Hakan Akçaoğlu Koleksiyonu

tarih VE toplum

30.000TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ HAZİRAN 1993

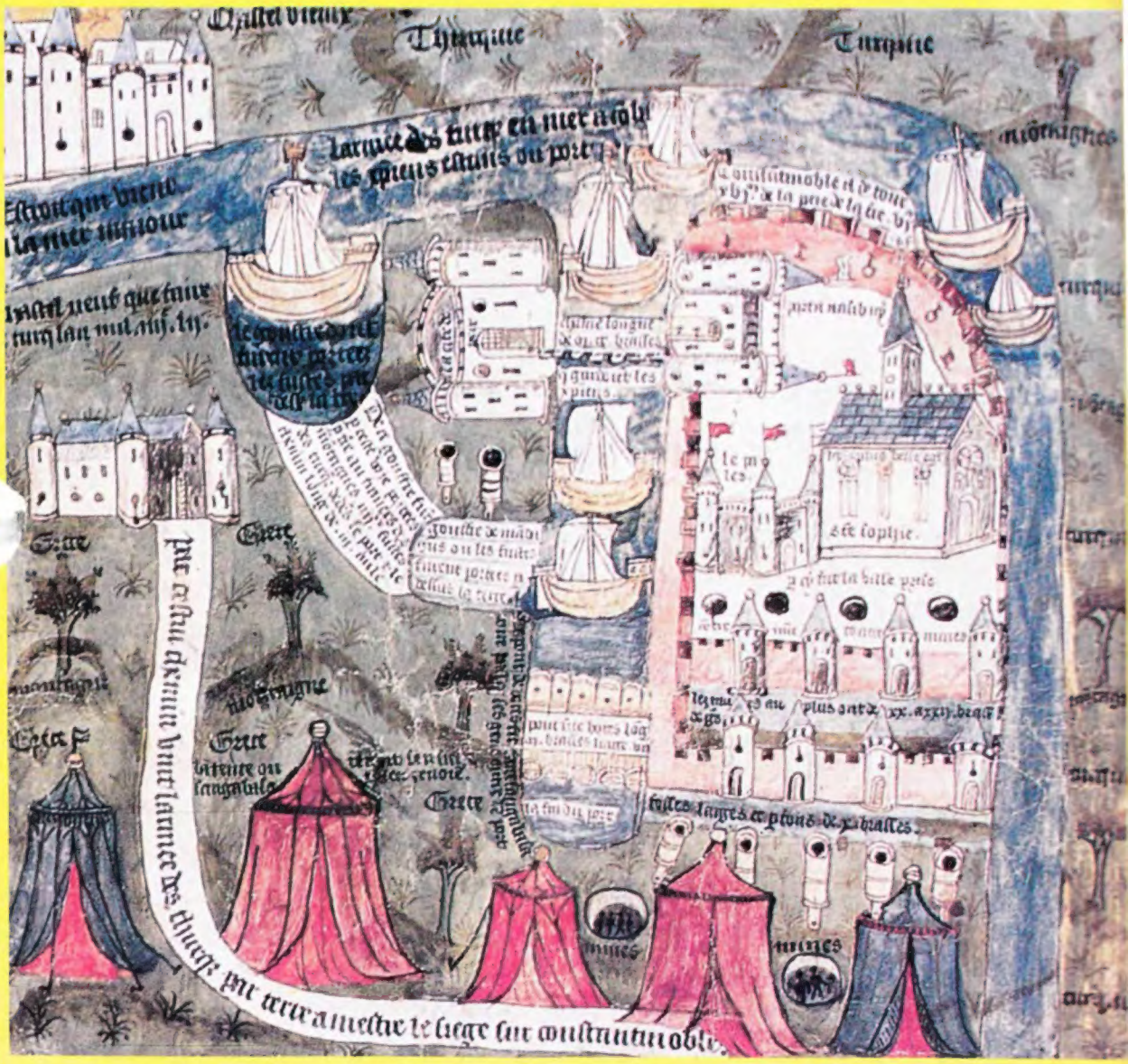

114

İletişim Yayınları

tarih VE toplum

Okuyucu Mektupları	*Dr.İskender Pala*	2
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Ayşe Şen*	4
Denizli Mutasarrıfının Kuva-yi Milliye Üzerine Bir Yaklaşımı ve Bürokrasi	*Dr. Bayram Bayraktar*	6
Ortaçağdan Günümüze Kadar Türk Kulak-Burun-Boğaz Tababetine Kısa Bir Bakış	*Prof. Dr. Arslan Terzioğlu*	9
Sapancalı Hakkı'nın Kastamonu'dan Kaçması Olayı	*Ahmet Mehmetefendioğlu*	15
Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler	*Doç. Dr. Mustafa Balcıoğlu*	20
Mustafa Sagir Olayı ve Sovyet İstihbarat Teşkilatı	*Bülent Gökay*	22
"İzmir'in İşgali" İçin İki Ek	*Necdet Sakaoğlu*	24
Bir Avrupalı Gözüyle Türkçülük	*Süleyman Seyfi Öğün*	26
Nâzım Hikmet'in Öyküleştirilmiş Rusya Anıları	*Yücel Demirel*	32
Ahmed Muhiddin (1892-1923) Leipzig'de Bir Türk Bilimadamı	*Heidi Stein*	36
Ali İlmi Fâni (Bilgili)'nin Bir Mektubu	*Abdullah Uçman*	39
Çemberlitaş'ı Kurtaralım	*H. Kemal Çağın*	42
İnciciyan'a Göre Erzincan	*Kevork Pamukciyan*	43
Razgrad Âyanı Gâvur Hasan Efendi (1795-1805)	*Ahmet Hezarfen*	48
Balkanlar ve Türkiye	*Reşat Tesal*	52
1899'da Osmanlı Basınında Feminizm	*N. Ayla Demiroğlu*	53
Kitabiyat		57
İkinci Mahmut'un İstanbul'u	*Şinasi Tekin*	
Cinânî'nin Son Eseri	*Atilla Şentürk*	

Kapak: 540 yıl önceki fetihle sonuçlanan II. Mehmed'in İstanbul Kuşatması (Paris, Bibliothéque Nationale, Elyazmaları Bölümü -Ms. fr. 6487) "Fragment de chronique des années 1449 à 1453"

HAZİRAN 1993 • CİLT 19 • SAYI 114

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay
Görsel Tasarım ve Düzenleme: Bedahet Tosun

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Teknik Yönetmen:** Bülent Yolgun
Düzelti: Mustafa Şahin / **Okur İlişkileri:** Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım:** Ercan Meriç

Ofset Hazırlık: Ağaçkakan Ltd. Tel: 516 82 80 - 516 07 59 / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** İletişim Pazarlama A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1993

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34440 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62 Fax: 516 12 58
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir/ANKARA Tel: 425 36 00-425 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No:306 35250 Konak-İZMİR Tel: 84 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 300.000 TL/yıl - 150.000 TL/6 ay • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • Amerika: 78 $/yıl, Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum Abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir.
Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 30.000 TL

tarih ve toplum
OKUYUCU MEKTUPLARI

Hata-yı Gayr-i İhtiyariye Özür Beyanı

Tarih ve Toplum'un 109'uncu sayısında (Ocak, 1993; s. 20-25) "Eski bir Akdeniz haritası üzerine yeni düşünceler" başlıklı bir yazı neşretmiş ve daha önce Doğan Uçar tarafından yayınlanan bir kitapçıktan sonra, ilim dünyasında "Mürsiyeli İbrahim haritası" adıyla anılan bir haritadan söz etmiştik. İncelememizin hareket noktası sözkonusu haritanın değeri ve Mürsiyeli İbrahim'e değil, İbrahim Katibi'ye ait olduğu hususu idi. Maamafih haritanın kıymetine binaen teknik özelliklerini de yeniden gündeme getirmenin faydalı olacağını düşünerek sayın Doğan Uçar'ın kitapçığından (Mürsiyeli İbrahim Haritası, İstanbul, 1981) iktibasta bulunduk. Ancak ne yazık ki iktibasla ilgili dipnot numaralarından biri incelememiz içinde yer almış olmasına rağmen, dipnotların hiç biri yer almamıştır. İzmir'den yazan dikkatli okuyucu ve harita koleksiyoncusu Sayın Ali Yamaç'ın konuya dair mektubundan sonra (bk. Bir kopya yazı, *Tarih ve Toplum*, Mart 1993, Sayı 111, s.2) hatamızın büyüklüğü karşısında biz de hayrete düştük ve üzüldük.

İlk hata nereden kaynaklandı?

Sözkonusu incelememizin orijinal şekli, haritaya ait 34 sayfalık yeni bir tanıtım kitapçığı idi. İki yıl evvel hazırlanan bu kitapçığın basımı gecikince, önce kısa bir makale olarak yayınlamayı düşündük ve daktilo orijinal nüshanın üzerinden satırları çizerek atma yöntemiyle kısaltarak yeniden daktilo edilmek üzere bir daktiloğrafa verdik. Birinci hata buradan kaynaklandı ve eski daktilo nüshası (kitapçık metninin makale müsveddesine dönüşmüş hâli) içinde yer alan dipnot numaraları daktiloya çekilirken üzeri çizilen satırlar arasında kaldığı için yazılmamış ve tabiî dipnotlar da daktilografın gözünden kaçmıştır. Nitekim sayın Ali Yamaç'ın da belirttiği gibi (bk. a.m. s, 2; orta sütun ikinci paragraf) yazımızın içinde dipnot numarasının biri yer almasına rağmen (bk. a. m. s, 24; orta sütun üçüncü paragraf sonu "... değerli bilgiler vermektedir[2].), iktibas dipnotu sehven daktilo edilmemiştir. Oysa bu numaranın bizim ilk çalışmamız olan kitapçığa ait dipnotunda aynen" (2) bk. Uçar, Doğan (Dr. Ing.), Mürsiyeli İbrahim Haritası, İstanbul, 1981, s, 8 vd.; Metinde kullanılan çizimler aynı eserden alınmıştır (İ.P.)." ibaresi mevcut idi. Keza aynı şekilde yazımızın üçüncü dipnot numarası da üzeri çizilen müsvedde satırları arasında kalıp daktilografın gözünden kaçmıştır. Dahası, üçüncü iktibasın (Uçar'ın eserinden ikinci iktibas) dipnotu da yazıda hiç yer almamıştır. Oysa yazımızın "... miktarının 5° yükselmiş olmasıdır (bk. s, 25 orta sütun ilk paragraf sonu)" diye sonuçlanan paragrafından sonra da 3 numara ile gerekli iktibas dipnotu mevcut idi.

İkinci hata ne idi?

Çalışmamızın kısaltılarak makaleye dönüştürülmüş şeklini o günün şartlarındaki iş yoğunluğumuz sebebiyle başkasına tashih ettirmiş ve o tashihe güvenmiş idik. Maalesef tashihi yapan dostumuzun gözünden kaçacağını düşünemedik.

Asıl hata nedir?

Anladık ve tecrübe edindik ki bir araştırmacı, yazdığı her yazıyı en son kendisi tashih etmelidir. Bendeniz bunu bittecrübe acı biçimde öğrendim. İktibasların tırnak işaretleri ilk daktilo nüshamıza kurşun kalemle konulduğu hâlde maalesef bunlar da yazıda yer almamıştır. Haddizatında bizim yaptığımız çalışma başlıkta da belirttiğimiz gibi, eski bir harita üzerine *yeni düşünceler* ortaya koymaktı. Haritanın bizi ilgilendiren kısmı da sanat değeri ile müellifinin kimliği olup haritanın teknik incelemesi değildi. İşin bu kısmını sayın Doğan Uçar'ın en iyi şekilde yaptığını da ilk çalışmamızda belirtmiş idik.

Şimdi,

1. Burada bütün samimiyetimize rağmen ne söylesek bazı okuyucular için inandırıcı mazeret olmayabilir. Bunda haklı sayılırlar, gücenmeyiz.

2. Bilimsel dürüstlük adına hiç olmazsa 2 nolu dipnot numarasının rakkam olarak metinde yer alması tesellimizdir (Burada bir yanlış anlaşılmayı da düzeltmek istiyoruz: Sayın Ali Yamaç sözkonusu dipnot numarası için "Zaten yazının alındığı orijinal kaynakta da böyle bir dipnot olmadığı için bu dipnota karşılık yazarın yazabileceği herhangi birşey olmayacaktı (bk. a.m., s, 2 orta sütun ikinci paragraf)" demektedir. Gerçekte bu dipnot numarası Doğan Uçar'ın eserine değil, bizim makalemize ait idi. Ama maalesef iktibas dipnotu makalede yer almamıştır).

3. Elde olmadan ve tamamen irademiz dışında ortaya çıkan bu yanlışlar için (*Tarih ve Toplum* 'un hiç bir müdahale ve suçu yoktur), *Tarih ve Toplum* okuyucularından özür diliyor ve lütfen hiç olmazsa açıkladığımız dipnotları yazımıza eklemelerini rica ediyoruz.

tarih ve toplum

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızda, edebiyattan tıbba, siyasetten feminizme vb. tarihin çeşitli konularında tam onbeş yazı yer alıyor. Ayrıca, Kitabiyat ve yüz yıl önce bu ayın Osmanlı basınından seçmelerimiz de, yerli yerlerinde.

İngiltere'den Bülent Gökay arkadaşımızın Rus arşiv belgelerine dayanan açıklamalarını çok ilginç bulacaksınız: Millî Mücadele sırasında Ankara'ya gelen (ve asılan) Hintli Mustafa Sagir'in İngiliz casusu olduğunu bize Sovyet gizli servisi haber vermiş ve ilk Sovyet sefiri Aralov, uzun süre (Ankara öncesinde ve sonrasında) böyle bir istihbarat örgütünün başkanlığını yapmış. Askeri arşivlerimizden Mustafa Balcıoğlu'nun çıkardığı, Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a gizli emri de, Harb-i Umumî'ye girme sorumluluğunun kesinlikle ona ait olduğunu kanıtlıyor. (Türkler, bu adama Fransız gibi hep "Suşon" demişlerdir; ama Almanca adı "Zuhon" okumak gerekmez mi?) Yücel Demirel arkadaşımız ise, Nâzım Hikmet hakkında kütüphaneler dolusu araştırma yapılmış olmasına karşın, onun büsbütün gözden kaçan bir dizi yazısını gün ışığına çıkarmakta. Bu öyküleştirilmiş Rusya anılarının tamamını bir kaç ay tefrika edeceğiz.

Tıp tarihçisi Prof. Dr. Arslan Terzioğlu, bu kere Kulak-Burun-Boğaz uzmanlığının ülkemizdeki geçmiş serencamını aydınlatıyor. Edebiyat Tarihçisi Prof. Dr. Abdullah Uçman, Ali İlmî Fanî'nin ilginç bir mektubunu sunmakta. İzmir'den iki genç arkadaşımız da, yakın tarihimizin karanlıkta kalmış noktalarına, özgün belgelerle ışık tutuyorlar. Ahmet Mehmetefendioğlu, Harb-i Umumî'deki "Münferit sulh" yanlılarından, İttihatçı fedaisi Sapancalı Hakkı'nın sürgün edildiği Kastamonu'dan Ankara'ya kaçışının öyküsünü anlatıyor. Bayram Bayraktar da, o zamanki Denizli mutassarıfı Faik [Öztrak] beyin Millî Mücadeleye ilişkin görüşlerini aktarıyor.

Necdet Sakaoğlu'nun geçen Şubat sayımızda çıkan İzmir İşgali Günlüğüne bu kere yaptığı fotoğraflı ekleme, önemli bir katkı niteliğinde. Ahmet Hezarfen'in Gâvur Hasan'la ilgili incelemesi, Balkanlar'daki varlığımızın tarihinden ilginç bir konuyu işliyor. Kevork Pamukciyan'ın eski Erzincan üstüne İnciciyan'dan aktardığı ve kendi kattığı bilgiler, başka kaynaklarda erişilemeyecek türden.

Em. Prof. Reşat Tesal'ın Yunanistan'dan göçmenlik anılarını, eski sayılarımızda zevkle okumuştunuz. Bu sefer, güncel bir toplantıdan hareketle, Balkan sorunları hakkındaki görüşlerini özetliyor. Ayla Demiroğlu, Osmanlı Feminizminin eski izlerini tanıtmakta. Almanya'dan Heidi Stein, bize Leipzig'teki ilk Türk Türkologu anlatıyor. Süleyman S. Öğün ise, eski bir Fransız yazarının Türkçülüğe dair makalesinin eleştirel özetini yapıyor.

Kitabiyat bölümümüzde iki yeni yapıt tanıtılmakta. İştikakçı dostumuz Şinasi Tekin Bostancıbaşı Defterleri'nin son neşrini eleştiriyor. Atillâ Şentürk, Mustafa Özkan'ın yaptığı Cinanî üstüne çalışmayı inceliyor.

Bu ayın başında idrak edeceğimiz Kurban Bayramınızı kutlar, gelecek ay yeniden buluşuncaya kadar, hepinize en iyi dileklerimi sunarım.

METE TUNÇAY

---

4. Bir araştırmacı olarak kendi konumuzla ilgili pek çok şeyi biliriz. Ama hepsinden önemlisi önce haddimizi biliriz. Bilvesile elimiz kalem tuttuğu müddetçe herhangi bir intihal veya isnadsız iktibasa bizim de tenezzül ve tahammülümüz olamaz.

5. Değerli okuyucu Ali Yamaç'a da bilimsel dürüstlük adına, bu yanlışlığı bize haber verdiği için teşekkür ediyoruz. Gerçekten üzgünüz.

Dr. İskender Pala, İSTANBUL

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten seçmeler (Haziran 1893)

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

Gümüşün Ucuzlaması

Avrupa'da ve cihanın cihât-ı sâiresinde mesâil-i mühimme-i siyasiyyenin fıkdânı [yokluğu, kıtlığı] hükûmetleri umûr-i maliyyeye hasr-ı iştigale sevk ediyor.

Bu aralık zimam-dârân-ı umûru [işleri idare edenleri] en ziyade işgal eden mesâil-i mühimme-i maliyyeden birisi de gümüş fiyatına günden güne ârız olan tedenni [gerileme] olup her hükümet buna çare-sâz olacak tedbirler düşünmektedir.

Geçende Belçika'da tecemmu' eden [toplanan] bir kongrede gümüş fiyatına ârız olan tedenninin önünü alacak tedâbir hakkında teâti-i efkâr edilmiş ise de kongreyi kabil-i icrâ-yı mukarrerât ittihazıyla neticelendirmek mümkün olamamıştır. Halbuki gümüş fiyatınca günden güne hâsıl olan tedenninin bazı memâlikte muâmelât-ı umumiyye-i dâd ü sitedi [alış verişi] cidden haleldâr edecek tesirât göstermesi hükümetleri bu mesele ile cidden iştigale sevk eylemekte olduğundan Amerika ve İngiltere'de meselenin kariben suret-i resmiyyede mevki-i tezekküre konulacağı haber alınıyor... (11 Haziran 1893)

DAHİLİYE

Nev-icâd Usul-i Teshin yahut Kalorifer

[Demir Sıcağı]

Ebniye-i sagirede [küçük binalarda] istîmal edilen bazı nev sobaların hıfz-üs-sıhha nokta-i nazarından ne derece mazarrâtı mûcib olduğu ve büyük binalar için dahi teshine [ısıtmaya] gayr-ı kâfi ve münasebetsiz bulunduğu umumum malûmudur. İşte bu gibi yolsuzlukların define bir çare olmak üzere (kalorifer) tesmiye kılınan ve sıcak su ve sıcak hava ile teshin usulü Avrupa'nın her tarafında kabul olunmuş ve bunun fevâid-i azimesi görülmekte bulunmuştur. Şimdiki halde Avrupa'nın her yerinde hâneler, idarehâneler, destgâhlar [tezgâhlar], mektepler, köşkler hep bu vasıta-i cedide ile teshin edilmektedir. Ahşap binalarla inşâ kılınmış olan hânelere (kalorifer) vaz'ı için her türlü vasıta-i hususiyye istihzâr kılınmıştır [hazırlanmıştır]. Bu bâbta malûmat-ı zâide almak isteyenlerin Paris mühendishânesinde ikmal-i tahsil etmiş ve (kalorifer) usulünde kesb-i ihtisas eylemiş bulunan mühendis mösyö (A. Riçus) ve şürekâsının Galata'da Perşembe Pazarında Saatçi Hanında dokuz numaralı hânesine müracaat eylemeleri lâzım gelir... (1 Haziran 1893)

Hasankale'den ber vech-i âti yazılıyor:

Tifo Salgını

Geçen sene Rusya ülkesinde hüküm-fermâ olan illet-i müdhişe en evvel buradan Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâneye intişâr eyledi ve şiddetini de başlıca bu kazada gösterdi. Evvel bahardan şimdiye kadar nefsi kasaba ve bazı köylerde tifo illeti baş gösterdi ise de hamd olsun şu günlerde kâmilen zâil olmuştur.

Burada bulunan tabib yüzbaşısı fütüvvetlû Muharrem efendi hasta olanların fukarasını meccânen ve zengin olanların da yalnız sarf edilen ilâç pahasından başka bir şey kabul etmeyip bilâ-ücret tedaviyle ibraz-ı hamiyyet ve gayret eylemektedir.

Efendi-i mumâileyh buraya geleliden beri nezaket-i zâtiyye ve maharet-i fenniyyesi sayesinde pek çok hastegânı tedavi edip lutf-i Hakla cümlesi şifâ-yâb olmuş ve bu vesile-i hasene ile izdiyâd-i ömr ü şevket-i hazret-i Hilâfet-penâhi duâ-yı vâcib-el-edâsı isâl-i kabulgâh-ı Rabb-i müteâl kılınmıştır

Tabib-i mumâileyhin illet-i mezkûrenin hüküm-fermâ olduğu esnada sebkat eden [geçen] hıdemat-i hususası hakikaten şâyân-ı teşekkür

ve mehmedet bulunmuş olmakla işbu mebtub-i âcizînin ceride-i feridelerinin bir köşesine dercini rica eylerim... (5 Haziran 1893)

Libya'da Liman Yapımı

Bingazi'den Mektup

Bundan evvel gönderdiğim mektupta Bingazi Limanı ameliyâtının haylice ilerlemiş olduğunu yazmış idim.

İnşaat-ı mezkûrenin ilerlemesine el-yevm dahi sarf-ı mezidi-i itina edilmekte olduğu cihetle bu bâb ta gerek inşaat komisyonu reisi saadetlü Salim efendi hazretlerinin ve gerek âzâ-yı sâire ile komisyon-i mezkûra dahil bulunan rifâtlü Ahmet Cevdet efendinin himemât-ı mahsusaları şâyân-ı şükrandır.

Şu kadarki inşaat-ı vâkıaya germi verilmekte olduğu sırada bir tarafında liman dahilinde ta'mik ve tathir [derinleştirme, kazma ve temizleme] iktizâ eden mahallerinde tarak makineleri vasıtasıyla ta'mikâtına germi verilmek muktezâ-yı halden ise de Dersaadet'ten vürûduna intizar edilmekte bulunan tarak makineleri ile sâir edevât-ı ta'mikiyye henüz gelmemiş ve binâenaleyh şimdilerde oldukça cesim sefâini bile fırtınadan barındıracak bir halde bulunan liman içerisine idare-i mahsusa vapurları ve sâir sefâin dahil olamamakta bulunmuştur ki vürûd eden vapurlar fırtınalı zamanlarda yine evvelki gibi enginde çalkanıp kalmak ve iki üç gün beyhude yere kömür yakmak mecburiyetinde bulunuyorlar.

Hele sefâinin hin-i vürûdunda fırtına ziyadece olur da şehirden vapura kadar sandalların gidip gelmesi imkân haricinde kalırsa ol vakit sefâin derûnundaki yolcular da günlerce beyhude yere vapur derûnunda dûçâr-ı ızdırap oluyorlar.

İşte bu ve bu gibi sâir mahâzirin def'ü ref'i zımnında işbu limanın inşaatına teşebbüs olunmuş ve sâye-i hazret-i mülûkânede ameliyât-ı lâzımasına da germi verilmekte bulunmuş ise de tahrirât-ı mukteziyyenin bir an evvel icrası derece-i vücûbda görünmekte ve limanın inşâsından maksud olan menâfiin de ancak o zamanlar hayyiz-ârâ-yı husûl olacağı şüpheden beri bulunmamaktadır... (5 Haziran 1893)

Alaturka Holigan'lar

Kasımpaşa'da kahveci çıraklığı eden Mehmet ve Abdullah ve Halil evvelki gece mahall-i mezkûrda Koltukçular içerisinde Süleyman'ın kahvesine gidip hâmil oldukları bıçakları ile nargile ve lâmba şikest eyledikten sonra bunlardan Abdullah kahveci Süleymanı sol bacağından ve omuzu başından darb ve cerh ederek firar eylemiş olduklarından merkumların taharrilerine kemal-i germi ile ibtidar edilmiştir... (27 Haziran 1893)

HARİCİYE

Yangın ve Fırtına

Amerika'da (Baltimore) şehrinden iş'âr edildiğine göre Mayıs-ı efrencinin yirmi dokuzuncu günü şehr-i mezkûrdaki şeker fabrikasından ateş zuhur ederek fabrika yanmış ve dokuz yüz bin türlü hasarât vukû bulmuştur.

Hindistan'da kâin Kalküta şehrinde geçende vukû bulan şiddetli bora esnasında (Jermanya) nâm vapurun hamûlesini denize atmak ile iştigal edenlerden altmış kişinin vefat etmiş olduğu Kalküta'dan iş'âr olunmuştur...(15 Haziran 1893)

Amerika'da Müthiş Bir Kaza

Cemâhir-i Müttefika-i Amerika'nın payitahtı olan (Washington) şehrinden verilen malûmâta göre bundan evvel (Ford Tiyatrosu) denildiği halde âhiren Tekaüd Nezareti aklâmının [dairelerinin] bulunmakta olduğu bina Haziran-ı efrencinin onuncu günü sabahleyin bağteten [birdenbire] yıkılmıştır.

Mezkûr bina yıkıldığı zaman derûnunda takriben üç yüz kadar memur bulunmakta olup bunların iki yüzü enkaz altında kalmış ve şimdiye kadar merkumlardan otuz dördünün cenazeleri çıkarıldığı gibi birçokları dahi mecrûhen çıkarılmıştır.

Enkaz altında olan yirmiyi mütecâviz cenaze bulunduğu zan ve tahmin olunuyor. Mâh-ı mezkûrun onuncu günü enkazın hafrında devam edildiği gibi gece dahi elektrik ziyâsının iânesiyle askerler ve tulumbacılar hafriyatta devam eylemişlerdir. Mahall-i kazada gece gündüz binlerce halk bulunmaktadır...(15 Haziran 1893)

MÜTENEVVİA

Acaba Mucidi Ne Kadar Yaşamış?

"İki Yüz Yaşına Kadar Yaşamak Usulü."

İnsan bu âlemde ne kadar mihen [mihnet, sıkıntı] ve meşakkate dûçâr olsa dahi yine ber-nefs-i hayatını eazz-i nimet [aziz bir nimet] addeylediğinden varını yoğunu temdid-i hayatı için sarfa hazırdır.

Bunun için beni-nev'imizden [kendi cinsimizden] bir fert tasavvur edilemez ki hayatını ez-mine -i âhire insanlarına göre hadd-i tabiî hükmünde olan bir noktadan daha ileriye götürmeyi emel etmesin. Amerikalı doktor William Kinear âhiren (North American Review) nâm mecmua-i mevkute ile neşr eylediği bir makalede insanın iki yüz yaşına kadar ber-hayat olması ve belki de sinn-i mezkûrdan daha ileriye kadar da temdid-i hayat etmesi usulüne dair bazı mütalaat der-miyan etmiştir.

Mumâileyhin kavlince vücud-i beşerdeki âzânın ihtiyarlanması âzâ-yı mezkûreyi adeta tortu gibi bir şey kaplamakta bulunmasından ileri gelmektedir. Âzâ-yı bedeniyyeyi böyle bir tortu ile kaplanmaktan muhafaza etmek insanın ihtiyarlamasına mânî olmak demek olduğundan evvel emirde bu hususa çare-sâz olmak lâzım geliyor.

Doktor William Kinear âzâ üzerinde tortu hâsıl olmasını men etmek, tortu hâsıl edecek me'kûlâtı [yiyecekleri] yememek ile kabil olacağını ve insanın her vakit meyve, balık, tavuk, kuzu ve taze et yemesi ve her gün dahi inbikten geçmiş su ile bir kadeh doldurup bunun derûnunda on damla (asit fosforik) ezilip hâsıl olacak meşrubâttan günde bir kaç kadeh içilmesi lâzım geleceğini beyan eylemiştir... (15 Haziran 1893) ☆

Denizli Mutasarrıfının Kuva-yi Milliye Üzerine Bir Yaklaşımı ve Bürokrasi

DR. BAYRAM BAYRAKTAR

Kuva-yi Milliye, Türk Kurtuluş Savaşı'nı başlatan ve aynı zamanda askeri-siyasal nitelikli devrim olgusunun kitlesel malzemesini teşkil eden halk örgütleridir. Bununla birlikte, özellikle, Batı Anadolu'da Yunan işgallerine karşı organize olarak başlatılan direnme hareketlerinde halkı olayların içine çeken asıl etken asker ve sivil üst yöneticiler olmuştur. Yani *Kurtuluş Savaşı* önce bir halk hareketi olarak başlamamış olmakla birlikte, kısa sürede *Kuva-yi Milliye* süreci ile halka malolmuştur. Bu bağlamda Türk Kurtuluş Savaşı, uyaranları yukarıdan gelen, bana göre, bir halk hareketi niteliği taşımaktadır. Üst Yöneticiler dediğimiz bürokratlar, milli mücadele başlarında önemli fonksiyonlar üstlendikleri için bu sınıfın tarihsel işlevleri hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanısındayım.

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde bürokratlar, şeriatı temsil eden ulema'ya karşı, devletin politik ve dünyasal temsilcileri oldular. Başlıca görevleri, merkezî hükûmetin bağımsızlığını devam ettirmek, devletin gelirlerini arttırmak ve reaya'yı korumak şeklinde idi. İmparatorluğun çöküş sürecinde, *ulema*'nın karşı çıkışlarına rağmen, devleti kurtarmak maksadıyla bir takım reform hareketlerine giriştiler ve ülkeyi Avrupaî yeni düşüncelere açtılar[1]. Kısaca fonksiyonel açıdan değerlendirildiği zaman, Osmanlı'da devlet, biraz da, bürokratlar demekti.

Kurtuluş Savaşı'nın başlarında, makalemizin esas konusunu teşkil eden Denizli Mutasarrıfı Faik (Öztrak) Bey de üst yöneticiler arasında önemli görevler üstlendi. Bürokratların büyük bir çoğunluğu Batılı anlamda eğitim yapan yüksek öğretim kurumlarından mezun olmuştu. Onlar *ümmet* düşüncesinin ötesinde, ulus ve vatan kavramları ile yoğurulmuşlardı. Ve herbiri kendisinde misyon görmekte idi. Görevlerinin ve eğitim düzeylerinin niteliği gereği memleket sorunlarını toplum içinde en iyi bilen onlardı[2].

Seçkinci bir eğitim modelinin unsuru olan bürokratlar, mütarekede eşrafla işbirliği yaparak halkla daha çok bütünleştiler. İşgaller bu süreci daha da hızlandırdı. Meselâ, İzmir'in işgal edildiği 15 Mayıs 1919 tarihinde Denizli'de işgali protesto etmek amacıyla yapılan mitingde müftü Ahmet Hulusi Efendi[3], *"...sizlere vatanımızı düşmana teslim etmekten başka çare olmadığını söyleyenler, düşmanın tutsağı olanlardır. Onlar irade ve kararlarına sahip değillerdir. Bu durumda onların emir ve fetvaları aklen ve şeran caiz değildir."* gibi bir anlatımla hükûmetin iradesinin dışında halkın başkaldırmasını teşvik edici sözler söylüyordu.

İzmir'in işgaliyle birlikte, Aydın ve Denizli arasındaki hat üzerinde 57. Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker) Bey'in önderliğinde başlatılan halk örgütlenmesi etkili olmaya başlamıştı. Ordu komutanları ve eşraf çevredeki eşkıyayı da etkileyerek saflarına çekmek istiyorlardı. Aydın-Denizli cephesinde halk örgütlenmesi olarak başlayan milli mücadele, İstanbul hükûmeti tarafından iyi karşılanmamış, ülke içinde ve uluslararası alanda bir "eşkıya" hareketi olarak nitelendirilmiştir. Nitekim İçişleri Bakanlığı yayınladığı, *Kuva-yi Milliye* ile ilgili genelgede[4], *"Redd-i İlhak cemiyetleri gibi, Karesi ve Aydın havalisinde islâm ahaliyi boş yere kırdırmakdan ve fakat bu vesileden istifade ile halkı haraca kesmekden başka bir iş göremeyen emirsiz, saygısız ve gayri kanunî teşkil edilen bazı heyetler..."* nitelendirmesiyle, bu halk oluşumu etkisizleştirilmek isteniyordu. Ayrıca, İçişleri Bakanı Ali Kemâl Bey bir yabancı gazeteye yaptığı açıklamasında[5], *"Yunanlılardan daha tehlikeli düşman"* olarak vasıflandırıyordu Kuva-yi Milliye'yi. Ali Kemâl'e göre onlar, *"...halkın aşağı tabakasından kimselerdir. İşgal*

nedeniyle bulanık suda balık avlamak istiyorlar. Bu sınıf herşeyi yapmaya meyyaldir; soyan, yıkan, katleden, çeteler teşkil etmek gibi.." diyerek ulusal direniş hareketini baltalamak istiyordu.

Anadolu direniş hareketi ile ilgili olarak Padişah Vahideddin ise daha farklı düşünüyor değildi. Padişah 20 Eylül 1919'da yayımladığı beyanname'de, üstü bir dereceye kadar örtülü de olsa, *Kuva-yi Milliye*'yi eleştiriyor ve yapılması gereken isteklerini şöyle belirtiyordu[6]:

"Bugünlerde Anadolu'da devam eden hal ve hareketleri duymaktayız. (...) devlet ve millet haklarının korunmasına çalışmak hepimize düşen bir vazife ise de, bunun akla en uygun yolu, davayı siyasi teşebbüslerle yoluna koymakdır.. Bazı kimseler memleketin gerçek durumunu değiştirip güya ahali ile hükûmet arasında muhalefet olduğunu ilân etmektedirler. Bugün bütün milletden istediğim, hükûmetin emirlerine tamamen uyarak memleketin huzur ve düzenini bozucu hareketlerden sakınmak..."

Gerçekte Yunan işgal hareketleri esnasında, İstanbul hükûmetinin açık ve net bir politika ortaya koymamasının olumsuz sonuçları, taşra askeri ve sivil bürokrasisi üzerinde de görülmüştür. Bu nedenle, milli mücadelenin başlarında Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in 6 Temmuz 335(1919) tarihli İstanbul Hükûmetine çektiği telgraf, hükûmetin kişiliksiz politikasını eleştirdiği gibi,aynı zamanda *Kuva-yi Milliye*'nin anatomisi hakkında -bir yöneticinin saptamaları olarak- dikkat çekici bilgileri içermektedir. Ülke yöneticilerinin ülkenin işgal edilmesi karşısında sergiledikleri politikasızlık şöyle yansıtılıyordu[7]:

"Yunanlılara karşı ahali tarafından gösterilen mukavemet-i faaliyeye ve bunun istinad etdiği harekât-ı milliyeye hükûmetin tarafdar olmadığı, teşebbüsat ve harekât-ı mezkûreyi ma-

Mustafa Fâik Öztrak, Milli Mücâdele yıllarında

kam-ı samilerine mükerrer edildiği halde bunun men'i ve tahdidi içün kuvvet talebine dair vakı olan istirhamım tervic edilmedi. Ne hâlâ asker, ne de bundan sonra jandarma gönderilmedi.

Diğer tarafdan 2. Ordu Müfettişliği'nin Ahz-ı Asker Kalemi Riyaseti'ne yazdığı şifreli telgrafda harekât-ı millinin men'i değil, her suretde tasvib ve tanzimi umum memuriyni mülkiye ve askeriyenin ve eşraf-ı memleketin vazife-yi vataniyesi olduğu bildirildi. Ve Harbiye Nezareti'nce harekât-ı milliyeye her tarafdan müzaheret ve muavenet olunduğu ve bu husus hakkında makamât-ı askeriyeye emirler verildiği gibi, Meclis-i Vükelâ'nın da muvafakat istihsal etdiği anlaşılmadı.

Hükûmetin hemfikir olması lâzım iken, nezaretlerden birine bir türlü diğerine başka türlü emirler vermesin ki, ve gayri tabilik ma'lum ve bunun mahzuru bedihidir.

Halk gözleriyle gördüğü ve acısını binnefis tatdığı Yunan mezalimine karşı silâha sarılmağa meyyal ve bunda haklı olmakla beraber, bir nezaretin muavenetine mazhar olursa harekâtını yalnız intikam ve hakk-ı tahaffuza müsteniden değil, belki de, hükûmetin fikrine ve vatanın menfaatine muvafık telâkkı etmede haklıdır.

Aydın'da teşekkül eden kuva-yi milliye, bir ay evvel orada Yunanlıları cebren tard ve defederek teyid-i nüfuz ve kuvvet etmiş ve halkın kendilerini muaveneti günden güne tezahür eylemişdir.

Aydın Mutasarrıfı'nın Yunanlılar tarafından alınıp götürülmesi, kuvve-yi işgaliye altında olmayan aksamı kuva-yi milliyenin eline düşürmüş ve oralarda hükûmet bir şekl-i bîtesirden ibaret kalmışdır. Kuva-yi Milli'nin nüfuzu peyderpey tevsi ederek liva-yı aciziyede ve Aydın etrafında toplanan mühim kuvvetden istimdat ederek günden güne tezayüd bulunmuşdur.

Vekayii günü gününe tahkıyk ve tedkıyk eyleyerek mütalâa ve içtihadı daimi arzetmekden geri durmadım. Hükûmetce harekât-ı millinin tervic edilib edilmediği meçhul ve her iki suretde dahi maksadın temini için buralarda kuvvetli asker ve jandarma kıtaatının bulunmasına vabeste olduğunu arzeyledim. Meselenin safahatı muhtelefesiyle istirhamat, suizanda tekrar tafsilâtdan sarf-ı nazarla bu işe dair eslâf-ı devletleri zamanındaki telgraflarımın mültalaası rica olunur. Mezkur telgrafnamelerin mütealasından müsteban buyurulacağı veçhile maruzatım nazarı ehemmiyete alınmamış yalnız harekât ve teşebbüsat-ı milliyenin menafi-yi vataniyeye muhalif olduğu bildirilmekle iktifa edilmiş ve izamı aad buyurulan iki tabur asker henüz gönderilmemişdir.

Bu vaziyed içinde yalnız hü' ûmete karşı değil, tarihe ve Cenâb-ı Hakk'a karşı da mes'ul bir mevkıde bulunan bir mutasarrıfın ne hale geleceği muhtac-ı izah değildir.

Bir kere vatanı idadan sıyanet ahalinin vazifesi olduğu gibi, bizzat can ve mallarını muhakkak olan Yunan taarruzundan muhafaza en tabii ve en meşru haklarıdır. Bu vazife ve hakkın istimalinden onları men etmeye hükûmetin selâhiyet olması ve binaenaleyh yardıma muktedir değil ise müşkilât ve ikaından mücanebet eylemesi icab eder. Diğer tarafdan harekât-ı milliye milletin intibahının en bariz

delili olmak itibariyle hükûmetin vatana matuf teşebbüsatını teshil ve takviye edeceğinden şayan-ı tarviç ve tasvib olmak lâzım gelir.

Bunun ile beraber tamamen meçhulüm olan vazıyyet-i hazıraya göre harekâtı mezkûre hükûmeti aczine ve binnetice bais olmak ihtimali de vardır. Bu takdire göre ihtimâl ki hükûmet aksam-ı saireyi, vatanın halâs ve selâmeti içün oralara gelecek felâkete rıza göstermek mecburiyetindedir. Fakat hükûmetin siyaseti buraca tamamen meçhul olub şimdiye kadar hiç bir suretle edilmediği gibi, iki mühim ve alâkadar nezaretin münkad tebligatda bulunması pa-yi tahtın emirlerini muhtac-ı selâmet ittihad etmeye mani oluyor.

Vatanın yalnız aksamı kıymetdarı değil, belki de heyet-i mecmuası maruz-u mehalik iken meçhulât ihdas edilirse vekayi-i müessife tevlid etdiği çaresizlik cevelânı içinde iş görmek ne kadar nakabil-i tecviz ise düşman tarafından (...) sebebiyle bilisticab tabi olmakda ise de tehlikelidir. Bunlar hukuk-u milliyeye değil, aynı zamanda kuvvete de istinad ediyor. Binaenaleyh açık bir siyasetle hareket elzem ve zaruridir.

Harekât-ı milliyenin men-i müsellâh vatanı müdafaa ırz ve canlarını muhafaza eden kimselerin tenkili menafi-yi milliyemiz içün muktezi ise vazıhan emirleri ita ve kâffe-yi kuvvete izan buyurulmasını rica ederim. Şayet menafi-yi milliye ve vataniye müstelzel ise hükûmetin hilâfkâr bir vazıyed alması teşkilât-ı milliyeyi erbab-ı şekavete bırakması kat'iyen caiz olmaz. Zira memleketimizin ma'lûm olan haline ve hükümran olan cehaletine binaen ifrat ve tefriklerin haricen dahi dai-yi felâket ahvaline sebebiyet vermesi muhakkakdır. Bundan da nazar-ı dikkat hükûmetin gayr-i meni bir suretde emin ise memuriyn vasıtasıyla harekât-ı milliyeye iştirak ve onları idare etmesi elzem ve aksi takdirde mazarrat ve belki de felâket muhakkakdır.

Maruzatımın lâyık olduğu ehemmiyetle tedkıykı ve vazife-yi vataniyede emniyet-i devletlerinin suistimal edilemeyeceğine itimad buyurularak, talimat-ı katıyye ile techiz buyurulmamı istirham ve aksi takdirde evvelce mükerreren, müdellenen arzetdiğim ve görmekde bulunduğum fenalıkların mesuliyet-i maddiye ve maneviyesini kabul edemiyeceğimi arzederim."

Bir devlet adamı olan ve bürokrasiden gelmesi nedeniyle de çağdaş devlet ve toplum bilincine sahip Denizli Mutasarrıfı Faik Bey, kuva-yi milliye ile ilgili olarak *analitik* bir değerlendirme yapmıştır.

Mutasarrıf, bir kaos döneminde (=fetret=hükûmetsizlik) hükûmetin işgal olaylarına karşı açık bir tavır sergilemediğine, bakanlıklardan kimilerinin (Harbiye) direniş yanlısı politika istemelerine rağmen, kimilerinin (Dahiliye) ise işgal olaylarını protesto etmek şöyle dursun, halkı uyutmaya çalıştıklarına dikkat çekmektedir. Faik Bey, bölgesindeki olaylarla ilgili hükûmeti bilgilendirmesine ve yapılması gerekli konularda görüş bildirmesine karşın, ilgili makamdan olumlu hiç bir tepki almamıştır. Ülkenin içine sürüklendiği ortamda, Faik Bey,kendi konumunun ne olacağını,"... *bu vazıyed içinde yalnız hükûmete karşı değil, tarihe ve Cenab-ı Hakk'a karşı da mes'ul bir mevkıde bulunan mutasarrıfın...*" ifadeleriyle fazla örtülü diyemeyeceğimiz bir şekilde belirtmekten geri kalmamıştır.

Yukarıda da vurguladığım gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin önder kuruculari -aydınlarla birlikte- asker ve sivil üst yöneticilerdi. Mutasarrıf Faik Bey'in de aralarında yer aldığı bu bürokrasi sınıfı, gerçek anlamda çağdaş bir kadro olarak, devlet anlayışının değiştirilmesinin yanında geri kalmış bir ülkede sağlıklı toplumsal dokunun oluşmasına olumlu ve çok önemli katkıları oldu. Bürokrasi -burjuvazi ile birlikte- çağdaş demokratik yapının oluşmasının vazgeçilmez ögesidir. Ne var ki, bu olgu İran'da ya da benzeri bir ülkede gerçekleşmedi ise, feodal-ümmetçi eğilimler çok daha etkili oldu ise, bütün bunların en önemli sebebi, bana göre, Türkiye örneğindeki benzer kurum ve kadroların ya olmaması ya da çok daha az etkili olmasındandır. Kaldı ki Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu sürecinde feodal eğilimlerin iktidar kavgalarını sıkça yaşadı. Artık geçmişte kalan orta çağ görüntüsünü tekrar diriltmek gibi bir kaygısı olamazdı.

Türkiye bürokrasisinin değerlendirmesini yaparken, elbette, nesnellikten uzak ve çağdaş dünyadaki benzer kurumları gözardı ederek olumlu bir sonuca ulaşılamaz. Son dönemlerde Türkiye'nin gündemi *Sivil Toplum* söylemiyle sıkça meşgul edilmektedir. Bu söylem asker-sivil bürokrasiye karşı anti-tez niteliğindedir. Aydınlarımız zaman zaman bir *devr-i daim* yaşadıklarından, bu yaklaşımın kurgusu *Despotik Osmanlı*'ya karşı mücadele edenlerin eğilim ve yöntemlerini çağrıştırmaktadır.

Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in, kuva-yi milliye sürecinde, düşünceleri ve tavırları ışığında çağdaş gelişmelere yaklaştığımızda askersivil bürokrasinin, *değişim* adı altında dünyanın geçirdiği sancılı dönemler de hesaba katıldığında, zayıflatılması değil ama reformize edilerek geliştirilmesi gerekmektedir. Yurt ve Dünya sorunlarının çok daha karmaşık bir durum kazandığı günümüzde bu gerçek kaçınılmazdır... ☆

1 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire (Classical Age)*, London, 1973, s. 102-103. Dünya'da ve Türkiye'de Bürokrasi'nin genel değerlendirmesi için bkz.,Metin Heper, "*Bürokrasi*", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Sayı: 10, s.290 vd.

2 Kâmil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s.20.

3 Bayram Bayraktar, *Denizli ve Havalisi Kuva-yi Milliyesi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1986, s. 27-28.

4 Bayraktar, *Denizli...*, s. 27-28. Damat Ferit hükûmetlerinin bu politikalarının sürekliliği ile ilgili, ayrıca, bkz.,*Karesi* (Balıkesir'de yayınlanan gazete) 8 Mart 1920; *Serbestî* (İst.) 24 Nisan 1920.

5 Bayraktar, *Denizli...*, s. 28.

6 Ömer Sami Coşar, *İstiklâl Savaşı*, 22 Eylül 1919.

7 *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör 17, Dosya 91-56, Fihrist 40.

Ortaçağdan Günümüze Kadar Türk Kulak-Burun-Boğaz Tababetine Kısa Bir Bakış

PROF. DR. DR. ARSLAN TERZİOĞLU

İslâmiyeti kabul etmeden çok önce Türklerin ilk anavatanları Orta Asya'da gelişmiş bir tababetleri olduğu ve bunun gerek kendi halk tababeti gerekse Hind ve Çin tababetinin tedavi yöntemleri ile zenginleştiği, 1980 yılında İngiliz üstteğmeni Bower'in M.S. 400 yılında yazılmış, Türkistan'da tıbba dair Budist Türklerin bir yazma eserini bulmasından sonra yapılan bilimsel araştırmalar ışığında ortaya çıkmağa başlamıştır[1]. Orta Asya'da ileri bir uygarlığa sahip Uygur Türklerinin gelişmiş bir tababetleri olduğu ve Kulak-Burun-Boğaz hastalıklarını çeşitli bitkisel, hayvansal drog ve ilaçlarla tedavi ettikleri, Almanların 1902-1914 yılları arasında Le Coq başkanlığında Çin Türkistan'ında (Turfan'da) Uygurca el yazma tıbbî eserleri bulması ve bu metinlerin bir kısmının ilk defa Reşit Rahmeti Arat tarafından Almanca'ya çevrilerek 1930 ve 1932 yıllarında iki ayrı kitapçık olarak Prusya Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır[2]. Bu yazma eserlere göre Uygurların kulak ağrısına karşı, turp suyu ile susam yağı karışımını, kulak çınlamasına karşı, Caryophyllus aromaticus, kabak çiçeği, misk ve yumurta karışmını; aşırı derecede ses kısılmasına karşı Keketrün ve bal karışımını ilaç olarak kullandıkları görülür.

Burundaki et, nefes almayı zorlaştıracak derecede büyürse, buna karşı "Kısıl bağır ikisin" adlı drogla kayatuzu ve bal karışımının buruna konması; burun kanamasını kesmek için tarçın, misk, safran, Caryophyllus aromaticus karışımı ilâcın buruna üflenip pamukla tıkanması önerilmektedir[3].

Abbasiler döneminde İslâm İmparatorluğunun sınırları Türkistan ve Çin'e kadar dayanmış ve 750 yılında Çin Türkistan'ında Talas'ta Çin Ordusu ile yapılan savaştan sonra, oradan gelen Türklerle kağıt imâlinin İslâm

Orta Asya'da Turfan'da 1902-1914 yılları arasında Le Coq başkanlığındaki Alman bilim adamlarının buldukları Uygurca tıbbî yazmalardan birinde büyük bir ihtimalle moksibasyon veya akupunktur yapılabilecek yerleri gösteren resim. Bu yazmalarda kulak, burun, boğaz hastalıklarının tedavisinden de bahsedilmektedir.

dünyasına yayıldığı ve Türklerin İslâm dünyasında sanat ve bilimin gelişmesinde etkin olmağa başladıkları görülür. Bunun bir neticesi olarak al-Farabî (870-950), İbn Sina (980-1037) ve el-Birûnî (973-1051) gibi Türkistan'da doğan Türk asıllı İslâm hekim, bilim adamı ve feylesoflarının 10. ve 11. yüzyılda İslâm rönesansının doğmasında büyük rol oynadıkları son yüzyılda bu alanda yapılan bilimsel araştırmaların ortaya koyduğu bir gerçektir.

İbn Sina'nın doğumunun 1000. yılı dolayısı ile 1980 yılından itibaren gerek Türkiye'de gerekse Avrupa ve o zamanki Sovyetler Birliğinde yapılan bilimsel kongrelere verilen bildiriler ışığında bu çok yönlü Türk-İslâm hekim ve filozofu hakkında karanlık kalmış bir çok hususlar bilimsel olarak aydınlığa kavuşturulmuştur. Ayrıca onun Hemedan'daki eski kabrinden, yeni anıtkabirine kemikleri (Şah Rıza Pehlevi döneminde) taşınırken kafatasından alınan ölçekli fotoğraflara dayanılarak Rusya ve Türkiye'de yapılan antropolojik araştırmalar da İbn Sina'nın Türklüğü konusunu açıklığa kavuşturmuştur[4].

Eski kaynaklara göre 980 yılında Türkistan'da Buhara yakınında Afşena'da doğan İbn Sina'nın (Avicenna) Avrupa Üniversitelerinde de 17. yüzyıla kadar ders kitabı olarak okutulan ünlü el-Kanun fi't-tıbb isimli eserinde kulak, burun, boğaz hastalıkları ile ilgili bölümler 70 sahife tutar. Bu bölümlerde önce ayrı ayrı kulak, burun, boğaz'ın anatomisi anlatıldıktan sonra, bu organlardaki hastalıkların, Orta Asya tababetinde de kullanılan bazı ilaçlarla tedâvisinin yanısıra, orta kulak ameliyatları ile burundan et alınması boğazda tonsillektomi ameliyatı ile Hunâk hastalığının nefes almayı zorlaştırdığı zaman Tracheotomi ameliyatının yapılışı, nasıl nefes borusundaki halkaları bağlıyan bağların kıkırdak kısmına inmeyecek şekilde açılacağı, böylece hastaya nefes alma imkanının sağlanacağı açıklanarak tarif edilir. Hunak hastalığının simptom belirtilerini de şöyle vermektedir: Bütün hunâk hastalıklarında belirti olarak nefes darlığı, ağzın açık kalması, yutma zorluğu, gözlerin fırlaması ve dil sarkması gibi hususlar görülür[5].

Eski kaynaklarda İbn Sina'nın çok genç yaşta hekim olarak ün kazanmasının nedeni olarak hiç bir hekimin teşhis ve tedâvi edemediği Buhara hükümdarı Nûh bin Mansûr'un hastalığına "hunâk hastalığı" teşhisini koyarak onu tedavisiyle sıhhatine kavuşturması gösterildiğine göre, İbn Sina'nın daha genç yaşta çok iyi bir otolaringolog olduğu ortaya çıkıyor[6]. Ayrıca el-Kanun fi't-tıbb isimli eserin yukarda zikredilen bölümünde İbn Sina küçük dilde yapılan bazı ameliyatlarıda zikretmektedir ki bugün horlamayı önlemek için küçük dilde yapılan modern ameliyatlara benzi-

15. yüzyıl Osmanlı-Türk hekimi Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyet ül-Haniye eserinde boğazda yapılan bir ameliyatı gösteren resim
(Bibliotheque National, Paris nüshası, varak 79)

Bizde modern K.B.B. hekimliğinin öncülerinden Dr. Ziya Nuri Paşa

yen bir ameliyatı İbn Sina'nın o zaman tatbik etmiş olabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır.

Selçuklu Türkleri zamanında Bağdat'ta Âdûdî hastanesinde ve bilhassa Şam'da Türk Atabegi Nureddin Zengi'nin 1154 de tesis ettiği ve eski haliyle bugüne kadar ulaşan dünyanın en eski tıp fakültesi olan Nureddin hastanesinde Hippokrat, Galenos, er-Razi'nin yanısıra bilhassa İbn Sina'nın el-Kanun fi't-tıbb'ının ders kitabı olarak okutularak orada bu yöntemlerin tatbik edildiği İbn Abi Usaibia'nın Tabakat ül-Etibba isimli eserinden anlaşılıyor. Ayrıca 13. yy.da İbn en-Nefis'in Kanun'un Anatomi kısmına yazdığı şerhinde, küçük kan dolaşımını keşfettiği, et-Tatawi'nin Freiburg'ta 1924 yılında yaptığı doktora tezi ile ortaya çıkmıştır [8].

11. yüzyılda Anadolu'da da bir devlet kuran Selçuklu Türkleri, Orta Asya'dan getirdikleri kendi

oz tababetlerinin, burada buldukları, İslâm ve Bizans tababeti ile bir sentezini yaparak Anadolu Türk tababetinin doğmasında büyük rol oynamışlardır.

Hacı Paşa, Ahmedî, Mumin b.Mukbil gibi Anadolu Türk hekimleri Osmanlı döneminde 15. yy.da Türkçe yazdıkları tıbbî eserlerinde kulak, burun, boğaz hastalıklarının tedavisinden bilhassa İbn Sina'nın tesirinde kalarak bahsetmişlerdir.

15. yüzyılda Orta Anadolu'da Selçuklu döneminde tesis edilen Amasya'daki hastanede 14 yıl hekimlik yaptıktan sonra tecrübelerini Abu'l-Kasım Zahravî'nin et-Tasrif'indeki bilgilerle birleştirerek Cerrahiyet ül-Haniye isimli eseri 1465 de Fatih Sultan Mehmed'e sunmak üzere yazan Türk hekimi Şerefeddin Sabuncuoğlu (1383-1469) hasta ve hekim resimleri ile çeşitli ameliyatları tarif etmektedir. Kulak, burun, boğaz hastalıkları ile bunların çeşitli ameliyatlarınında incelendiği bu eserden anlaşıldığına göre, Şerefeddin Sabuncuoğlu Türkiye'de Tracheotomiyi tarif eden ve Tonsillektomi ameliyatlarını bizzat uygulayarak bunu resimleriyle Türkçe olarak yazan, bilinen ilk Türk hekimidir[9].

Sabuncuoğlu'na göre kulak yabancı cisimleri 4 türlüdür:

1- Madenîdir: Demir, taş, mermer gibi.

a- Bunları çıkarmak için hastanın kulağı güneşe karşı tutulur, ısıtılmış menekşe yağı damlatılır, aksırtıcı ilâç verilir. Kulak kepçesi yukarı doğru çekilir, hasta burnunu tutar ve aksırır, yabancı cisim çıkar.

b- Bununla çıkmazsa pense benzeyen ve çift çengel denen bir aletle çıkarılır.

c- Bununla da çıkmazsa ucu gayet ince ve çengel gibi olan sınnâre-i amiya denen bir aletle çıkarılır.

d- Gene çıkmazsa bakırdan bir unbude yani boru alınır. Borunun bir ucu kulak deliğine sıkıca yerleştirilip etrafı yağ ile yumuşamış ziftle sıkıca kapatılır, borunun diğer ucundan emilir. Yabancı cisim çıkar.

e- Gene çıkmazsa bir milin ucuna pamuk sarılır, pamuk ilkül enbad veya üksüd denen bir sakıza batırılıp borunun içinden sokularak yabancı cisme değdirilir, yabancı cisim sakıza yapışır ve çıkar.

f- Bütün bunlarla da çıkmazsa yabancı cismin yerine göre yabancı cisme kadar uzanan bir şak yapılır, uygun bir aletle çıkarılıp şak yeri dikilir.

2- Nebatîdir: Nohut, çekirdek gibi. Bunlar kulak içinde şişer, büyür. Yukardaki usullarla çıkarılır. Şayet çıkmazsa mibdai denen ucu kesici bir aletle kesilir, parçalanır ve sonra çıkarılır (Şekil: 2).

3- Seyyaldir: Bal, sirke, su gibi.

a- Kulağa pamuk doldurulur, hasta o taraf kulağı üzerine yatar, mayi akar.

b- Veya parmak uz nluğunda taşlar alınır, ısıtılır ve hastanın su giden kulağına sokulur. Hasta bir eliyle taşı tutar, ve aynı taraf ayağı üzerinde seker. Veya diğer taşla kulaktaki taşa vurulur, su yerinden oynar ve çıkar.

c- Bir ünbûbe yani boru ile su emilebilir.

d- Berdî veya papirus denen ak kamışın bir ucu kulağa sokulur, diğer ucu yakılır, su gider.

4- Canlıdır: Böcek, kurt gibi. Şeftali yaprağı suyu gibi ilâçlarla canlı öldürdükten sonra yukardaki usullerden biriyle çıkarılır. Eğer kurt görünmez ve ilâçlar da

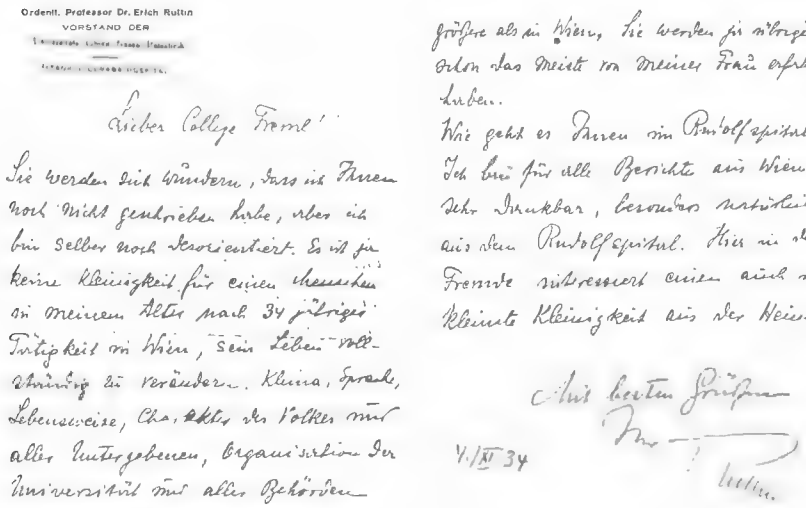
Ordentl. Professor Dr. Erich Rutin
VORSTAND DER

Lieber College Freml!

Sie werden sich wundern, dass ich Ihnen noch nicht geschrieben habe, aber ich bin selber noch desorientiert. Es ist ja keine Kleinigkeit für einen Menschen in meinem Alter nach 34 jähriger Tätigkeit in Wien, sein Leben vollständig zu verändern. Klima, Sprache, Lebensweise, Charakter des Volkes und aller Untergebenen, Organisation der Universität und aller Behörden ganz verschieden von unseren! Dazu Mangel an Hilfsmitteln, die aus dem Mangel einer alten d.h. medizinischen

größere als in Wien. Sie werden ja übrigens schon das Meiste von meiner Frau erfahren haben.
Wie geht es Ihnen im Rudolfspital? Ich bin für alle Berichte aus Wien sehr dankbar, besonders natürlich aus dem Rudolfspital. Hier in der Fremde interessiert einen auch die kleinste Kleinigkeit aus der Heimat.

Mit besten Grüßen
[illegible]
4./XI 34

Atatürk'ün 1933 ' teki Üniversite Reformu ile İstanbul Tıp Fakültesi K.B..B. Kürsüsünde Ordinariyüs olarak çalışan Viyana'lı Prof. Dr. Erich Rutin'in 4.9.1934'te Viyana'daki meslektaşı Freml'e gönderdiği bu mektupta, İstanbul'daki bu yeni ortamda karşılaştığı zorlukları dile getirmektedir.
(Mektubun aslı, Viyana Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Arşivindedir)

fayda etmezse bir ucu dar, bir ucu geniş bir ünbûbe yani boru alınır. Dar ucu hastanın kulağına iyice yerleştirilir ve geniş ucundan kuvvetle emilir, kurtlar çıkar. Eğer çıkmazsa borunun kulak tarafı mumla iyice sıvanır ve ondan sonra emilir.

Bu konuda Sabuncuoğlu kendi tecrübesini de anlatmaktadır: Çökelek veya koyun ciğeri hastanın kurtlu kulağına sokulur. Kurtlar gelir, ona yapışır ve kulak temizlenmiş olur.

Dış kulak yolu atrezileri konjenital ve akkiz olur. Konjenital olanlar neşterle delinir. Eğer mecra tıkanıklığı polipe bağlı ise sınnare ile kesilerek alınır, pomatlı fitillerle hergün pansuman yapılır.

Burun sırtında şişlik varsa ve ilâçlarla geçmezse yarılır, kemiğe kadar temizlenir, kemikte çürüme veya kararma varsa bu aletle kazınır. Gene şişlik olursa kesilerek alınır ve mişkab ile kemik delinir. Hasta bu delikten nefes alır.

Burun içinde et olursa güneşe karşı burun açılır, sınnare ile tutulur, dışarı çekilir, neşterle kesilir. Eğer etten parça kalırsa özel bir kürekle kazınır. Et habis ise dağlanır, buruna sirke konur. Hasta sirkeyi genizde hissetmezse burun arkasında da et olduğu anlaşılır. Oraya alet erişemiyeceğinden bir ip alınır, birer cm. aralıkla düğümler konur, burundan sokulan ip boğazdan alınarak iki ucu iki elle tutulup ileri geri çekilerek burun arkasından ve genizdeki etler temizlenir. Buruna pomat konur veya mısat ile kurutucu tozlar püskürtülür.

Burun kırıklarında el küçük parmağı kırık tarafın içine sokulur, dışardan iki parmakla masaj yapılarak kırıklar normal duruma getirilir. Eğer kırık parmağın yetişemeyeceği kadar yukarda ise bir mil burun deliğine sokularak kırık kemikler kaldırılarak tabii şekline getirilir. Buruna tampon yapılır. Veya ördek tüyünün iki tarafı kesilerek boru haline getirilir, ayni şey demir veya bakırdan bir boru da olur, üzerine pamuk veya bez sarılır, buruna tampon yapılır, hasta burundan nefes alabilir, rahat eder.

Frenulum kısalığı kesilir, kanama olursa adesi denilen aletle dağlanır, pomatlı fitiller konur[9,10].

Ayrıca Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun bu eserinde Orta Asya Türk tedavi yöntemlerinden akupunktur ve moksibasyona benzer metodları uyguladığı görülür[10].

17. yüzyıl başında klasik Türk-İslâm tababetinin son büyük temsilcisi olan Türk hekimi Emir Çelebi'nin en-Müzec et-tıbb eseri de dahil olmak üzere bütün Osmanlı Türk hekimlerinin eserlerinde kulak, burun, boğaz hastalıkları incelenmiş olup, bunlarda ortak olan tedavi yöntemleri şu şekilde özetlenebilir:

Atatürk döneminde İstanbul Tıp Fakültesi KBB Kürsüsünün gelişmesinde büyük rol oynayan Viyanalı Prof. Dr. Erich Ruttin

Kulak ağrısında baş damarından kan alınır. Menekşe şurubu verilir veya menekşe şurubu kaynatılıp ağrıyan kulak, bunun buharına tutulur. Kadın sütü, badem yağı, kenevir tohumu yağı, nilüfer, menekşe, gül, kabak yağı damlatılır. Kulaktan cerahat akarsa keskin sirke ısıtılıp kulağa damlatılır. Kulak ardı ahsesine önce yumuşatıcı ilaç sürülür, sonra açılır, pansuman yapılır. Yüz felcinde soğuktan korunma, sıcak pansuman ve masaj tavsiye edilir. Gargara ve dimağ tenkiyesi verilir.

Nazofarenksten beyine yol olduğu düşünüldüğünden burun hijyeni çok önemlidir. Anosmi beyine giden yolun bir balgam tarafından tıkanması veya burun polipleri dolayısı ile olur. Çörek otu, dağ karpuzu ve sarı zırnıh suda kaynatılıp, baş bunların buharına tutulur. Polip varsa cerahî olarak alınır. Polip nazal dibinden kesilerek alınır veya at kılı veya ibrişimle dibinden bağlanır, düşer.

Burun kırığında, kırık tarafın burun deliğine serçe parmağı sokulur, dışardan sıvazlıyarak burun tabii şekline getirilir. Eğer kırık yukarda ise parmak yetişmezse, bir mille kırık kısımlar düzeltilir, buruna fitil konur.

Hunâk denen boğaz şişliğinde, kuru at tersine dut şarabı konur, beze bağlanır, su içinde kaynatılır, gargara yapılır. Veya mercimek kaynatılır, dut şarabı ile gül suyu katıp iki gün gargara yapılır. Hunâk dolayısı ile hasta nefes alamıyacak duruma gelirse tracheotomi İbn Sina'da anlatıldığı şekilde yapılır. Bademcikler ilaçla geçmezse kesilerek alınır, tekrar büyürse dağlanır. Frenulum kısalığı kesilir, ranula haçvari kesilerek boşaltılır, yerine ilâç konur.

Boğaz yabancı cisimlerinde hasta kusturulur. Çıkmazsa ve görülür yerde ise bir âletle tutulup çekilir. Eğer kemik, kılçık veya diken kalmış ise iplik bağlanmış et, pamuk veya sünger yutturulur ve çekilir, çıkarılır[11].

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Salih bin Nasrullah bin Sellum gibi Osmanlı saray hekimleri tarafından Paracelsus ve diğer Avrupalı hekimlerin tıbbî eserlerinin Arapça ve Türkçeye çevrilmesiyle Türk tıbbının batılılaşması başlar. Modern cerrah ve hekim yetiştirmek gayesiyle 1805 te İstanbul'da Tersane-i Âmire'de Tabibhane ve Spitalya ile 1827 de Veznecilerde Tıbhane-i Âmire ve Cerrahhane-i Âmire açıldığı, sonra 1832 de Sarayburnu'na taşınan Cerrahhanede Sade de Calière isimli bir fransız cerrahın hoca olarak çalıştığı biliniyorsa'da bu müesseselerde modern anlamda kulak burun boğaz ameliyetlarının yapıldığına dair belgelere şimdiye kadar rastlanmamıştır [12].

Viyana'daki askeri tıp ve cerrahi akademisi Josefinum örnek alınarak 17 Şubat 1839 da İstanbul'da Galatasaray'da açılan modern tıp fakültesi niteliğindeki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de, burada ders vermek üzere Viyana'dan getirilen ve bu müessesenin yöneticisi olan Dr. K. A. Bernard ve Dr. S. Spitzer'in ve hatta Türk tıp öğrencilerinin bu tıbbiyede şu kulak burun boğaz ameliyatlarını gerçekleştirdikleri Dr. K. A. Bernard'ın *Journal de Constantinople*'de yayımlanan 26 Eylül 1843 tarihli franszca makalesinden[13] anlaşılmaktadır:

Ameliyat eden cerrah	yapılan ameliyatlar
A- Prof. Dr. K. A. Bernard...	Kol altından rinoplasti - Alt çene osteosarkon ameliyatı - Damakta fibrokondrom ameliyatı (Ekstirpasyon ile) - Alt ve üst çenenin kemiklerinin kaynamasının ayrılması - Naso -farenjiyen polipoz ameliyatı (ligatürle) - Üç adet tonsillektomi (ekstirpasyon ile)
B- Prof. Dr. Spitzer....	Farenkste polip ameliyatı
C- Prof. Salih Efedi..	Tavşan dudağı ameliyatı
D- Emin Efendi...	Tavşan dudağı ameliyatı
E- İsmail Efendi...	Burunda kanser ameliyatı
F- İbrahim Efendi...	Nasofarenks'de polip ameliyatı
G- İsmi belli olmayan bir Türk öğrenci...	Kulaktan fongus ameliyatları

Prof. Dr. Bernard bu ameliyatların büyük çoğunluğunun başarı ile sonuçlandığını belirttiğine göre, ve Amerika'da ilk modern eter narkozunun 16 Ekim 1846 da tatbik edilip burun ancak 1847 ve 1848 de Avrupanın merkezlerine geldiği düşünüldüğünde, İstanbul'da bu kulak, burun, boğaz ameliyatlarının 1839-1843 yıllarında eter ve kloroform anestezisi olmadan gerçekleştirilmiş olması hayret verici olup, Türkiye'de modern otolaringolojinin Viyana'ya 1840 larda ayak uydurmasının bir kanıtıdır.

Osmanlı İmparatorluğunda kloroformla anestezi uygulanarak amputasyon ve diğer cerrahi ameliyatların ancak 1854-1856 yıllarında Kırım Harbi esnasında yapıldığını bu savaşa katılan Fransız ordusu sağlık işlerinden sorumlu en yetkili askeri hekimi Dr. G. Scrive'in bu konuda yazdığı eserden anlıyoruz[14]. 1861 de İstanbul'daki Alman Hastanesinde Dr. Mühlig Trachetomie ameliyatı yapmıştır.

Şekil 6: Ünlü cerrahlarımızdan Dr. Cafer Tayyar Cankat'ın günlük şeklinde kendi el yazısı ile tanzim ettiği 10 Eylül 1938 tarihli Şişli Cerrahi Hastanesi Ameliyat Defterinde Burun Estetiği ile ilgili yaptığı ameliyata ait resim ve notları.

Türk Tıp ve Cerrahisinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Viyana ve Alman ekollerinin tesirleriyle hız kazandığı bir dönemde İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Kiel'den hoca olarak çağrılan Prof. E. von Düring'in teşvikleri ile frengiden burunları deforme olanlara ilk defa 1896 yıllarında Haydarpaşa'daki Askeri hastanede plastik burun ameliyatları yapıldığı gibi, 1898 de Bonn'dan gelen Alman cerrahı Prof. Dr.Rieder Paşa'nın direktörlüğünde tesis edilen Gülhane'de ilk defa Kulak-Burun Boğaz Kliniği tesis edilmiştir[15].

Avrupa'ya ihtisas için gönderilen Dr. Civanı Ananyan Bey 1875 de dönerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Dahiliye kadrosunda ilk defa kulak burun, boğaz dersleri vermeye başlamış, 1890 yılında da Dahiliyeden ayrılarak müstakil bir kürsü kurmuştur. Bu kadroya Dr. Şefik Paşa da atanmıştır. 1893 de Şefik Paşa M. Tıbbiye-i Mülkiye'de bu dersi vermeğe başlamıştır.

Modern K.B.B. hekimliği, 1904 de, Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesinden ihtisasdan dönen ve M. Tıbbiye-i Mülkiye'de hoca olan

Dr. Ziya Nuri ile başlar. Endoskopi yöntemlerinin ilk uygulayıcısı ve öğreticisi olmuştur. Dr. Ziya Nuri bronş yabancı cisimlerini %10 luk alipin solusyonu ile yüzeysel anestezi yaptıktan sonra çıkarıyordu. Dr. Ziya Nuri Paşa sonra Haydarpaşa Tıbbiyesinde hocalık ve Fakülte Reisliği yapmıştır.

1933'te Atatürk'ün gerçekleştirdiği Üniversite Reformu ile İstanbul Tıp Fakültesinde 2 Eylül 1934 ile 1936 yılları arasında görev alan Kompanzasyon testi ve Vestibularis araştırmaları ile Avrupa'da büyük üne sahip Viyanalı otolaringolog Prof. Erich Ruttin ve ondan sonra Würzburglu Prof. Dr. Hellmann ile İstanbul Üniversitesi Kulak-Burun-Boğaz Kliniği Avrupa'nın en ileri merkezlerinden biri haline gelmiştir[16].

O dönemin ünlü Türk Cerrahı Dr. Cafer Tayyar Kankat'ın burun kanseri, tracheotomi, yüz ve burun estetiği ameliyatlarını o zamanın gelişmemiş anestezi metodlarına rağmen başarı ile gerçekleştirdiği onun tuttuğu günlükten anlaşılmaktadır. Dr. Cafer Tayyar Kankat tuttuğu günlükte, hançerede habis tümor, dudak kanseri, Tekki Süfli Sarkom, yüz ve burun estetiği gibi uyguladığı ameliyatların detaylarını kendi yaptığı resimlerle tamamlaması bu günlüğün tıp tarihi açısından önemini daha da artırmaktadır [17].

1936-1944 yıllarında klinik direktörü olan Prof. Dr. Hellmann'dan sonra İstanbul Tıp Fakültesinde 1944 de Prof. Dr. Ekrem Behçet Tezel, 1961 de de Prof. Dr. Safa Karatay K.B.B. Kliniği Başkanı olmuşlardır. Ayrıca 1945 de Ankara'da ve 1959 da İzmir'de Prof. Dr. Nüzhet Atav, 1962 yılında İstanbul Cerrahpaşa'da Prof. Dr. Hikmet Altuğ tarafından K.B.B. Klinikleri kurulmuştur.

Türk K.B.B. hekimleri 1930 yılında bir ihtisas derneği olarak "Türk Otolarengoloji Cemiyeti"ni kurmuşlar, bilimsel çalışmalarla çeşitli sürelerde bir araya gelerek bu ihtisas dalının gelişmesine yardımcı olmuşlardır.

K.B.B. hekimliğinde araştırma ve gelişmeleri üyelerine aktarmak gayesiyle ilk defa 1962 yılında Prof. Dr. Hikmet Altuğ tarafından yayın hayatına başlayan "Türk Otolarengoloji Arşivi" ve daha sonra çıkarılmaya başlayan benzeri ihtisas dergileri hizmet vermeye devam etmektedirler. Daha sonra Ankara Otolarengoloji Derneği "Türk Otolarengoloji Bülteni"ni çıkarmaya başlamıştır.

Bugün Türkiye'de 22 Tıp Fakültesi ve K.B.B. Kliniği mevcuttur. Bu fakültelerde ve diğer Devlet hastaneleri K.B.B. Kliniklerinde uzmanlar yetişmekte, dünyada yapılan ameliyatlar en son tekniklerle ülkemizde gerçekleştirilmektedir. ☆

1 Terzioğlu, Arslan: *Türk-İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*. İstanbul 1992, s. 5.

2 Rahmeti, Reşit: Zur Heilkunde der Uıguren. *I. Sitzungsberichte der* preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin 1930, s. 451-473; Zur Heilkunde der Uiguren II. *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin 1932, s. 339-440.

3 Rahmeti, Reşit: 1930, s. 455,457,459,463; 1932, s. 411,415.

4 Terzioğlu, Arslan: Zur Avicenna (Ibn Sina) -Forschung in der Türkei. *XXVII Congreso Internacional de Historia de la Medicina*. 31 agosto 6 septiembre 1980. Actas, Vol.II. Bercelona 1981, s. 750-755; Atabekov, Yu. A and Khamidulin, Sh. Kh.: *A Bust of Abu Ali İbn Sina*. A. Scientific Reconstruction of the Great Scholar's İmage. Tashkent 1980, s. 81-83.

5 İbn Sina: *El-Kanun fi't-tıbb*. Matbaa-i Âmire 1294 H., II. s. 148-208.

6 Ahmed Nur al-Din bin Ali İbn Zumbul al-Mahalli: *Kanun fi al-Dünya*. Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi, Nr. 1638; *Kanun üd-Dünya*'nın Türkçe tercümesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No.3000, varak 342[b], 343[a]

7 İbn Sina: *El-Kanun fi't tıbb*. Matbaa-i Âmire 1294 H., II, s. 148-208.

8 Meyerhof, Max: İbn an-Nafis und sein Theorie des Lungenkreislaufs. İn: *Quellen und Studien zur Geschichte der Nat. Wiss. u.d Medizin* 4. I Berlin 1935. s. 37-38.

9 Şerefeddın Sabuncuoğlu: *Cerrahiyet ül-Haniye*. Millet Kütüphanesi (İstanbul), Ali Emîri Efendi, MS. Nr. 79; Huard, P. et Grmek, M.D.: *Le premiér manuscrit chirurgical Turc*. Paris 1960;
Yalın, Cevat: *Osmanlı İmparatorluğu Yükseliş Devrinde Türkçe Tıp Yazmalarında Kulak, Burun, Boğaz Hastalıkları*. İst. Tıp Fak. Doktora Tezi, İstanbul 1982.

10 Terzioğlu, Arslan: Şerefeddin Sabuncuoğlu. Fatih Döneminin Ünlü Türk Hekimi. *Tarıh ve Toplum*, C. 16, 94, Ekim 1991, s. 220-223.

11 Yalın, Cevat: 9 nolu dip notunda zikredilen eser.

12 Terzioğlu, Arslan: 1992. s. 23

13 Bernard, K. A. ; Rapport sur les travaux de L'Ecole de Médecine de Galata-Sérai pendant l'année Scolaire 1258/59, presenté à Sa Hautesse le 25 Schaban (20 septembre). *Journal de Constantinople et des intérêst Orientaux*, Mardi, 26 septembre 1843.

14 Scrive, G.:*Relation Medico-Chirurgicale de la Campagne d'Orient du 21 Mars 1854 Occupation de Gallipoli, au 6 Juillet 1856 Evacuation de la Crimée*, Paris 1857, s. 467-471.

15 Goerke, Heinz u.Terzioğlu, Arslan (Hrsg): *Die medizinischen Beziehungen zwischen Deutschland und der Türkei* München 1978. s.35-64;
Rieder, Robert; *Für die Turkei*. Bd. 1, Jena 1903;
Wieting Pascha: *Gulhane-Festschrift* zum 10 Jahringen Bestehen des Kaiserlich Osmanischen Lehrkrankenhauses Gülhane. Leipzig 1909.

16 Katırcıoğlu, Sedat: Die Tätigkeit der Österreichischen Aerzte Erich Ruttin und Max Sgalıtzer in de Türkei.
Mitteilungen der Österreichische Gesellschaft für Geschichte der Naturwissenschaften, Jg.10, 1-2, 1990, s.47-49.

17 Cafer Tayyar: Opr. Dr. Cafer Tayyar'ın *Şişli Cerrahi Hastanesi Ameliyat Defteri*. İstanbul 10 Eylül 1938

Sapancalı Hakkı'nın Kastamonu'dan Kaçması Olayı

AHMET MEHMETEFENDİOĞLU

Bu çalışmada Yakup Cemil'in 1916 yılında başarısızlıkla sonuçlanan hükûmeti devirme girişimi içerisinde başlangıcından beri bulunan ve olay sonrasında Kastamonu'ya sürgüne gönderilen Sapancalı Hakkı'nın buradan kaçması olayı, konuya ilişkin özel bir arşivde bulunan belgelerin tıpkı basım ve çevirileriyle birlikte verilecektir. Hiç bilinmeyen bu firar olayına ilişkin söz konusu belgeler Turan Muşkara özel arşivinde bulunmaktadır. Daha önceki çalışmalarımda olduğu gibi belgelerin incelenmesine ve yayınlanmasına verdikleri izinden dolayı kendilerine bir kez daha teşekkür ederim.

İttihat ve Terakki içinde geri planda kalmasına rağmen önemli siyasi oluşumlarda görev alan Sapancalı Hakkı[1] (1882-1937), cemiyetin silâhşörlerinden ve askerî kanatın önde gelen temsilcilerindendir. İkinci Meşrutiyet'in ilânı öncesinde İttihat ve Terakki'nin

1916 yılında başarısızlıkla sonuçlanan hükümeti devirme girişimi sonrasında Kastamonu'ya sürülen ve aynı yılın Aralık ayında buradan firar eden SAPANCALI HAKKI (1882-1937)

Selânik ve İşkodra'daki siyasî faaliyetleri ve örgütlenmesinde önemli görevlerde bulunan Sapancalı Hakkı, Meşrutiyet'in ilanından sonra da Teşkilât-ı Mahsusa saflarında çalıştı [2]. Babıâli baskınından sonra mevcut olan yönetimle ortaya çıkan fikir ayrılıkları nedeniyle askerlik görevinden ayrılarak ticaretle uğraşmaya başladı. Savaş yıllarında un ticareti için sık sık Romanya'ya giden Sapancalı Hakkı, Çanakkale Savaşı'nın getirdiği olumlu havanın da etkisiyle Bükreş'teki İngiliz ve Fransız elçilikleriyle "münferit sulh" için temaslarda bulunmaya başladı [3]. Babıâli baskınında aktif görev alan ve Enver Paya'ya yakınlığıyla tanınan Sapancalı Hakkı'nın böyle bir temasta bulunmasına İngiliz ve Fransızlar ilgisiz kalmadı. İtilâf Devletleride değişik kanallardan barış arayışı içerisine girdiler. Bu doğrultuda kendilerine yakın gördükleri Operatör Cemil (Topuzlu) Paşa [4] ve İzmir Valisi Rahmi Bey [5] aracılığıyla bu temaslarını sürdürdüler. Talât Paşa ve arkadaşlarının pek ilgi göstermedikleri bu "münferit sulh" arayışlarına Yakup Cemil diğer kişisel nedenlerle birlikte hükûmeti devirmek için bir gerekçe olarak benimsedi [6]. Bursa'da sürgünde bulunan ve Prens Sabahaddin'e yakınlığıyla tanınan Satvet Lütfi (Tozan) ile bu konuda yaptığı görüşmelerden sonra "münferit sulh" düşüncesi Yakup Cemil'de bir saplantı haline geldi [7]. Yakup Cemil'in düşündüğü darbe gerçekleştiğinde Sadrazamlığa Cemal Paşa getirilirken asker ağırlıklı bir kabine kurulacaktı. Yakup Cemil Meclis-i Vükelâya memur olarak atanacak Sapancalı Hakkı da önemli bir bakanlığa getirilecekti [8]. Darbe girişimini başlangıcından beri kontrol altında tutan ve gelişmeleri kendi gücünü pekiştirecek şekilde yönlendiren Talât Paşa ve arkadaşları olayı fazla büyümeden bastırdılar. Darbe girişiminin etkisiz hale getirilmesinden sonra büyük çapta tutuklamalar yapıldı. Sapancalı Hakkı da trenle Hollanda'ya hareket etmek üzereyken tutuklandı [9]. Yakup Cemil, bir vatan haini olarak değil, "başarılamayan bir ihtilâlin tertipcisi olarak"[10] yargılandı ve 11 Eylül 1916 tarihinde idam edildi[11]. Yakup Cemil ve Enver Paşa'ya olan yakınlıklarıyla tanınan Hüsrev Sami, Mümtaz ve Nail ile birlikte yargılanan Sapancalı Hakkı idamdan Erver Paşa'nın müdahalesiyle kurtuldu.[12] Yakup Cemil'e yardım etmenin dışında kendisine yöneltilen suçmalardan birisi de savaş sırasında İngiliz esirleri ülke dışına kaçırmaktı. Sapancalı Hakkı mahkemece bir cezaya çarptırılmadığı halde Talât Paşa ve arkadaşlarınca tehlikeli görüldüğü için İstanbul'dan uzaklaştırılarak Hüsrev Sami ile birlikte Kastamonu'ya sürgüne gönderildi. Darbe girişimine adı karışan Mümtaz İzmit'te, Nail ise Eskişehir'de zorunlu ikamete tâbi tutuldu [13]. "Münferit sulh" arayışlarında çok sıkça adı geçen Satvet Lütfi de Ankara'ya sürgüne gönderildi.

BELGE I

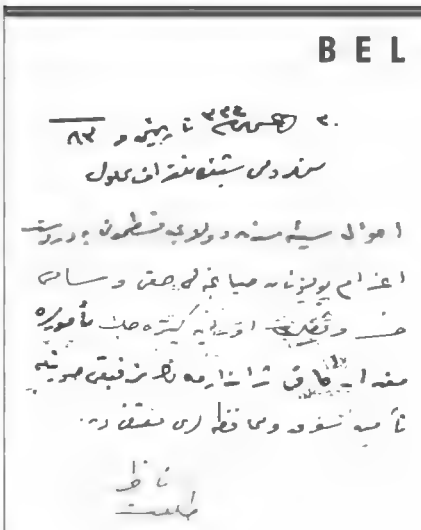

30 Ağustos 332 Numerolu Şifre Telgraf Mahlûlü

Ahal-i seyyiesinden dolayı Kastamonu'ya derdest-i izâm bulunan Sapancalı Hakkı ve Sami Hüsrev Beyleri oraya getirecek memurlara miktar-ı kâfi jandarmanın tefriki suretiyle temini sevk ve muhafazaları muktezidir.

Nazır
Talat

Sapancalı Hakkı Kastamonu'ya Yakup Cemil'in idam edilmesinden kısa bir süre sonra, 1916 yılı Eylül ayında gönderildi. Aynı yılın Aralık ayında da Kastamonu'dan firar etti. Firar olayının duyulmasından sonra Kastamonu ve Ankara Valiliklerince geniş çaplı bir soruşturma başlatıldı. Elimizde bulunan belgeler ise dönemin Ankara Valisi Dr. Reşid Bey tarafından yapılan soruşturmaya ilişkindir. Firar olayına ilişkin tüm bilgi ve tutanakları içeren bu belgeler on sayfalık bir defterden oluşmaktadır.

Belgelerden anlaşıldığına göre Sapancalı Hakkı 19 Aralık 1916 tarihinde Kastamonu Jandarma Mektebi öğretmenlerinden Düzceli Azmi Çavuş ile birlikte firar etti. Jandarma elbisesi ve Ahmet takma adıyla Koçhisar, Kengari (Çankırı) yoluyla Ankara'ya geldi. Burada Ankara İttihat ve Terakki Kâtib-i mesulü Necati Bey ve Hacı Bayram tekkesi postnişini Şemseddin Efendi'nin evinde saklandı. Sapancalı Hakkı, arkadaşlarına Hüsrev Sami'nin Burgaz'a[14] gönderilmesinden sonra yalnız kaldığı için Ankara'ya geldiğini söyledi. Ankara Polis Müdürlüğü Sapancalı Hakkı'nın Ankara'da saklandığı öğrendikten sonra olaya adları karışan Azmi Çavuş ve Şemseddin Efendi ile

BELGE II

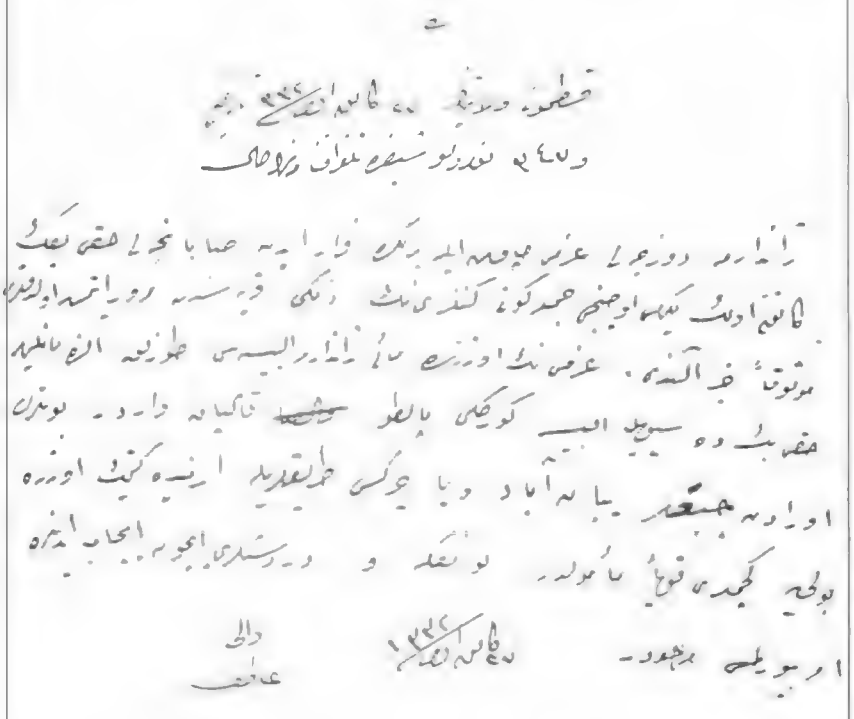

Kastanomu Vilayetinin 27 Kanun-u Evvel 332 Tarihli ve 347 Nolu Şifre Telgrafnamesinin Halli

Jandarma Düzceli Azmi Çavuş ile birlikte firar eden Sapancalı Hakkı Bey'in kanun-u evvel'in yirmi üçüncü Cuma günü Kengari'nin (Çankırı) Zengi kariyesinden mürur etmiş oldukları mevsûken haber alındı. Azmi'nin üzerinde mâî jandarma elbisesi, tozluk, elinde manliher, Hakkı Bey'de de sivil elbise, kürklü palto, kalpak vardır. Bunlar oradan çıkıp Yabanabad veya Çerkes tarikleriyle Edremid'e gitmek üzere Bolu'ya geçmeleri kaziyyen memûldur. Bununla ve derdestleri için icap edenlere emir buyrulması mercûdur. 27 Kanun-u Evvel 1332

Vali Atıf

birlikte kendisini tutukladı. Yapılan soruşturmalarda Azmi Çavuş, Sapancalı Hakkı'nın Kastamonu'dan firar ettiğinden haberdar olduğunu, ancak Ankara'ya kadar beraber geldiği ve Ahmet diye tanıdığı kişinin Sapancalı Hakkı olduğunu bilmediğini belirtti. Şemseddin Efendi de ifadesinde Sapancalı Hakkı'yı tanıdığını, Ankara'da bulunduğu sırada evinde ve tekkede kaldığını, ama firar ettiğini bilmediğini söyledi. 29 aralık 1916'da ifadesi alınan Sapancalı Hakkı da Kastamonu'dan tek başına firar ettiğini ve kimseden yardım görmediğini belirtti. Kastamonu'dan niçin firar ettiği sorusuna şu cevabı verdi: "Kastamonu'da tazyik gördüm. Mektup yazacaktım, Ya Ankara'da kalayım veya başka bir yere göndersin diye, Bu maksatla geldim, başka maksat yoktur." Soruşturmanın sonuçları "31 aralık 1916 tarihinde Ankara Polis Müdürlüğü tarafından düzenlenen bir fezlekeyle valiliğe sunuldu. Soruşturmanın sonucu hakkında bir bilgiye ulaşmak mümkün olmadı. Ancak, Sapancalı Hakkı'nın 1919 yılında dîvân-ı harb-i örfî'de verdiği ifadeden bir takım sonuçlara ulaşmak mümkün. Sapancalı Hakkı söz konusu ifadesinde olay sonrasında Konya'ya sürüldüğünü belirtiyor. Bu yeni sürgün yerinde de sürekli gözaltında tutulduğu anlaşılıyor: " İngiliz üserasının firarında delâlet bahanesiyle hıyanet-i vataniye cürmüyle mahkemenin icra edileceği bir sırada İttihatcıların sûkutuyla kurtuldum[15]. "Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar Konya'da zorunlu ikamete tâbi tutulan Sapancalı Hakkı, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra İstanbul'a döndü[16]. ☆

1 Sapancalı Hakkı'nın kısa bir biyografisi için bkz: Samih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Anlatan: Galib Vardar, İstanbul 1960, s. 311-314. İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasî faaliyetleri için bkz: Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, İstanbul 1975.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt:3, İstanbul 1989, s. 386

3 *Tasvir-i Efkâr*,13 Ağustos 1335, Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, Anlatan: Hüsamettin Ertürk, İstanbul 1957, s. 136, Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 292, Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, s.315-325.

4 Cemil Topuzlu, *İstibdat,Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yayına Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul 1982, s. 133-158

5 İtilâf Devletlerine olan yakınlığıyla tanınan İzmir'in bu ünlü "Anglofil" Valisine İngilizler tarafından 20 Nisan 1916 tarihinde gönderilen mektupta şu ifadeler kullanılıyordu: "Biz İngiltere on yıl daha sürse savaşa devam edebilecek durumdayız. Türkiye ve Almanya Savaşı çabucak bitirmek zorundadır. Elle geçirdiğiniz bu fırsatı her zaman bulmak kolay değildir. Bu adımı atacak kimsenin en iyi bir adam olacağına ve bu kişinin yarının Türkiye'sinin en büyük adamı olacağına şüphe yoktur." Bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Rahmi Arslan, Yaşamı ve İzmir Valiliği, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990, s. 73.

6 Sadi Borak, *İktidar Koltuğundan İdam Sehpasına*, İstanbul 1962, s. 23-25.

BELGE III

Sapancalı Hakkı'nın ifadesinin ilk ve son sayfaları

Sapancalı Hakkı'nın tutuklanmasından sonra Ankara Polis Müdürlüğünce Alınan İfadesi:

Sapancalı olup Dersaadet'te Nişantaşın'da mukim ve ticaretle meşgul olup idareten Kastamonu'ya izam kılınmış iken firar ettiği anlaşılmakla derdest edilen Hakkı Bey'in bervech-i zir zapt edilen ifadesidir.

29 Kanun-u Evvel 332

- Kastamonu'dan hangi ve ne suretle çıktınız?

-Kastamonu'dan Kanun-u evvel'in on dokuzuncu pazar günü akşamı, gece saat dört raddelerinde ikamet eylediğim pazartesi günü esep ile yalnız olarak çıktım.

-Buraya hangi tarikle ve kimlerle birlikte geldiniz ve Kastamonu'dan niçin firar ettiniz?

-Kastamonu'dan yalnız olarak gece esep ile çıktım.

-İfadenize devam ediniz.

-Karaoğlan karyesi ve Kuyucak Nahiyesi ve oradan Kengari'ye gelerek hiçbir yerde misafir olmadan gece Kengari'den geçerek değirmenlerde kaldım. Oradan çıktım. Yolda bir han var, orada kaldım. Oradan gelirken yolda bir jandarmaya tesadüf ettim. Jandarma ile yeni hana geldim. Akşam birbuçuk raddelerinde Ankara'ya geldim.

-Ankara'da nerelerde misafir oldunuz?

-Han da iki saat kaldıktan sonra Hacı Bayram Tekkesine giderek orada misafir oldum.

-Tekke'de kime misafir oldunuz ve evvelce ne suretle tanıyordunuz?

-Tekke'ye misafir oldum.Evvelce tekke'de kimseyi tanımazdım.

-Halbuki siz tekke de değil Şeyhin hususi hanesinde misafir idiniz.

-Ben orayı tekke biliyorum.

-Jandarma elbisesini nereden ve ne suretle elde ettiniz?

-Kim olduğunu bilmediğim bir tellaldan Kastamonu'da tedarik ettim.

-Tesadüf eylediğiniz jandarmaya yolda firari olduğunuzu anlattınız mı?

- Ankara'ya gidiyorum dedim. O da Ankara'ya gidiyor geliyor olduğunu söyledi. Başka bir şey olmadı. Yalnız kendisinin Kastamonu jandarması olduğunu söyledi. Ben de Merzifon tarafından, Merzifon'dan geliyorum dedim.

-Bu jandarmayı evvelce tanırmıydınız?

-Hayır tanımazdım.

-Başka zamanlarda görmediniz mi?

-Kastamonu'da hiçbir yere çıkmadım ve kimse bilmem.

-Burada hana gelip tekkeye gittikten sonra daha evvel jandarma vasıtasıyla nerelere yani kimlere müracaat ettiniz?

-Ben jandarma ile hana geldiğimde İttihat Katib-i mesulü Necati Bey'e bir tezkire yazdım. Necati Bey'e gönderdim. Tezkirede, buraya geldim, beni handa bırakma hanene misafir et dedim. Mümâileyde bir adam göndermiş, o adam tekkeye gönderdi orada misafir kaldım.

-Buraya kadar ne maksatla geldiniz?

-Kastamonu'da tazyik gördüm. Mektup yazacaktım. Ya Ankara'da kalayım veya başka bir yere gönderin diye bu maksatla geldim. Başka maksad yoktur.

-Bu maksadınızı Kastamonu'da müracaat suretiyle ifa edemezmiydiniz?

-Edemezdim.

-Geldikten sonra madem ki müracaat edegeldiniz, hükümete niçin teslim olmadınız da ihtifâ ettiniz?

-Dersaadet'e müracaat adeyim, neticesi ne olacaktır bakayım dedim. Kaçmış olsam başka yere giderdim. Bunun için teslim olmadım.

-Necati Bey'i nereden tanırsınız?

- Mektep arkadaşımdır eskiden tanırım.

-Şemseddin Efendiyi eskiden tanırmıydınız? Ve nerede görüştünüz?

-Ben hiç bilmiyordum. Hatta Kastamonu'ya giderken Necati Bey'in misafir oldum. Hiç kimse ile görüşmedim. Ancak dün akşam İşkodra'dan gelirken beni trende gördüğünü Şemseddin söyledi. Başka suretle görmedim.Oraya da Necati Bey'in vasıtasıyla gidildi, bu suretle gördüm.

-Tekke de başka kimlerle görüştünüz?

-Hiç kimse ile görüşmedim.

-Necati Bey gelip görüşmediniz mi?

-Necati Bey beni Şemseddin Efendi hanesine misafir ettikten sonra dışarı kurâya gitmişdi. Evvelki gün avdet etmiş. Tutulmazdan evvel dünkü gün yatakta iken geldi. Ne yapıyorsunuz, ben dışarı gidip geleyim dedi, gitti. Bir iki saat sonra da derdest edildim.

-Gerek firarınız hakkında ve gerek kalmanız için görüşüp bir şeş takarrür etmediniz mi?

-Hiçbir şey konuşmadım.

-Şemseddin Efendi ile ne görüştünüz?

-Bakalım burada birşey yapabilirisek yaparız. Olmaz ise Eskişehir'e giderim dedim. Şimdi otur bakalım, Necati Bey gelsin de burada kalmanız için konuşalım dedi. Bukadar görüştük.

-Firaren geldiğinizi biliyormuydu?

-Tabii söyledim biliyor idi.

-Burada bir şey olmaz ise Eskişehir'e ne suretle gidecektiniz?

-Kendi kendime karadan gider idim. Gideceğimize dair henüz birşey konuşmadık.

-Nasıl olupta Necati Bey'e itimat ettiniz?

-Ben İttihat ve Terakki'denim. Onun beş sene murahhaslığını yaptım.Ve kendi arzumlada istifa ettim. İstifa etmekle beraber İttihat ve Terakki'nin gayesi uğrunda ne lazım gelmiş ise yaptım. Ezcümle ilk Mısır harekâtına Harbiye Nazırı Yaveri Binbaşı Mümtaz Bey ile birlikte Tir-i Sina'yı orada teşkil ettiğimizde onlarla işgal ettim. Sonra on kanun-u sâni ihtilalinde Enver Paşa ile birlikte Babıâli'yi basan beş kişinin bir tanesi benim. Kabl-el inkılâp İşkodra vilayetinde cemiyetin tekmil ve teşkilatını ben yaptım. Daha bunun gibi pek çok hizmetlerim vardır. Herkes tanır, benim namusuma emniyet ederler. Ben de emniyet ettiğim için müracaat ettim.

-İfadenizi tasdik ediniz.

-İmza ederim

Sapancalı Hakkı

7 Borak, age, s. 23.

8 Ahmet Mehmetefendioğlu, "Yakup Cemil Olayına İlişkin İki Belge", *Tarih ve Toplum*, Mart 1993, s. 178-179.

9 Ergun Hiçyılmaz, *Başverenler Başkaldıranlar*, İstanbul 1993, s. 60.

10 Borak, age, s.23.

11 Alman Büyükelçiliğinin İstanbul'daki yayın organı *Osmanischer Lloyd*, Yakup Cemil'ın Osmanlı askerlerinin düşmana sempati duymasını sağlamak ve kişisel hırsları nedeniyle kabine üyelerini ortadan kaldırmak suçuyla yargılanarak idam edildiğini yazıyordu. Bkz: *Osmanischer Lloyd*, 19 Eylül 1916. Dönemin Sadrazamı Sait Halim Paşa'nın Yakup Cemil olayına ilişkin 1919 yılında divân-ı harb-i örfi de verdiği ifade oldukça dikkat çekicidir: "Yakup Cemil mecnunun biriydi ve bu meseleden hükumetin haberi yoktur." Bkz: *Harp Kabinelerinin İstıcvabı*, İstanbul 1933, s. 309-310.

12 Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, s. 314.

13 Esatlı, age, s. 712 Akşin, age, s. 293.

14 Mustafa Ragıp Esatlı, Sapancalı Hakkı ve Hüsrev Sami'nin bir arada bulunmalarının doğru görülmediğinden daha sonra Kastamonu'dan Yozgad'a gönderildiğini yazıyor. Esatlı, age, s. 712.

15 *Tasvir-i Efkâr*, 13 Ağustos 1335.

16 *Ati*, 13 Ağustos 1335.

BELGE IV.

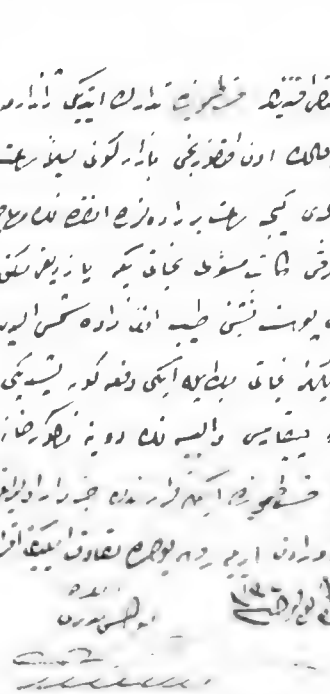

Fezleke

Toplanan işbu on sahifelik evrak-ı tahkikiyeden keyfiyet malum olacağı üzere Kastanonu'da ikame e memur Sapancalı Hakkı Efendinin Kastamonu'da tedarik ettiği jandarma elbesesiyle Kastamonu Jandarma Mektebi muallimlerinden ve mezkur Alay Jandarma Çavuşlarından Azmi Efendi delaletiyle şehr-i halin on dokuzuncu pazar günü leylen saat dörtte Kastamonu'dan esep ile firar ve Koçhisar, Kengari tarikleriyle şehr-i mezkurun yirmibeşinci cumartesi günü ve pazar gecesi saat bir raddelerinde Ankara'nın Muhacir mahallesinde Hancı Pehlivanın hanına vürud ettikleri ve Sapancalı Hakkı Bey'in Jandarma Azmi Efendi ile Ankara İttihat ve Terakki Katib-i mesulü Necati Bey'e yazdığı mektup üzerine mûmâileyhin gönderdiği adem-i mahsus ile cemiyet müntesibîninden ve meclis-i umumi vilayet azasından Hacı Bayram-ı Veli postnişîni Tayyip Efendi zade Şemseddin Efendi hanesine Jandarma elbisesiyle nakl ve mûmâileyhin hanesinde ihtifâ ettiği ve orada bulunduğu müddetçe yalnız Necati Bey ile iki defa görüştüğü ve bilâhare derdest edildiği kendilerinin ikraza ve Şemseddin Efendi hanesinde muhtefi olduğu mahalden zahire çıkarılması ve elbisenin de yine mezkur hanede celp edilmesi jandarmanın delaletiyle vürud eylediği de jandarmanın Kastamonu Alayına mensup olmakla beraber Kastamonu'da iken firarından haberdar olduğunu ve Nahiye Müdürüyle kendisi mezuniyet istihsal ettikten sonra mûmâileyhi takiben Koçhisar Nahiyesi'ne kadar vürud ve oradan ayrılarak yolda tesadüf eylediğini ikrar ve itiraf eylemesiyle anlaşılmış olduğunu mübeyyin işbu fezleke tanzim ve huzur-u celili vilayetpenahiye arz ve takdim kılındı. 31 Kanun-u evvel 332

Ankara
Polis Bedri

Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler

Yrd. Doç. Dr. Mustafa BALCIOĞLU

Birinci Dünya Savaşı, altı yüzyıl yaşamış olan Osmanlı imparatorluğunun ömrünü tamamlayarak tarih sahnesinden çekilmesine yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun bu savaşa sürüklenmesini hızlandıran birinci sebep; Amiral Souchon idaresindeki Goeben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisinin boğazlardan geçmesidir. Akdeniz'de İngiliz zırhlılarının kovaladığı bu iki geminin boğazlardan serbestçe geçmesine izin veren Osmanlı Devleti, bu tutumuyla yeni başlayan harpte Almanların yanında olduğunu göstermiş, fakat kendisi için dramatik olayların başlamasına da sebep olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunu felâkete doğru sürükleyen ikinci ve en önemli gelişme, Amiral Souchon komutasındaki gemilerin Karadeniz'e açılması ve 29 Ekim 1914'te Rus gemilerine taarruz etmesidir. Bu taarruz, Osmanlı Devletinin fiilen savaşa katılması anlamına geliyordu.

Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı demek olan bu iki olay nasıl olmuştur? Alman zırhlıları Osmanlı Hükümetinin savaş dışı tutumunu sürdürmekle kararlı olduğu bir zaman diliminde kimin yahut kimlerin verdiği emirle boğazdan serbestçe geçebilmişlerdir? Osmanlı Devletini fiilen harbe sokan Karadeniz olayı nasıl gerçekleşmiştir? Sözkonusu olaylarla ilgili olarak yazılan eserlerde yukarıdaki sorulara birbirinden farklı karşılıklar verilmektedir. Dolayısıyla bu konulardaki yayınlar tartışmayı davet ettirici, tereddüt uyandırıcı nitelik taşımaktadırlar.

Kimi yazarlar, Alman gemilerinin boğazlardan serbestçe geçmesini sağlayan emri Enver Paşa'nın verip vermediği noktasında tereddüt gösterirlerken, kimileri de emrin Enver Paşa tarafından verildiğini belirtmekle beraber, emrin veriliş tarihinde ayrılığa düşmektedirler. Bazı yayınlarda geçiş izninin 8-9 Ağustos'ta, bazılarında da 10 Ağustos'ta verildiği gözlenmektedir[1].

Benzeri tereddütler "Karadeniz Olayı'nda" da gözlenmektedir. Karadeniz'de Rus gemilerine taarruz emrinin Enver Paşa tarafından verilip, verilmediği konusu bugüne değin belgelendirilememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişiyle ilgili belgesel bir çalışmada, Enver Paşa tarafından verildiği rivayet edilen gizli emrin Başkomutanlık ve Bahriye Nezareti arşivinde bulunmadığı belirtilmektedir.[2] Enver Paşa'nın kendisi de böyle bir emir vermediğini söylemiştir[3]. Bu olayla ilgili bir başka tez de Enver Paşa'nın taarruz emri vermediği, Amiral Souchon'un Türklerin bilgisi ve izni dışında taarruz ettiği yolundadır[4]. Atatürk'te bu konu ile ilgili olarak "Karadeniz'de hâlâ bugün bile nasıl geçmiş olduğunu öğrenemediğim bir olay"ifadesini kullanmıştır[5]. Bunlardan başka, Karadeniz Olayı'nın Rusların taarruzundan kaynaklandığı da iddia edilmiştir[6].

Yukarda sıraladığımız tereddütlere yol açan iki olayla ilgi-

li olarak, Genelkurmay Başkanlığı ATASE (Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı)Arşivinde yaptığımız araştırmalarda bulduğumuz belgeler, tartışmaları sona erdirecek niteliktedir. Yeni belgelerden anlaşıldığına göre; iki Alman gemisinin boğazdan içeri alınmasıyla ilgili emri, hükümet üyelerine danışmadan, onları haberdar etmeden veren Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'dır. Fakat, emrin tarihi bazı kaynaklarda yazıldığı gibi 8-9 Ağustos 1914 değil, 4 Ağustos 1914'tür. Sözkonusu emir şöyledir.

Bahr-i Sefid Boğazı Kumandanlığına,22 Temmuz 1330 (4 Ağustos 1914) Gayet mahrem (gizli) ve müstaceldir (ivedidir) "Alman ve Avusturya merakib-i Harbiyelerinin (savaş gemilerinin) boğazdan dühulüne (girişine) müsaade edilecektir ve derhal buraya malûmat verilecektir.

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver[7].

Yukarıdaki emrin verildiği tarihte Alman gemileri Sicilya Adası açıklarındaydı. Osmanlı Devletinin tarafsızlığını ilân ettiği günlerde, Enver Paşa'nın bu yolda bir emir vermesi, savaşan taraflardan Almanya'nın yanında olduğuna işaret ediyordu. Dolayısıyla gemilerin Türkiye'ye doğru gelmeleri, İngilizlerin kovalamalarından kaynaklanmamıştır. Bu olay Almanlarla, Enver Paşa arasında önceden kararlaştırılmıştır. Gemiler, yukarıdaki emrin verilmesinden altı gün sonra boğaza gelmişler ve yine Enver Paşa'nın müdahelesiyle içeri alınmışlardır. Alman savaş gemilerinin boğazdan içeri alınmasından sonra, Osmanlı Devletini Almanya'nın yanında, en kısa zamanda savaşa sokmak için hazırlanan planın ikinci aşamasına geçilir. Osmanlı Donanması komutanlığına getirilen Amiral Souchon eğitim için Karadeniz'e çıkmakta ısrara başlar. Fakat Sadrazam Sait Halim Paşa, Amiral'in bu fikir ve niyetini beğenmiyor, donanmanın ve özellikle Goeben ile Breslau'nun Karadeniz'e çıkmalarına kesinlikle izin vermiyordu.

Souchon bir gün Sadrazam'a, "Almanya imparatorundan harbe girmek için emir aldım. Arkadaşlarımız harbederken biz burada boş duramayız" der. Sadrazam da Amiral'e "sizin İmparatorunuz başka, benim de padişahım başka dır. Harbetmek istiyorsanız memleketinize dönünüz"[8] şeklinde cevap verir. Sait Halim Paşa'dan böyle bir karşılık alan Souchon'a bu defa da hevesli ve inanmış bir Alman yandaşı olan Enver Paşa yardım elini uzatır. Yine, kabineye danışmadan, Amiral'in Karadeniz'e çıkması için emir verir.

Bu emir, Karadeniz Olayına yol açacak ve Osmanlı Devleti hiç te uygun olmayan bir zamanda kendisini savaşın içerisinde bulacaktır.

Bazı araştırmacıların Başkomutanlık ve Bahriye Nezareti Arşivlerinde "yoktur" dedikleri bu emir, tarafımızdan yapılan araştırmada Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivinde bulunmuştur. Hem Almanca hem de Türkçe olarak yazılan ve Enver Paşa'nın imzasını taşıyan belge aynen şöyledir:

Grosses Hauptquartier Constantinopol'den 22.10.14

An den Kommandanten der Flotte

Herrn Admiral Souchon

"Die Türkische Flotte soll die Herrschaft aim sehwarzes Meer erringen. Suchen sie die Russiche Flotte auf und greifen sie sie an, ohne Krieg zu erklaren, wo sie sie finden!

ENVER

Nâzır Paşa'nın emri ile yazılmıştır ve yalnız tarafımdan tercüme edilmiştir. İmza.....

Donanma Kumandanı Amiral Suşon Paşa'ya

Donanmay-ı Hümayun, Karadeniz'de hâkimiyet-i bahriyeyi kazanacaktır. Bunun için Rus donanmasını, nerede bulursanız, ilân-ı harp etmeden ona hücum ediniz[9].

9. 10. 1330 (22 Ekim 1914)

Bu belgeden de anlaşılacağı gibi, Amiral Souchon'a Rus gemilerine taarruz emrini veren Enver Paşa'dır. Dolayısıyla, Türk yetkililerinin haberi olmadan taarruzun gerçekleştirildiği savı doğru değildir. Karadeniz Olayının Rusların taarruzundan kaynaklandığı da yanlıştır. Enver Paşa'nın "böyle bir emir vermedim" şeklindeki ifadesini de belge yalanlamaktadır.

Ülkemizde, bilimsel yöntemlerle çalışan araştırmacılar arttıkça ve arşivlerdeki belgelere ulaşma imkanları kolaylaştırıldıkça, karanlıkta kalmış bir çok olay aydınlatılabilecektir. Eskilerin dediği gibi "kalmasın dünyada hiçbir hakikat nihan".... ☆

1 Ş.Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C. II. İst. 1971. s. 526. Bkz. İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, İst. 1972, s. 413

2 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, I. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ank. 1970, s.95. Yine, Nusret Baycan, "Karadeniz Olayı ve Birinci Dünya Harbine Girişimiz", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 1991, Cilt VIII, Sayı 22 s. 175-182.

3 "Halil Menteşe'nin Hatıraları,Hürriyet Vakfı Yay. İst. 1986, s. 208.

4 Harp Kabinelerinin İsticvabı,s. 251.

5 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, s. 81.

6 İ. Hami Danişmend, a.g.e., s. 419.

7 ATASE Arş., Dolap 204, Göz. 3, Kls. 6611, Ds. 10 ..

8 ATASE Arş., Dolap 133, Göz 4, Kls. 1488, Ds. 32.

9 ATASE Arş., Dolap 137, Göz 1, Kls. 1646, Ds. 30.

Mustafa Sagir Olayı ve Sovyet İstihbarat Teşkilâtı

BÜLENT GÖKAY

Tarih ve Toplum'un Şubat 1992 tarihli sayısında yayımlanan "Ankara'da Bir İngiliz Casusu" başlıklı yazımda, Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara'da yakalanarak idama mahkûm edilen Hindistan asıllı İngiliz vatandaşı Mustafa Sagir'in hikâyesini anlatmıştım. Tamamıyla İngiliz arşivlerine ve İngiltere'de yayınlanan bir gazetenin haberine dayanarak aktardığım bu olayla ilgili olarak, yazıyı hazırladığım sıralarda hakkında herhangi bir ipucuna rastlayamadığım önemli bir nokta, 1992 sonbaharında tesadüfen Moskova'da karşıma çıktı.

İngiliz Dışişleri Arşivi'ndeki belgelerde Mustafa Sagir'in nasıl yakalandığına, nasıl açığa çıkarıldığına ilişkin herhangi bir bilgi mevcut değil. Hatta olay Londra'ya yansıdığında, Ankara hükûmetinin öyle etkili bir istihbarat teşkilâtına sahip olmadığını bilen İngiliz yetkilileri önce bir anlam veremiyorlar, ve akıllarına gelen tek açıklama olarak, suçu Mustafa Sagir'in tedbirsizliğine bağlıyorlar.

Moskova'daki Sovyet arşivlerinde bulduğum bir belge olaya yeni bir boyut getiriyor. Trabzon'da bulunan Sovyet İstihbarat Bürosu'nun 6 Haziran 1921 tarihli ve "Anadolu'daki Son Gelişmelerle İlgili Durum Tahlili" başlıklı rapor, Mustafa Sagir olayını detaylarıyla anlatıyor ve bu olayın, Anadolu'daki millî hareket ve İngilizlerle olan çelişkiler açısından önemini değerlendiriyor. Bütün bunların yanı sıra, raporda bizim için yeni olan yön ise, Mustafa Sagir'in yakalanmasıyla ilgili kısım. Rapora göre, İngiliz casusunun planları Sovyet istihbaratı tarafından İstanbul'da öğreniliyor, ve Ankara hükûmeti bu konuda uyarılıyor.[1]

Daha önce, "Ankara'da Bir İngiliz Casusu" başlıklı yazıda bahsettiğim gibi, olayda Sovyetlerin bir rolünün olup olmadığı aslında Avam Kamarası'nda Haziran 1921 başında geçen bir tartışmaya konu oluyor. Bir milletvekili, Ormbsby-Gore Dışişleri Bakanlığı sözcüsüne yönelttiği soruda, Mustafa Sagir'in yakalanmasında "Sovyet Hükûmeti'nin parmağı var mıdır?" diyor. İngiliz Dışişleri Bakanlığı adına açıklama yapan Harmsworth ise, bu konuda herhangi bir bilgisinin olmadığını söyleyerek tartışmayı o noktada kapatıyor. Sovyet İstihbaratı'nın olaydaki rolü, eğer yukarıda bahsettiğim raporda anlatıldığı biçimiyle gerçekse, muhtemelen İngiliz İstihbaratı da bu durumu anlamış olsa gerek ki, mesele Parlemento tartışmalarına kadar iniyor.

Mustafa Sagir'in yakalanmasında Sovyet İstihbaratı'nın rolünün olup olmadığına açıklık getirmek, şüphesiz ki, tek bir raporla mümkün değil. Yukarıda

bahsettiğim rapor konuya ilişkin en azından önemli bir şüphe kapısı açıyor. Rapordaki bilginin ne derece gerçeği yansıttığını tam olarak kestirmek ise, ancak yeni belgelerin ortaya çıkmasıyla, değişik kaynakların bu konuya ilişkin sunduğu bilgilerin karşılaştırılması ile mümkün olacak.

Öte yandan, elimizde bulunan mevcut bilgiler, Sovyet istihbarat örgütlerinin Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'da ve İstanbul'da, hiç de Batılı istihbarat teşkilâtlarından aşağı kalmadıklarını, ve hatta casusluk ağlarının genişliği itibarıyla belki de başı çektiklerini gösteriyor. Sovyetlerde istihbarat teşkilâtlarının bu yıllarda tam olarak örgütlendiklerini, ve gerek iç gerekse dış politika konularındaki artan önemlerini gözönünde bulundurursak, bu durum hiç de şaşırtıcı gelmez.

1920-1923 arasında Türkiye'de ve Kafkaslar'da çok sayıda Sovyet temsilciliği açılır. Ankara, Trabzon, Erzurum,Tiflis, Batum, Bakû ve Erivan en önemli merkezler.[2] Bu merkezlerdeki Sovyet temsilciliklerinde Sovyet Dışişleri'ne bağlı personelin yanısıra, Komintern[Üçüncü Enternasyonal] temsilcileri ve özellikle istihbarat teşkilâtlarının elemanları da görev yapmaktadır. Bu dönemdeki temel istihbarat teşkilâtları ÇEKA [Karşıdevrim ve sabotajla [Askerî İstihbarat Teşkilâtı mücadele komisyonu][3] ve GRU 'dır.

Özellikle Türkiye'deki faaliyetlerle ilgili olarak GRU öne çıkar. Haziran 1918 tarihinde, Kızıl Ordu'nun Doğu Cephesi'nin oluşturulmasıyla birlikte, bu cepheye bağlı istihbarat kolu olarak örgütlenen Askerî İstihbarat Teşkilâtı, Beyaz Rus ordularına karşı sürmekte olan İç Savaş'ta önemli bir rol oynar. Kısa sürede Kafkasya ve Türkiye topraklarında geniş bir ilişkiler ağı oluşturan Sovyet Askerî İstihbarat Teşkilâtı, işgal altındaki İstanbul ve İzmit'de dahi haberleşme birimleri kurar. Temel işlevi bilgi toplamak olan bu ilişkiler ağı başlıca iki kaynağa dayanır: Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'da esir olarak tutulan Türkler, ve Komintern'in ilişkileri.

Sovyet Askerî İstihbarat Teşkilâtı'nın ilk başkanı, yakın Türkiye tarihi okuyucularına hiç de yabancı olmayan bir isim: Simon İvanoviç Aralov, Türk Kurtuluş Savaşının en zorlu yıllarında Sovyet devletini Ankara'da temsil eden diplomat. 1880 yılında Moskova'da varlıklı bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelen Aralov, 1905'de Çarlık ordusuna katılır ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında orduda askerî istihbarat uzmanı olarak görev yapar. Ekim Devrimi'ne Bolşevikler safında katılan Aralov, devrimden hemen sonra, ilk Sovyet istihbarat teşkilâtının, ÇEKA'nın kurulmasında Dzerjinski ile birlikte aktif rol oynar. ÇEKA'nın Moskova askerî bölge şefi olan Aralov, GRU'nin kurulmasından itibaren başkanlığına getirilir.

Aralov, 1921 yılından itibaren Türkiye ile yakından ilgilenmeye başlar. Anadolu ve İstanbul'daki istihbarat kaynaklarının sağladığı raporları bilfiil gözden geçiren Aralov, Moskova'ya ilettiği keskin gözlemleriyle Sovyet devleti'nin Türkiye'ye ilişkin dış politikasında önemli bir rol oynar. Özellikle Lozan Barış Konferansı tartışmaları sırasında Moskova'ya gönderdiği ayrıntılı raporlar, Sovyet hükûmeti'nin gelişmeleri anında takip etmesini sağlar. Mesalâ, daha konferans Boğazlar konusunu açık görüşmeye açmadan, Aralov'un raporları sayesinde, Sovyet hükûmeti sonucun hiç de kendi arzuladıkları şekilde olmayacağını anlamış, kendi iç haberleşmelerinde bu durumu açıkça belirtmişlerdi.[4]

Lozan Antlaşması'ndan sonra Türk hükûmeti Aralov'u, hükûmete karşı gizli komünist propagandası yapmakla suçlar. Bir süre sonra da Aralov Moskova'ya geri çağrılır. Ancak Türkiye ve bölgedeki olayları yakından izlemeyi sürdürür. Ne var ki, Stalin döneminin tırpanı Aralov'u da yakalar, ve 1936 yılında bütün görevlerinden alınır. Bu kadarla da kalmaz, bir yıl sonra tutuklanarak üç yıl boyunca yoğun sorgulamaya maruz kalır. 1941 yılında, sorgulama sonucu pek bir şey çıkmamış olsa gerek ki, tekrar mesleğe döner, Askerî İstihbarat Teşkilâtı'nda görevlendirilir. Aralov bu görevde beş yıldan fazla kalamaz, 1946 yılında yeniden tutuklanır. Bu defa bir toplama kampında on yıl geçirir. Cezasının sonunda, kaderi onu yine ilk başkanı olduğu Askerî İstihbarat Teşkilâtı'na, bu defa başkan yardımcısı yapar. Ancak bu görevde bir yıldan fazla barınamaz Aralov ve 1957'de, tam 77 yaşında tekrar görevden alınır. Bu görevden alınma bir öncekiler kadar hazin olmaz. Aralov, hayatının geri kalan on küsur yılını bir köşede sakin geçirir. ☆

1 Moskova, TsPA [Merkezî Parti Arşivi]; Fond: 64, Op.: 1, Ed.: 205.

2 Moskova'daki iki önemli arşiv, TsPA ve AVP [Rus Federasyonu Dışişleri Arşivi] bu şehirlerden gönderilen enformasyon raporları, şifreli telgraflar, haftalık ve aylık özetlerle dolu.

3 ÇEKA zaman içinde çeşitli örgütsel değişiklikler geçirir ve sırasıyla OGPU, NKVD, NKGB, MVD, MGB ve son olarak da KGB isimleriyle anılır.

4 Aralov'dan (Ankara) Çiçerin'e (Moskova), 5 Ekim, 25 Kasım, 15 Aralık, ve 19 Aralık 1922 tarihli telgraflar; Moskova, AVP; Fond: Yakın Doğu, Pap.: 8, Op.: 7, Por.: 11.

"İzmir'in İşgali" İçin İki Ek

آیدین مبعوثی اسعد افندی
مجلس التحاق تاریخی : ۱۰ تشرین اول ۳۳۶

آیدین مبعوثی مصطفی کمال پاشا
مجلس التحاق تاریخی : ۲۳ نیسان ۳۳۶

T.B.M.M. Bir Tarihçe ile Meclis Azâ-yı Kiramının Tasvirlerini Muhtevî Albüm" adıyla yayınlanan TBMM'nin ilk albümündeki, Aydın Mebusu Es'ad Efendi'nin (Soyadı: İleri) fotoğrafı. Altında "Meclise iltihak tarihi 10 Teşrin-i evvel 336 (10 Ekim 1920) yazılıdır. Aydın'da, Şehzadeyi (Halifenin temsilcisini) karşılamaya gitmeyen Esad Efendi ile Millî Mücadele'nin önderi ve Ankara Meb'usu Mustafa Kemal Paşa'nın fotoğraflarının albümde yanyana olması anlamlı bir rastlantıdır.

NECDET SAKAOĞLU

Tarih ve Toplum'un 110. (Şubat 1993) sayısında yayınlanan "Ulak Mehmed Efendi'nin Defterinde İzmir'in İşgali"ni, eklerle tamamlamak istiyoruz:

Sunuş yazısında sözünü ettiğimiz raporların (17. Kolordu Tahkik Heyetinden Kaymakam Arif Bey ile Mıntaka Müfettişi Yüzbaşı Ziyâ Bey'in raporları) dışında, İzmir ve havalisinin işgaline ilişkin bir dizi raporları içeren iki belgesel yayından Sayın Nuri Akbayar bizi haberdar etti ve özel kitaplığındaki bu eserlerden yararlanmamıza izin verdi. 1335 (Milâdî 1919) yılında İstanbul'da Mabaa-i Askeriye'de basılan broşürlerden birincisi üç bölümden ibarettir: "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgâline müteallık olarak makamât-ı askeriyyeden mevrud raporlar" (1-23. sayfalar); "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline müteallık Jandarma Kumandanlığının ve Osmanlı Komisyonu Reisinin raporları"(izleyen 17 sayfa); "Matbuat-22 Mayıs 335 tarihli Sabah Gazetesinden Hadise-i işgal tafsilatı" (izleyen 16 sayfa). İkinci kitap "İzmir, Ayvalık ve Aydın ve havalisinin Yunanlılar tarafından işgali ve Yunan mezalimi hakkında makamât-ı askeriyyeden mevrud raporları hâvi" olup (40) sayfadır.

Birinci kitabın ilk bölümünde, İzmir'in işgaline ilişkin Kolordu komutanı Nâdir, Fırka komutanı Şefik, Kuva-yı işgaliye komutanı Zafiru imzalı telgraflar önemlidir. Özellikle, Nâdir Paşa'nın 20 Mayıs 1335 tarihli işgali hikâye eden uzun iki raporu, olayı araştıran veya ayrıntılarıyla öğrenmek isteyen herkesin görmesi gereken niteliktedir. Bu raporlardan, sunuş yazımızın (1., 2., 3.) notlarında adlarını verdiğimiz eserlerin hazırlanışında yararlanılmamış olması ise bir noksanlıktır.

Birinci kitabın 2. Bölümünde "Umum Jandarma Kumandanı Miralay Ali Kemal Sırrı imzalı 4 Haziran 1335, 5 Haziran 1335 tarihli raporlarda, işgal günlerindeki olaylar anlatılmaktadır. Bu bölüm, "İzmir'de Osmanlı Askeri Komisyonundan Harbiye Nezaret-i celilesine mevrud rapor" ile sona erer. Bunda, Patris vapurunda gözaltına alınan Türk subay ve erleri ile İzmirlilerin salıverilmelerine ilişkin girişimler ve görüşmeler özetlenmiş: Yunan yağmasının bir listesi de verilmiştir.

Üçüncü bölümde, İstanbul'da çıkan *Sabah* gazetesinin 22, 25, 26 Mayıs 1335 tarihli sayılarında yer alan işgal haberleri iktibas edilmiştir.

Saltanat Yönetimi, yabancı işgalleri gündeme gelince muhtemel direnişleri ve örgütlenmeleri önlemek için, hânedanın yetişkin şehzâdelerinin başkanlığında "Hey'et-i nâsıhalar (öğütçü heyetleri) oluşturup bölgelere göndermeyi ve halkı yatıştırmayı, kendi siyasetine uygun bulmuştu. Fotoğrafta, Şehzâde Abdürrahîm'in başkanlığındaki heyeti, Aydın'da karşılayıcılarla birlikte gösteriyor. Şehzadenin solundaki (ikinci) kişi, yabancı bir subaydır.

İkinci kitap, "İzmir Fecayii, İzmir Rüsumat Başmüdürünün rapor"udur. Müslüman halkın ve kamu görevlilerinin tanık oldukları olayların özeti olarak hazırlandığı açıklanmaktadır. Bu raporda anlatılanlar, Ulak Mehmed Efendi'nin anlattıklarını baştan sona doğrulamakta ve tamamlamaktadır.

Bu kitabın son bölümünde, Manisa, Menemen, Bergama, Ayvalık, Aydın, Nazilli işgalleri anlatılmıştır.

Sayın Akbayar'ın tesbitine göre her iki kitap da "nâdir" bulunabilen kaynaklardandır. Bu bakımdan, yeni baskılarının yapılması yakın tarihimiz için gereklidir.

Bu ek vesilesiyle *Tarih ve Toplum* okuyucularına, arkasındaki not, ön yüzdeki görüntü bozukluğunu telâfi eden değerli bir fotoğrafı da sunmayı yararlı bulduk. Fotoğrafta, ortada ve herkesten bir adım önde duran üniformalı zât Sultan II. Abdülhamid'in oğullarından Şehzade Abdurrahîm Efendidir.[1] Arkasındaki saygılı kalabalık, "Hey'et-i nâsıha" üyeleri ile Aydınlı karşılayıcılardır. Kartın arka yüzüne, ulus ve ülke çıkarlarını herşeyin üstünde tuttuğu anlaşılan mübârek bir insan, Esad (İleri) Efendi[2] şunları yazmış ve imzalamıştır:

"29 Nisan 1919'da Şehzade Abdurrahîm'in yanında Aydın'a bir Hey'et-i nâsıha gelmişdi. Aydın'da, Hilâl-i Ahmer ve Hey'et-i İrşadiye reisi idim. Hey'eti istikbâle gitmedik. Fotoğrafta görüleceği veçhile hiçbir hoca yokdur. Nazar-ı dikkati celb etmiş. Hürriyet ve İtilâfçılar, 'İttihatçı bir hoca var, onun eseridir.' demişler. Şehzade beni istedi. Yanına vardım. 'Hocasınız Şehzadenin ne demek olduğunu bilirsiniz. Halife nâmına bir şehzade geliyor. Neden istikbâle bir sarıklı gelmiyor?' dedi. Yanında Süleyman Şefik, İzzet (?)[3] Paşalar var idi.'Çünkü teşrifiniz vatan ve millete nâfi değil gayret-i (?)kalbimiz buna mâni oldu. Hıristiyanlarla iyi geçininiz diye nasihata lüzum var mıdır? Hıristiyan mahalleleri ma'mur, İslâm mahalleleri harabe. Servet ve sâmân onlarda. Gördüğünüz bütün fabrikalar onların. Mes'ud ve bahtiyar yaşadıkları halde riyasetiniz altında hey'et-i nâsıha, onlarla eyi geçinmek üzere, bizlere nasihata gelmek, cihana karşı bizim eyi geçinmediğimizi göstermek değil midir? Bizi mes'ul mevkiye düçâr etmez mi?' dedim. Süleyman Şefik Paşa 'onlardan' diyerek 'Memleketini felâkete sürükleyenlerdensin. Sen de aklını başına al hoca' diye söylenmeğe başladı. O sırada içeriye iki kişi girdi. Ben de dışarı çıkdım. Bilâhare öğrendim. Aristidi, Kozmidi imiş. İşgalden onbeş gün evvel bu hadise olmuşdu" (Esad İleri) ☆

1 Abdürrahim Hayri Efendi (1894-1952) Sultan Abdülhamid'in 12. çocuğu, 1894'te Yıldız Sarayında doğmuş, askeri eğitim görmüştür. Miralay (albay) rütbesi verilmiş,Abbas Hâlim Paşanın kızı Nebile ile 1919'da evlenmişse de bir süre sonra ayrılmıştır. 1952 'de Paris'te Sainte-Honore otelinde açlıktan canına kıymış, Bobini Müslüman mezarlığına gömülmüştür. Batı müziği öğrenmiş, besteler yapmış. (Dr Gültekin Oransoy, *Osmanoğulları*, Mehmed Süreyya Beğ'in Sicill-i Osmai I. Cild, yeni basımı, Kür Yayını Ank. 1969, sayfa 125-126)

2 Esad İLERİ (1882-1957) Gümülcine doğumlu, Babası Mehmed Hilmi Efendi. İdadi, ayrıca medrese öğrenimli. Aydın Sultanisi Malûmat-ı diniye muallimi, Aydın Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi, Milli Ordu fahrî müftüsü. Birinci dönem (1920-1923) Aydın, ikinci dönem (1923-1927) Menteşe Mebusu. İlk Meclis'te Şer'iyye ve İrşad Encümeni a'zası ve Birinci Grup'tan. Lozan Antlaşmasını sert şekilde tenkit edenlerden. Son yıllarını geçirdiği Torbalı'da bir trafik kazasında (15.4. 1957) vefat etmiştir. (Merhumun bu kısa biyografisini dostumuz sayın Nuri Akbayar vermiştir. Katkıları için teşekkür ederiz.)

3 Süleyman Şefik Paşa. İzmir fırka komutanı; İzzet ise muhtemelen, "Kambur İzzet" diye maruf İzmir valisi olmalıdır. Saltanat Yönetimi, yabancı işgalleri gündeme gelince muhtemel direnişleri ve örgütlenmeleri önlemek için, hânedanın yetişkin şehzâdelerinin başkanlığında "Hey"et-i nâsıhalar" (öğütçü heyetleri) oluşturup bölgelere göndermeyi ve halkı yatıştırmayı, kendi siyasetine uygun bulmuştu. Fotoğraf, Şehzâde Abdürrahîm'in başkanlığındaki heyeti, Aydın'da karşılayıcılarla birlikte gösteriyor. Şehzadenin solundaki (ikinci) kişi yabancı bir subaydır.

Bir Avrupalı Gözüyle Türkçülük

SÜLEYMAN SEYFİ ÖĞÜN

Türk Yurdu Dergisinin 1328 tarihli ilk cildinde başlayan ve bir hayli kapsamlı ve uzun sayılabilecek bir tercüme dikkat çekicidir*. Bu tercümenin orijinali, *Mercure de France* isimli hayli ünlü bir Fransız mecmuasının, 16 Ağustos 1912 tarihli nüshasındadır. Orijinal başlığı "Les Turcs a la Recherche d'une ame nationale" olan makale, mütercim tarafından "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar" olarak çevrilmiştir. Yazının altındaki imza Paul Rizal isimli bir muharrirdir.

Yazının ilginç yönü, o tarihler itibarı ile serpilmeye başlayan Türkçülük akımının Avrupa'daki entellektüel çevrelerde, özellikle de bazı milliyetçi çevrelerde nasıl izlendiği ve nasıl algılandığı konusunda bize fikir vermesidir. Yazının kapsamı ve uzunluğu dikkat çekicidir. Tercümesi *Türk Yurdu*'nda 8 sayı devam etmiştir. Uzunluğu ve kapsamı bir yana, sözü edilen makale; belki de Türkçülük akımı hakkında o tarihler itibarı ile yazılmış ender yazılardan birisidir.

P. Rizal'in yazısını kimin çevirdiği belli değil. Çünkü mütercimi olarak T.Y rumuzu verilmektedir. Yalnız açık olan bir şey varsa, o da, yazının içerdiği hükümlere bütünüyle katılmasa bile, Türk Yurtçularının bu işten büyük bir memnuniyet duymuş olmalarıdır. Mütercimin girizgâhında "makalede Türk Yurdu'ndan ve onun müdüründen muhabbetkârane bahs olunuyor. Bundan dolayı Türk Yurdu, Mösyö Rizal cenaplarına ayrıca arz-ı şükran eder ve müsaade buyuracaklarına güvenerek, kıymetdar makalesinin tercümesiyle sahifelerini tezyin eder" notu bu memnuniyeti ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere, çok dinli ve etnik açıdan fazlasıyla çeşitlilik gösteren Osmanlı İmparatorluğunda özellikle gayr-ı müslim kesimlerin ayrılıkçı mücadeleleri Avrupa'da büyük bir hayranlıkla desteklenmekteydi. Fransız ihtilâlinin hümanistik umdeleri, biraz da oryantalist değer ve politikaların imbiğinden geçerek; Osmanlı'dan kopmak isteyen gayr-ı müslim kesimlere doğru açık bir teşvike dönüşüyordu.

Fransız ihtilâlinin evrenselciliği, doğunun sınırlarının başladığı farzedilen Osmanlı'ya çarptığında geri dönüyor; Avrupa ve Avrupalılık ile taçlanan bir ben-merkezciliğe dönüşüyordu. Yunan bağımsızlık savaşı Avrupalı neo-klasikleri duygulandırıyor; Avrupa basınında Yunan kahramanlığı destanlaşıyordu.

Avrupa matbuatında genel geçer olan oryantalist yaklaşım düşünüldüğünde, P. Rizal'in yazısı pek çok yönden dikkat çekicidir. Öncelikle, Rizal'in Avrupa'da (ilginçtir yurttaşı olduğu Fransa'da) Fransız Devriminin evrenselcilik yönelişini taşıyan ulusçuluğuna şiddetli bir şekilde direnen entellektüel akımlarla ilişkili olduğu görülmektedir. Yazısının bazı yerlerinde müellif, kendisini tutamıyor; son derecede duygusal bir şekilde, Fransız ihtilâlinin ilkelerine saldırıyordu. Rizal'in en fazla tepki duyduğu husus kozmopolitizm ve bunu teşvik ettiğine inandığı masonik çevrelerdi. Yazısında kullandığı söylem ve fikirlerini desteklemek için kullandığı kaynaklar (bunlar Gustave le Bon, A. Fouillet gibi muhafazakâr romantiklerdir) gözetildiğinde, Rizal'in Aydınlanma, hümanizma ve neo-klasizmin değerlerini şiddetle sorgulayan birisi olduğu hemen anlaşılabilir. Bu yaklaşım, Rizal'in Avrupa'nın doğu politikalarını da eleştir-

meye götürmektedir. Başka bir ifade ile, Rizal, doğu sorunu içinde oryantalist Avrupa politikalarının gayr-ı müslim ayrılıkçılığı destekleyen doğrultularına tepki duymakta; ters bir mantıksal ilişki kurarak Türkçülüğe sempati ile bakmaktadır.

Müellifin Türkçülüğe sempati ile bakması bir rastlantı değildir. Örneğin Osmanlıcılık onun gözünde bütün bir dünyayı kuşatmış olan masonluğun bir uzantısıdır (2/725). Türkçülerin, Osmanlıcılığa ve köksüz Avrupacılığa yönelik eleştirileri Rizal'in ilgi ve sempatisinin temel nedeni olsa gerekir.

Yüzyılın başlarında iyiden iyiye alevlenmiş olarak ortaya çıkan, evrenselci demokratik değerlerin köktenci eleştirileri, 1920'lerin sonlarından itibaren Action Français'e, Pujadizme, C. Maurras'ın otoriter ve totaliter milliyetçiliğine dönüşmüştür. P. Rizal'in yazısı bize, Türkçülüğün yüzyıl başında Avrupa'daki hangi fikir akımlarıyla, doğrudan olmasa bile köprü kurduğuna işaret ediyor. Başka bir deyişle, nasıl olup da, örneğin Yunan ulusçuluğunda demokrasinin ulusçuluğa eklemlenme kolaylığı göstermesine karşın, Türk ulusçuluğunda bu örtüşmenin ideolojik olarak güçlük taşımış olmasına.

Türkçülük demokratik bir ideoloji değildi. Yusuf Akçura (ki demokrasiyi telâffuz eden belki yegâne Türkçüdür) bile demokrasiyi sadece yayılma emeli olmama, yani irredantist olmayan bir ulusçuluğu tanımlamada bir ölçüt olarak kullanmaktaydı. Çünkü stratejik açıdan önemli olan demokrasi değil, Avrupa'nın Doğu politikası ile başagelebilmekti.

Rizal'in yazısında, yer alan bazı değerlendirmelere mütercim itiraz edebilmekte, bir dipnot olarak itirazlarını dile getirebilmekteydi. Müellifin demokrasi, insan hakları gibi konularda öylesine eleştirileri vardı ki, bu düşünceler konusunda Türk Yurdu'nun en küçük bir itirazı yoktur. Vardıysa bile ses çıkarılmamıştır. Örneğin Rizal, yazısının içinde şunları belirtiyor: "Hususiyle milletlerin uhuvveti oltası Osmanlı Türklerine pek felâketli olacaktır. Türk milletinin yalnız düşmanları var, hiç bir dayanacak yeri yok. Kuvveti kendi kendindedir. Genç müceddidlerin dediklerine göre muğfel ve muzır bir alemcilik (cosmopolitizme)in hamili, içtimaî dağılma ve inzibatsızlığın müessir bir kuvveti olan farmasonluk propagandası altında hülûl etmek üzere bulunan alçaltıcı nüfûzlardan fikirleri muhafaza etmek zamanıdır.... Öyleyse kahrolsun tatsız insanîyetçilik, korkak beynelmilliyet, müraî farmasonluk... Vatan ve millet; İşte yeni hayatın şiarı budur." (3/105). Türkçüler için, akımlarının ve fikirlerinin hümanistik eksenden koparılması önemli değildi. Önemli ve acil olan, Avrupa matbuatında Türkçülüğü olumlayan nadir yazılardan birisini karîlerine müjdelemekti.

Rizal'in yazısı, Osmanlı toplumu ve tarihine ilişkin genel bazı değerlendirmeler ile başlar. Bunlar son derece ilginç tesbitlerdir. İlginçlikleri bizler tarafından yeni olmasından değil; bu görüşlerin bir Avrupalı tarafından dile getirilmiş olmasındandır. Rizal'e göre Türkler fatih bir ırktır. Ama fatih olmaları aynı zamanda hakim millet olmaları anlamına gelmemektedir. Rizal'e göre "'bu kavim tek başına imparatorluğun kışlalarını asırlarca doldur(muş), komitacı olmuş, Makedonyalı rençberlerin terk ettikleri çift çizgilerinde, Arnavutluktan Yemen'e kadar itaatsiz vilâyetlerin kötü yollarında hep o kavmin kanı dökül(müştür). Her zaman o kavmin evlâtları daha çocukluklarını bitirmeden tarlalarından çekilip koparılıyor ve uzak kale ve ordugâhlara sürülüp unutuluyordu. Bu adamları esirlikten kurtaracak istibdal emri gelip yetişmeden bir çok sene, onbeş, yirmi bazen yirmibeş sene geçerdi. Ana baba ocağına döndükleri zaman artık kendilerinde ne kuvvet ne de çalışmaya heves kalmazdı." (2/657).

Türkler fatih ama sefilâne şartlarda yaşarken, "sağlam cemaat etrafına toplanmış gayr-ı müslimler bu sırada hiç durmadan millî müesseselerini, teavün cemiyetlerini, mekteplerini ilerletiyor ve büyütüyorlardı. Gayr-ı müslimler toprak satın alıyor, kendilerine mahsus yerli sanayi ihya ediyor, garplılarla temasda bulunuyor, ticarete dalıyorlardı" (2/658). Rizal, Türklerin bir fatih kavim olarak gözükmesinin iktisadi bir karşılığı olmadığını, tam tersine, hakim millet Türklerin zaman içinde alabildiğine yoksullaştığını söylemektedir: "Hristiyanlar yükseldikçe, her türlü yardımdan mahrum, istibdatın pençesine ümitsizce metruk Türkler alçalıyor, ayaktan düşüyorlardı. Korkunç fatih kendi mülkünden bile kovuluyordu!" (2/659).

Rizal, Osmanlı Türklerinin tarihsel-toplumsal gerçekliğine ilişkin yaptığı genel değerlendirmelerini şu yargı ile bitirir: "(Türkler) istilâ edilen arazide alelacele çadır kurdu, itaat ettirilen akvam içinde yabancı olarak yaşadı... Bir ruh-u müşterekin anasır-ı lâzimesi onlarda eksikti. Türk kavminin bir vicdan-ı millîsi, bir marifet-i kavmiyesi hasıl olamadı. Türk kavmi başsız dimağsız bir uzviyet halinde kaldı" (2/659).

Müellif, ikinci olarak, Türk modernizasyonunun tarihini değerlendirir. Türk modernizasyonunun erken safhalarını, yeni Tanzimat öncesi dönemin yenilikçiliğini (III. Mustafa ve III. Selim dönemleri) ve Tanzimat reformlarını çocuksu ve acemice bulur. Bu çabalar "biraz safdilâne bekledikleri neticeyi asla verme(miştir)... tekâmüle elzem zaman, hiç hesaba katılmamıştı" (2/660).

P. Rizal'e göre, II. Abdülhamid dönemi "safalet-i umumiyi arttı(ran), Türkiye idaresinin itibarını eksilten ve bu saltanatı Avrupa düvel-i muazzamasının velâyet-i zillet-averanesi altına tamamen sokan" (2/661) bir istibdat dönemidir.

1908 Meşrutiyeti sırasında hakim ideoloji olan Osmanlılık, Rizal'e göre farmasonik bir etki ile izah edilmektedir. İhtilâlden kısa bir süre sonra bu ideolojinin hiç bir yarar sağlamadığını görecekler ve II. Abdülhamid'in mimarı olduğu İslâmcılık cereyanı yeniden ilgi görmeye başlayacaktı. Bu ilgiyi müellif, biraz da masonlukla birleştiğini söylediği Osmanlı batıcılığının kitlede yarattığı tepkilerle açıklamaktadır: "Gar-

bın usulleri İslâm cemaatine uygun gelmiyordu. Bundan başka, İslâm unsuru adeden hakim olan bir saltanata hristiyanlık daima hasım kalacaktı. Hristiyan aleminin dostluğuna güvenilemezdi. Yeni hayat iktisab etmiş Türkiye'ye evvelen Avrupa hükümetlerinin usul ve kavaidi tatbik olunmak istenilmiş idi. Hatta saf Türkler, alemşümul farmasonluğa bile baş vurmuşlardı. Farmasonluğu beynelmilel hürriyetin, müsaadekârlığın ve adaletin sağlam bir desteği zannederek Selânik ihtilâl komitesini onun gölgesi altında tesis eylemişlerdi... Locaların kuvveti hakiki değil, aldatıcı bir kuvvetti...." (2/725). Osmanlılık ideolojisine yönelik tepkiler ve hayalkırıklıkları İslâmcılığı gündeme getirmişti. Oysa yine kısa bir süre içinde görülecekti ki, bu bağ müslüman toplulukları birleştirmemekteydi: "Lâkin onları yeni bir inkisar-ı ümit bekliyordu. Türkleri terk eden Müslümanlar çıkmaya başladı. ... Arnavutlar karıştılar. Memleketin aksam-ı mütebakiyesinden ayrılıp kendi kendilerine kalmak istediler. İçlerinden bazıları meani-i mukaddesenin libası demek olan huruf-u Arabiyeyi terk ile Latin alfabesinin kabulünü teklif ettiler" (2/773).

Türklerin büyük bir ümitle sarıldıkları İslâm birliği siyasetleri Arnavutlar, Yemenliler ve Dürzîlerin ayaklanması ile büyük bir düş kırıklığına yol açtı: "Hayır, İslâmiyet üzerinde de temel tutturulamıyordu. Memleketteki Müslümanları da rapt-ı tevhid kabil olamıyordu." (2/774). Rizal'e göre "ittihad-ı İslâm belki ecnebî aleyhine kullanılabilirdi... Fakat ittihad-ı İslâm münhasıran mukabeleye yarar bir vasıta-i müdafaadır. Artık bir kuvve-i faale, bir kuvve-i müessire, bir alet-i taarruz olamıyor(du)" (2/774).

Rizal'e göre, Türklerin, ittihad-ı İslâmiyeye yönelmelerinin bir başka zaafı daha vardı: "Araplar, Farslar, Arnavutlar kendi memleketlerinden çıkmayarak apayrı yaşadıkları için milliyetlerini, şahsiyetlerini kaybetmek tehlikesine maruz değildiler.... Türk'ün vaziyeti ise böyle değildir. Türk ekserisi kendinden daha müterakkî akvam arasına dağılmış bulunuyor(du)" (2/774).

Rizal, aşama, aşama; Türkçülüğün nasıl ve hangi zorunluluklar altında doğduğunu açıklamaktadır. Osmanlılığın ve İslâm birliğinin iflâs etmesinden sonra artık Türkler de "dar bir milliyetperverliğe iltica mecburiyetinde kalmıştı" (2/775). Müellife göre bu, sadece ecdadın an'anesini keşfetmekle sınırlı değildi. Beklenen, bundan çok daha önemli olarak yeni bir ideal üretebilmekti.

Rizal, yazısının bir bölümünü, Türklerin bir ulusal ideal oluştururken kendilerini bekleyen engellerin neler olduğunu anlatmaya ayırmıştır. Bu çerçevede kendisince bazı sosyolojik izahlara yönelir. Önce Türklerin bir ulus olabilmek için önündeki en büyük engel atalete gömülmüş bir kırsal topluluk olmasıdır. "(Türkler) arazi sahibi olan birkaç yüzbininden gayrısı hep memurluk ve askerlikle geçinen bir ashab-ı ihtiyaç (proleteriat)" (2/775) bir topluluktur. Ataleti şu cümlelerle tasvir eder: "Türkler israftan pek çekinirler. Yılda bir kere evde bayram günü esvap yaptırırlar ve o esvabı yıl boyunca giyerler. Bu kadar az ihtiyaçlı bir halkta teşebbüs fikri ve gayret ateşi için bir saik olamayacağından bittabi Türklerin hayat-ı iktisadiyeleri de mahduttur, ticaretleri yok gibidir" (2/775). Böylesi bir durumda "Türklerin başlıbaşına bir medeniyetleri teevvün edememiştir. Türkler hususat-ı medeniyede dahi istikrazatla yaşarlar. Ötekinin berikinin imalât-ı fikriyesini satarlar, fakat kendilerine has bir şeyleri yoktur" (2/776). Bu keskin yargılar, mütercimi de rahatsız etmiş olacak ki, itiraz ediyor ve kibarca "zannederim ki müellif maksadını iyi anlatabilmek için biraz mübalağaya sapıyor" biçiminde bir kayıt düşüyor.

Rizal'e göre medeniyetsizliğin varacağı nokta, taklitçiliktir. Türklerin içinde yaşayan, Avrupa hayranı kişileri, Ahmed Mithat'ın "köksüz"lerini, Bihruz'ları, Felâtun Beyleri; Rizal de tepkiyle karşılamaktadır. Bunlar düpedüz "maymundurlar". Rizal'in köksüzleri tasviri çok ilginçtir: "(Avrupacılar) bugün Fransa'nın peşi sıra gitmektedirler. Fransız romanlarını tercüme ederler. Fransız eş'arını Türkçeye uydururlar, parnasyenleri, sembolistleri, dekadanları taklit eylerler. Avrupa usulüyle talim ve terbiye alıp da münevverü'l-fikir görünmek isteyen gençlerin birçoğu ırkın an'anesinde, dinin takarrür etmiş ayinlerinde, ahlâk ve âdatın azamet ve debdebesinde muhabbet olunacak bir şey bulmuyorlar. Onlar Türkün avamına, Türklük âdatına, hasılı yerli olan her şeye hakaret gözüyle bakarlar. Türk musikisinden müneffirdirler, Karagöz oyununu barbarlık bulurlar. Milletdaşlarından kaçarlar, ecnebîlerle düşüp kalkmaya can atarlar. Onların nazarında zerafetin en yüksek derecesi ecnebîler tarafından verilmiş balo ve suarelere gitmek üzere smokin -siyah çuhadan dikilmiş bir nev'i İngiliz mintanı (ç.n)- giymektir. Kendilerine incelmiş Avrupalı süsü verirler. Kabul olundukları salonlarda görüp bayıldıkları şık mösyölere benzemek için ellerinden ne gelirse hepsini yaparlar, lisanlarını (Mon cher) ve misali bir sürü Fransız sözleriyle karmakarışık ederler, elbiselerini en iyi terzide diktirirler. Varyetede son oynanan oyundan bahsederler ve bulvarlarda kafa şişiren en yeni havayı ırlarlar. Paris'in bilhassa safahatini, hiffetini rezaletini bilirler. Hayatın ciddi olmayan cihetleri onları teshir eder. Modaya tabiyetle, snobluk ve dendilik (?) cinnetinde pek gülünç, pek çocukça halleri vardır." (2/776). Bütün bu değerlendirmelerden sonra Rizal'in, lavanten ya da snoblar için "milliyetçiliğin şiddetli düşmanları..... milliyet hareketinin zararına mahvına çalışan kötü amiller" gibi nitelemelerine şaşırmak gerekir.

Rizal, Türkçülüğün öncelikle bir dil ve kültür hareketi olarak doğduğunu biliyordu. Dolayısıyla, uzun uzun, Osmanlıca-Türkçe karşıtlığı üzerinde durur. Osmanlıcanın yapaylığını şiddetle eleştirir. Rizal'e göre, Osmanlıca "Nietzche'nin Apollon sanatı dediği ibraz ve tahlile çalışan sanat istilahlarını Arapçadan iktibas etmiştir; istekleri ve sevinçleri ifade eden Diyonisyus sanatı ise dilini Acemceden almıştır"

(2/778). Ama nereden bakarsak bakalım, Rizal için Osmanlıca "hayatsız, asapsız, intizamsız bir yığındır" (2/778). Rizal, dilde Türkçülük akımına şair Mehmed Emin'i örnek gösteriyor ve ona malettiği ateşli bir söylemi yazısına alıyor. Müellifin, iktibasları doğrudan değil. Nitekim mütercim, Mehmed Emin'in olduğu ileri sürülen bu söylemin Rizal tarafından uydurulduğunu ama, fikirlerin Mehmed Emin'in fikirlerini yansıttığını belirtiyor. Benzer bir dikkat çekmeyi, Rizal'in, Ali Kemal'e malettiği cümleler için de yapıyor. Ali Kemal'in "Üç Tarz-ı Siyaset"deki yazısının orijinalini bir dip not olarak veriyor.

P. Rizal, Türkçeciliğin içinde tasfiyeci ve sadeleşmeci akımların varlığından haberdar gözükmektedir. Bu konudaki düşüncesi, sadeleştirmecilerden yanadır. Yeni hayatçıların ve terbiye-i ceditçilerin bir muhtemel zaaf noktası, yenilik adına yapılacak işlerde "ırkın ruhu(nu) bozabile(cek), ırkın ruhunu zayi edebi(lecek)" (3/14) yanlışlıklara düşmektedir. Bu yüzden "gülünç levantenlik hamakatına düşmekten sakınılmalıdır" (3/14).

Türkçülüğün (ki yazar, buna "yeni felesefe", "yeni hayat"çılık demektedir) modernizasyon programını içerdiği ılımlı Batıcılığı ile tasvip etmektedir. Rizal'e göre, Türkçüler Avrupa'nın hem iyi hem de fena tarafları olduğunun bilincindedir. Örneğin onların gözünde "Avrupa'nın ahlâkı nefret olunacak gibidir...." (3/14). Ama, "Avrupa'nın ilmini, ateşli ve yenilmez gayretini, zevk-i teşebbüs ve faaliyetini, fikr-i ameliyesini istiare edelim. Bunlar temiz ve iyi şeylerdir, bunlar alınabilir ve bunlar bizi milletler arasında gıpta olunabilecek bir dereceye çabuk is'ad ederler" (3/14)) düşüncesini taşırlar.

Rizal'in Avrupa'lı bir muhafazakâr olduğu yazının pek çok yerinde hissedilmektedir. Bu bakışını dilde sadeleşmeciler ile tasfiyeciler arasında yaptığı değerlendirmelerde de görebiliriz.

Türkçecilik, Rizal'e göre Türkçülere mal edilemez. Bu yaklaşım, çok daha gerilere, Tanzimat dönemine kadar uzanmaktadır. Reşid, Fuat, Âli gibi rical-i devlet ve daha sonra Şinasi ve Namık Kemal ile başlayan Türkçecilik akımı, daha sonra Bursalı Tahir ve Şemseddin Sami, Necip Asım ve Ömer Seyfeddin'i dilde "tasfiyeciler" olarak görür ve eleştirir: "Lâkin bu hareketten doğan mahsulâtın azlığı, tasfiyecilerin büyük hata etmiş olduklarını gösterir. Bir edebiyatı birkaç yüz kelime ve onların ifade edebildikleri sade ve safdilâne efkâr ile gıdalandırmak, yaşatmak imkân haricindedir. Müracaat edecekleri lûgatların azlığı önünde en cüretliler bile ilân-ı mağlubiyet eylediler" (3/58). Rizal'in en tuttuğu Türkçeci, şair Mehmed Emin'dir. Mehmed Emin, "yolunda sebatkârane devam et(miştir) ve bugün de muvaffak ol(maktadır)" (3/58).

Müellifin asıl ilgilendiği dil konusundaki "teceddütkârane" hareketler değildir. Bu olsa olsa, Osmanlı Türklüğünün dirilişinin bir uzantısıdır. Asıl önemli olan bu hareketlerin milli bir ruh oluşturma idealidir. Türklerin silkinişi Tanzimat döneminde başlamıştı. Rizal'e göre, "Reşid, Fuat, Âli gibi rical-i devlet, askerlik yükü altında ezilmiş Müslüman heyet-i içtimaiyesine biraz hayat ve faaliyet bahşetmek istiyordu" (3/15). Rizal'in Tanzimatçılarla Genç Osmanlılar arasındaki fikir farklılıklarına ve çatışmalara hiç değinmediği görülmektedir. Tanzimatçılar, Genç Osmanlılar, Jön Türkler ve Türkçüleri aynı potada değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Başka bir ifade ile Türkçülük, Tanzimatla başlayan modernizasyon sürecinin en olgun meyvasıdır. Örneğin Rizal, sürgündeki Jön Türkleri tamamıyla Türkçü kişiler olarak görmektedir. "Paris'de ki Türk mültecileri ve alelhusus Mısır'a sığınan Türkler tamamen milliyetperver Türk kesildiler ve ona göre bir hatt-ı hareket çizdiler. Mısır'da intişar eden bir Türk mecmuası güzide muharrirleri toplayarak Türk kavminin yeni hayat bulması için ciddi çalışmaya başladı" (3/15). Yazının mütercimi de bu düşünceyi doğru bulmamakta ve "Paris ve Mısır'daki Türk mültecilerinin faaliyetlerine dair vazıh ve mevsuk malumat alabildiğine biraz şüpheliyim" kaydını düşmektedir.

Osmanlı Türklerinin "yeni hayat"çı girişimlerine en büyük desteğin III. Napoleon'dan geldiğini belirten Rizal, bu desteğin aslında Osmanlıcı siyasetlere olduğunu atlamış görünmektedir. Bu konuda Yusuf Akçura'nın çok farklı düşündüğünü biliyoruz. Muhtemelen Rizal, Fransız devrimine yönelik eleştirileri toplayan III. Napoleon'a dönük sempatisini ifade etmektedir. III. Napoleon iktidarı ile Osmanlı modernizasyonu arasında kurduğu ilişkiyi yazısında şöyle ifade eder: "Üçüncü Napoleon hükümeti de; Ruslar, Avusturyalılar, İngilizler tarafından himaye olunan kavimler arasında Osmanlı imparatorluğunun parçalanmak tehlikesini hissederek onları birarada toplu tutmaya muktedir yegâne kuvvet olan Türk milletine bütün teveccüh ve muhabbetini ibraz ediyordu. Bu hükümet Avrupaca talim ve terbiye vesaiti hazırlayarak; demir yollar ve mektepler için sermaye tedarik eyleyerek Türkleri yükseltmek istedi. Fransa maarif nazırı Vitor Düroy bizzat Galata Mekteb-i Sultanîsi programını tanzim etti" (3/15).

P. Rizal, "ittihad-ı etrak" fikrinin, dilcilikte görülen "tasfiyecilik"ten neşet ettiğini belirtir ve bu fikrin önderinin Yusuf Akçura olduğunu ekler. Rizal'e göre, "Kafkasyalı" bir Türk olan Akçura, "1909 (1325) senesinden itibaren matbuat sahayifinde Osmanlılık ve ittihad-ı İslâm siyasetini çürüterek, yeryüzündeki bilcümle Türklerin ittihadını tavsiye ve methediyordu" (3/58): Mütercim önce Akçura'nın Kafkasyalı değil, Kazanlı şimal Türkü olduğunu, Üç Tarz-ı Siyaset'i ise 1909'da değil, 1904'de yayımladığını ifade ediyor. Ayrıca Akçuraoğlu'nun eserinde, "Osmanlılık siyasetinin adem-i imkân gösterildiği, fakat ittihad-ı İslâm siyaseti(nin) çürütül(mediği)"ni belirtmiştir. Rizal'in Üç Tarz-ı Siyaset'ten iktibas ettiğini ileri sürdüğü bazı pasajların mealen alındığına dikkat çeken mütercim; dipnotlar

şeklinde bunların orijinallerini vermektedir.

Türkçülüğün örgütlenmesi konusunda, Rizal, özellikle Türk Derneği, Türk Yurdu ve Genç Kalemler çevresi üzerinde durmaktadır. Bunlar hakkındaki değerlendirmesi ilginçtir.

Türk Derneği'nin Necip Asım, Bursa'lı Tahir, Mehmed Emin ve Ahmed Hikmet tarafından kurulduğunu yazan Rizal, bu derneğin hakkında olumsuzdur: "Türk Derneği yorgun ellere tevdi olunmuş hayatı pek müstear oldu. Bu cemiyetin enzar-ı dikkat-i ammeyi celp edebilmek, ekseriyet halka kadar giden yolu açmaya muktedir olmak için, genç, ateşli ve kavgacı kandan mahrum idi. Müceddıtlere elzem olan şiddet onun hoşuna gitmiyordu" (3/61).

Türk Yurdu çevresi için ise Rizal olumlu düşünmektedir: "Türk Yurdu mecmuasının idare ve tahrir heyeti, halka nüfuz ve halk arasında Türk birliği ideali neşredebilmek iktidarını daha ziyade haiz(di)" (3/61). Rizal, buna rağmen Türk Yurtçularını dilde tasfiyeci olarak görmekte ısrarlıdır. Bu nedenle de mütercim tarafından eleştirilir. Mütercim, biraz da içerlemiş olarak, "muharrir efendi, burada hayaline fazla serbestlik vermiş. Türk Yurdu bütün Türk olmayan kelimeleri fiilen atmadığı gibi, böyle bir nazariye de kabul etmiş değildir. Yakut, Uygur, Nogay kelimelerinin istimali ise vekaiye asla müstenid olmayan bir hükümdür" kaydını düşer.

Rizal, dilde tasfiyeciliğin karşısında Selanikte'ki Genç Kalemler çevresini daha olumlu bulmaktadır: "Selanik'teki mecmuanın içinde.... yabancı dilden alınan kelimeler hakkında Necip Asım ve Mehmed Emin'den daha ziyade nefretsizlik vardır. Yeni hayat'ın mensupları asla hayalci (ütopist) değildirler, imkân olmayan işlerde bulunmaya çalışmıyorlar. Yalnız yeni tabirler kullanmak usulünü ve lüzumsuz kelimeler alınmasını red ediyorlar." (3/77). Muharrire göre, "her lûgatın kat'i ve muayyen vazifesi ve mümkün olduğu kadar bir fikri ifade için yalnız bir kelimesi bulunacak kanaatli bir lisanla iktifa etmek iktiza eder" (3/78).

Ali Canip'in Abdülhak Hamid ve Tevfik Fikret'e yönelik eleştirilerine yer veren Rizal, Türkçülük hareketi içinde çalışanların sadece Türk ve müslüman kökenli insanların bulunmadığını, ayrıca "bir nevi Musevi müslüman mezhebinin salikleri olan dönmelerle Yahudiler(in) yeni lisanın temellerini atmak hususunda Türklerle beraber çalış(tıklarını)" (3/79) belirtir.

Türkçülerin çalışmalarına yönelik tepkilere de değinen muharrir, özellikle Köprülüzade Mehmed Fuat'ın Servet-i Fünun'da Yeni hayatçıların yaşayamayacağına ilişkin yazısı, Rebab risalesinde yenilikçilerle alay eden bazı yazıları, "muhit-ül ulûm kafası olan filozof Rıza Tevfik"in tepkilerinin üzerinde durmaktadır (3/79).

Rizal, yeni fikirlere destek veren çevreleri sayarken, Selânik Dar-ül mualliminin son kongresinde alınan kararları, "Rumeli" (İttihat ve Terakki Gazetesi) "Yeni Felsefe", Manastır'da çıkan "Yeni Fikirler", İzmir'de çıkan "Köylü" Edirne'de çıkan "Yeni Edirne" dergilerine değinmektedir. (Burada yine mütercimin itirazları var: Ethem Nejat'ın çıkardığı "Yeni Fikirler"in Selânik'deki cereyanla bir ilgisi olmadığını, "Yeni Edirne"de çıkan Mehmed Şeref Bey'in milliyetçi yazılarının gazetenin genel politikası olarak görülemeyeceğini belirtiyor.)

Paul Rizal'in, Yeni hayat programını sadece bir dil hareketi olarak görmediğini belirtmiştik. Önce Türklerin Osmanlı'daki tarihsel-toplumsal koşullarını irdeleyen, daha sonra Osmanlı modernizasyon tarihini gözden geçiren, üçüncü olarak Meşrutiyet sonrası doğan akımları neşteri altına yatıran Rizal, dördüncü olarak, Türkçülüğün içerdiği dilcilik, Türkçecilik üzerinde durmuştu. Açıkça görülmektedir ki, Rizal, Türk Yurdu'na ilgi ve sempati duymakla birlikte, Gen Kalemlere daha büyük bir yakınlık göstermektedir. Yeni Hayatçılar olarak niteledi-

ği Selânik çevresinin Türkçüleri, özellikle de hareketin hakiki müdürü olarak gördüğü ve filozof olarak nitelediği Ziya (Gökalp) Bey'e yazısında oldukça geniş bir yer verir. Rizal'e göre, "A. Fouillet, G. Le Bon ve Durkheim'ın fikirleriyle mülhem olan filozof Ziya Bey fikrî kuvvetlere, esrarlı şuursuzluk üzerine tesir icra eden mühim nüfuzların iktidarına ve milletlerin müşterek vicdanına gayet ziyade olan tesirine itmînanı" (3/80) olan bir şahsiyettir. Ziya Gökalp'in düşünceleriyle özdeş gördüğü "yeni hayat" akımının ideali, Rizal'e göre açık değildir. Bu durum son derecede doğal sayılmalıdır. Çünkü, zaten "bir mefkûrenin hiç bir vakit vâzıh bir hedefi yoktur. Onun cazibesi müphem olmasında, meçhulü örten örtünün kapalı bıraktığı kısmındadır" (3/82). P. Rizal, açıkça görülmektedir ki, yüzyılın başında entellektüel çevrelerde derin izler yaratmış olan irrasyonalizmden; özellikle de Bergson'dan etkilenmektedir. Dolayısıyla, Türkçülüğe ve onun önde gelen düşünürlerinden Ziya Gökalp'e bakışı bu doğrultudadır. Yazısının bir yerinde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: (Türkçülerin ideallerinin belirsiz oluşu) bir eksiklik olarak görülmemelidir. Çünkü ideal, "Bergson"un tabirine göre, na-tamam bir idrak aleti olan mantığın kaidelerine tatbik etmek istenmekte taraveti kaçırılacak, tenevvüe kabiliyetli, yaratıcı tekâmüle tabi bir hayat eseridir" (3/82). Anlaşılan odur ki, Rizal; Gökalp üzerinde, onca tepki duyduğu pozitivist ve aydınlanmacı etkileri görememiş; ya da görmek istememiştir.

Türkçülerin açık bir programı yoktur, ama esaslı bir doğrultusu vardır. Rizal bunu "kaidecilik" olarak nitelendiriyor ve son derecede olumlu buluyor: "(Türkçü doğrultuda).. hiçbir şeyi incitmemek endişesiyle mevcut müesselere, an'anelere ve hatta batıl fikirlere hürmetle çalışılırsa, mütevali merhalelerle... emele vasıl olunacaktır" (3/80). Rizal'e göre izlenmesi gereken ve Türkçüler tarafından da izlenen yol muhafazakâr bir yenileşmecilik olmaktadır: "Evvelen millî muhafazakârlık.

Türk olmak istemeli ve ta büyükbabalarımıza kadar yükselmek, mefkûreci bir hayatın ilhamını ta ırkın beşiğinde arayıp bulmaya gitmek için cesaret sahibi olmalıdır. Turan'a doğru geriye! Türk ruhunun hakikî temayüllerini bulmak için icab edersе, dört, on, kırk asır geriye gidilecektir. Mazi ihya olunacak ve ondan millî hayatın kaidesi çıkarılacaktır. Altın Dağı'nın diplerinde ve Karakurum harabelerinin altında ataların mukaddes yadigârları tetkik olunacaktır" (3/82).

Levanten, taklitçi Avrupacılığı reddeden ve kaideci bir yenilikçilik anlayışı geliştiren Türkçülük, P. Rizal'e göre, "neyi alıp, neyi almayacağının" bilincindedir:" Bu örf ve adet ıslâhçıları (levantine)ciliği büyük bir şiddetle muahaze ediyorlar. Avrupa'nın uknumlarını, sa'y usullerini, sanatlarını kabul ve tavsiye ediyorlar, lâkin Avrupa'nın bütün maymunluklarını nefretle karşılıyorlar. Müesseseleri, umumî ruhu (esprit public) yenileştirmek muvafıktır, lâkin onları ayniyle almak kat'iyen olmaz..... İngilizler ve İsveçliler gibi biz de bedenî hareketlere alışalım, lâkin binicilik, pehlivanlık yapalım" (3/106). (Rizal buna örnek olarak Selim Sırrı ve Rıza Tevfik'in çalışmalarını gösteriyor). İkinci çok önemli husus, yapılacak çalışmaların, özellikle kadının toplum içindeki yerini düzelterek, aile kurumunu güçlendirmektir: "Kadını, terbiyeci vazifesine hazırlamak, onu kendi nazarlarında yükseltmek, ona faydalı bir bilgi ve ateşli vatancılık hissi telkin etmek; işte yeni mektebin programının esaslı noktası budur" (3/106).

P. Rizal, Türkçülüğün henüz istenilen düzeyde halka ulaşamadığını yazmaktadır: "Avam kütlesi henüz uzak ve kayıtsız görünüyor. Bu hareket saiklerinin askersiz bir erkân-ı harp oldukları söylendi. Lâkin bir erkân-ı harp heyeti vücuda getirmek bile çok bir iş yapmaktır" (3/107). Müellif, Türkçülerin halkçı programına değinerek, bu açığın kapanacağına olan güvenini belirtiyor.

Rizal'in yazısının önemli bir diğer yönü Türkçülük akımı ile imparatorluğun içinde yaşayan ve Türk olmayan Müslüman toplulukları arasında kurduğu ilişkidir. Gürbüzleşen Türkçülük akımı sayesinde, Müslüman ama Türk olmayan diğer topluluklar da bağlanacak yeni bir değerler dünyasına kavuşacaklardır. Yani Türkçülüğün faydası sadece Türklere değil, diğer Müslüman topluluklara da işleyecektir: "Göçebe Kürtler, mutî olmayan Lâzlar, Osmanlı Avrupa'sının dinleri kavî olan müslümanlaşmış Ulah, Rum ve Bulgarları, Türk müşterek vicdanı kuvvetlenmekte devam ettikçe az zamanda temessül edeceklerdir. Bu ahalinin kendilerince malûm bir mazileri, marifetleri ve mümtaz bir kısımları yoktur. Zaten kendileri çığırdan çıkmış olan Türkler şimdiye kadar onları temessüle teşebbüs etmediler. Mevcudiyetlerinin müteferrik olduğu şehirlerde bu Türk olmayan Müslümanlar memleketlerinden ayrılmış ve memur yahut tüccar olmuş Arnavutlar gibi bütün bütün fatihlik seciyesini takınıyor, lisanlarını adetlerini bırakıyorlar. Onları Türk'den ayırmak mümkün değildir. Lâkin köylerde, köylü bundan masun kalmıştır. Bununla beraber Türk nüfuzuna karşı mukavemet edemez. Arzusu ile hükümetin mekteplerini kabul eder ve Osmanlı milliyetçi hareketine iştirak eyler. Bu asgarilerin kıymeti ihmal edilemez. Üç milyondan nüfustan ziyadedir. Bütün Osmanlı memleketinde ancak sekiz milyon miktarında bulunan Türkler için bu kemiyet hayli bir şeydir" (3/108). (Bu değerlendirmeden mütercim yine rahatsız olmaktadır: "Biz Osmanlı Türklerinin oniki milyonu mütecaviz olduğunu iddia edeceğiz. Fakat iddiamızı ispat için maateessüf elimizde doğru bir istatistik bulunmuyor" biçiminde bir not düşüyor).

Uzun makalesinin son bölümünde müellif, pratik siyaset açısından Türkçülüğün başarı şansını tartışır. Buna göre Türkçülüğü bekleyen en önemli tehlike "şark'a özgü sebatsızlık" (3/108)tır.

İktidarda bulunan İttihad ve Terakki açısından ise, Türkçülük örtük ama oldukça önemli bir desteğe sahiptir. Rizal'e göre, fırkanın Türkçülüğü açık açık desteklemekten kaçınmasının sebebi, ihtiyattır: "İttihad ve Terakki Cemiyeti zahirde ihtiyatlı bulunuyor. Pek ziyade millî uknumları kabul etmekle beraber, İslâm ittihatçısı olan avam ile muaveneti kendisince pek lâzım olan Türkün gayr-ı ahaliyi kaybedecekti" (3/109). Bu arada, Rizal, İttihatçılara yakın veya kendisi de bizzat İttihatçı olan bazı isimleri sayıyor. Bunlar Dr. Nazım, Ziya Bey, Kafkasya'lı doktor Hüseyinzade Ali (sehven Hüsnü olarak yazılmış, mütercim düzeltiyor)' dir. Arnavutların, Arapların "her gün daha ziyade eden tefridçi -particulariste- temayülleri önünde" (3/109) Türkçülük ilerlemeli ve "dahilî siyasetin amili" haline gelmelidir.

Rizal'e göre "memleketin Türk olmayan unsurları nasıl düşünürlerse düşünsünler, Türkçülük hissi meşrudur. Döğüşmeyi ve ölmeyi bilen Osmanlı kavmi hayata müştaktır" (3/110). Ayrıca, Türkçülüğün "müfrit milliyetçi -chauvinist- bir seyir ibraz etmediğini söylemek lâzımdır" (3/109). Bu konuda Rizal ilginç bir değerlendirme yapıyor. Türkçülüğün aşırılaşmasını engelleyen şey onun "garp filozofları ile tekâmülcü uknumları beslenmiş tamamiyle fikrî ve naciliyetçi -aristogratique- bir membadan çık(ması)" ya da "avamdan zuhur et(memesidir)" (3/109). Rizal bu durumu bir şans olarak görmektedir.

Rizal'in uzun makalesi, Türkçülük akımının istikbaline dair olumlu ve ümitli cümlelerle sona ermektedir. Onun Selanik çevresine ilişkin sempatisi, önemli bir kısmı Türkik (Osmanlı dışı) topluluklardan gelen Türk Yurtçularını biraz daraltmış olmalı ki; mütercim, Rizal'in Türk Yurtçuları hakkındaki yanlış değerlendirmelere ilerki yazılarda çeşitli vesilelerle cevap verileceğini belirtiyor... ☆

* "Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar" başlıklı tercüme, *Türk Yurdu* Dergisinin II. Cildinde (1328) başlıyor ve III. Cildin (1329) ortalarında bitiyor. Alıntılarda cilt numarası ve sayfa sayısı verilmiştir.

Nâzım Hikmet'in Öyküleştirilmiş Rusya Anıları

YÜCEL DEMİREL

69 yıl önce bir İstanbul gazetesinde (doğal olarak, eski harflerle) tefrika edilen bu yazılar, bütün Nâzım Hikmet araştırıcılarının dikkatinden kaçmış olup, (yeni harflerle) ilk kez ***Tarih ve Toplum****'da yayınlanıyor.*

Nâzım, Bolu Sultanîsinde kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra, 1921 güzünde (henüz 19 yaşını sürerken) Kafkaslara gitti; oradan Rusya'ya geçti. 1924 sonlarında (E. Babayev'e göre Aralık, K. Sülker'e göre Ekim ayında - 22 yaşını doldurmadan) Türkiye'ye döndü.

*Yol arkadaşı Vâlâ Nurettin (**Bu Dünyadan Nâzım Geçti**'sinde), Ankara'dan Akçakoca'ya gidip oradan bir Türk vapuruyla Zonguldak'a, Zonguldak'tan İtalyan bandralı Kornilof adlı Rus vapuruyla Trabzon'a; Trabzon'dan da (adını vermediği bir ecnebi vapuruyla) Batum'a seyahat ettiklerini anlatır. Bu gemilerin hiçbirinde, Bolşevik tayfalar ayaklanıp yönetime el koymamışlardır.*

SEYAHAT HATIRALARI

Son Telgraf **(13 Kânunuevvel 1924)**

Moskova'ya Doğru

Milli Mücadele senelerinde İstanbul'dan Rusya'ya kadar bitaraf bir müşahit sıfatıyla seyahat yapan bir gencin hatıralarını bugünden itibaren dercediyoruz. Seyahat çok şayân-ı dikkat safhaları irae etmektedir. Bu yazılarda bizim için henüz kapalı ve esrarlı bir âlem olan Rusya'nın ihtilâl hareketleri ve ihtilâl teşkilatı bir fotoğraf gibi aksettirilmektedir.

Sıska uzun İngiliz polisinin koluna giren İtalyan jandarmasının palyoci külâhı vapurun merdivenlerinde kayboldu. İşgal orduları kontrolünün motoru uzaklaştı. Vapurumuz son düdüğünü çaldı, hareket ettik. Arkamızda kalan İstanbul'un göğe çizdiği girinti ve çıkıntılara son defa doya doya baktım. Kimbilir kaç sene bu ahenkdâr çizgiyi bir daha göremeyecektim. İçimde derin bir heyecan var. İstanbul kurtulacak mı? Anadolu inkılâpçıları Yunan'ı denize dökecekler mi? Garip bir seyahate ne uçsuz bucaksız bir sergüzeşte atılıyordum. Arkada bu renk ve ziya memleketi, bu aydınlık denizi bırakarak nereye giriyorum? Rusya'ya... Rusya'ya gidiyorum, Bolşeviklerin Rusyasına. Hergün gemi kazanlarında yakılan zabitlerin, sırma saçlarından uzun karlı çam dallarına asılan prenseslerin, tramvaylarda, lokantalarda her yerde kızıl külâhlılarla ceplerindekini taksim etmeye mecbur olan insanların memleketi olan kızıl Rusya'ya gidiyorum... Oradan bir daha dönecek miyim? Oradan dönmek kabil midir?

Vapurda Bolşevikler

Vapurda Karadeniz'in ortasında... Dört taraf deniz... Birinci mevki yolcuları beyaz elbiseleriyle hasır iskemlelere uzanmışlar. Ekserisi Kırım'a giden İngiliz zabitleri.. Kırım Bolşeviklerin elinden çıkmış... Beyaz Ordular Rusya içlerine doğru ilerliyorlarmış... Sivastapol'a gidiyoruz. Gemide benden başka üç Türk daha var. Birisi Kırım'da muallim olan annesini görmeye giden bir genç, ötekisi bir tüccar kâtibi...

Gece geldi... Temiz ve berrak bir yaz gecesi vapurumuzun dört tarafını kuşattı... Geminin baş tarafında yakamozlar çıkararak bizimle yarış eden yunus balıklarını seyrediyorum. Yunus balıklarının altalta üstüste yuvarlanarak siyah suyun üstünde şimşeklendirdikleri fosforlu parıltılara bakmaktan gözlerim karardı. Kamarama dönmek için baş üstünden inmeye başladım. Gemicilerin yattığı ambarın yanından geçerken kuvvetle çıkan bir tek kelime "bolşevizm" kelimesi kulaklarımda kurşun gibi vızladı. Eğildim ve ambarın kapağından aşağıya baktım? Sigara dumanlarının mayi bulutu içinde tayfalar tahta bir masanın etrafına toplanmışlardı. Ortada iki gemici ellerini sallayarak birşeyler anlatı-

Vâlâ ile Ankara yolunda... 1921 Kastamonu

yor ve ötekiler dinliyorlardı. Muhavere Fransızca geçiyordu. Daha ziyade eğildim. Şimdi söz söyleyen tayfanın lâkırdılarını daha iyi işitiyordum... On dakika sonra damarımdaki kanın donduğunu hissettim... Çünkü -sonra geminin ateşçilerinden olduğunu anladığım- o iki tayfadan biri arkadaşlarına geminin zabtı ile bir Bolşevik limanına gidilmesini teklif ediyordu. Hemen gidip meseleyi kaptana anlatmaya karar verdim ve süratle kaptan köprüsüne doğru yollandım. Merdivenlerden nefes nefese çıkarken yarı beli çıplak yüzü gözü simsiyah iri yarı bir adamla çarpıştık. İrkildim ve olduğum yerde durdum. O ban yaklaştı. Kömür içinde kararan alnından iri siyah ter taneleri yuvarlanıyor, kuvvetli bazuları titriyordu. kibrit istiyordu... Verdim... Sigarasını ateşledi... Tütünün en âdisinden çıkan acı bir duman ciğerlerimi yaktı... Tekrar selâm verdi ve sallanarak uzaklaştı. Bu fevkalâde kuvvetli olduğu halde ölürcesine yorgun olan adam nöbetten yeni çıkan bir ateşçi idi. Demin öteki tayfalara geminin zabtı ve Bolşevik limanına gidilmesini teklif eden ateşçinin arkadaşlarından biri... Bilmem neden merdivenlerden ağır ağır kalın kuvvetli bacakları titreye titreye inen bu adamın arkasından uzun uzun baktım... Şimdi o da ötekilerin yanına gidiyordu ve belki bir an sonra tayfalar isyan edecek kaptanı öldürecekler yolcuları soyacaklar ve dümeni bir Bolşevik limanına çevireceklerdi. Ben bundan korkmuyordum. Çünkü evvelâ fakir bir muharrirdim. Bavulumun muhtevası onları memnun edecek kadar zengin değildi. Saniyen Bolşevik Rusya'ya gitmek için yola çıkmıştım. Fakat ne olursa olsun gözlerimin önünde birçok insanlar geminin ocaklarında kebab edilmesine razı olamazdım. Daha süratle yoluma devam ettim. Birinci mevkiin salonu önünden geçerken yüzüme çarpan ışık ve piyano dalgalarıyla bir lâhza durakladım. İçerde İngiliz zabitleri, Kırım'a ticaret için giden zengin Museviler, Beyaz Ordu zabitanı maroken koltuklara gömülmüşler, gümüş kovaların içinde şampanya içiyorlardı. Kaptan da orada idi ki... Birden bire gözlerimin önüne tayfaların pis ve mundar ambarları geldi. Benden kibrit isteyen yorgun ateşçinin kalın kollarında ezginliğinden titreyen bazuları kafamın içinde kıvrandılar... Geriye döndüm... Hiçbir söz söylemeden kaptanın önünden geçtim. Ve kamaramı kilitledim...

Gece Yarısı

Tıpkı cinaî romanlarda olduğu gibi tam geminin kampanası onikiyi çaldığı zaman kamaranın kapısına kuvvetle vuruldu. Tekmelendi... Bir dakika kapıyı açıp açmamakta tereddüd ettim. Sonra derhal giyinerek sürmeyi çektim... Üçüncü kaptan dışarı fırlamış gözleri sapsarı yüzüyle karşımda titriyordu. Hemen yakama sarıldı ve beni sürüklemeye başladı... Hem gidiyorduk, hem de anlatıyordu:

- Gemiciler isyan ettiler... Demin bir heyet göndererek geminin kendilerine teslimini istediler. Kabul etmedik ve İngiliz miralayı birisinin üstüne ateş etti ve öldürdü. Şimdi tayfalar geminin başında, biz kıçında kavga ediyoruz. Çabuk şu tabancayı alarak bize yardım ediniz...

Üçüncü kaptanın yakama sarılan elini omuzumdan silktim ve soğuk bir sesle?

- Ben bitaraf bir yolcuyum. Geminin ahvâl-i dahiliyesine müdahaleye hakkım yoktur.

dedim. O bu sözün üzerine birden bire afalladı. Sonra tabancasını çekip şakağıma dayayarak:

- Ya bize yardım edersiniz veyahut...

dedi. Herifin çenesine kuvvetli bir yumruk aşkettim. Üçüncü kaptan teker meker güverteden aşağı yu-

Bolu Sultanisi Öğretmen Belgesi.

Umur-u Maarif Vekâleti sicil numara pusulası

Numara 914

Vazife ve ismi
Bolu Sultanîsi Kısm-ı iptidaî muallimi
Nâzım Hikmet Efendi

TBMM Maarif Vekâletince mahfuz dosyanızın sicil numarasını natık pusuladır.

15 Haziran 1337
(Mühür ve İmza)

(Kıymet Coşkun, *Fotoğraflarla Nâzım Hikmet*)

varlandı. Arkasından baktım ki tam gemicilerin karargâhına düşmüş... Başına iki üç tayfa üşüştü ve birisi beni yukarıda görüp kendilerinden zannederek?

- Yaşa be arkadaş!.. Yumruğun kuvvetli imiş...

diye haykırdı. Üçüncü kaptanın ellerini bağlayarak bir köşeye attılar...

Geminin başı ile kıçı arasında cayırtı devam ediyordu. Makinalar durmuştu. Karadeniz'in ortasında geçen bu kanlı vakanın uçsuz bucaksız bir su ve yıldızlı bir geceden başka şahidi yoktu. Ellerimi cebime soktum ve tekrar kamarama çekildim...

Gemide Bolşeviklik

Gemi Bolşevik tayfaların eline geçti. Ve dümen Bolşevik limanlarından S. limanına çevrildi. Yanımda Kırım'daki annesini görmeye giden Türk genci anlatıyordu.

- Demek sizin bundan haberiniz yoktu, öyle mi? Öyleyse size baştan anlatayım. Gece yemeğinden sonra tüccar kâtibi M. Beyle beraber birinci mevki salonunda konuşuyorduk. Birdenbire sarhoş bir İngiliz zabiti masasından ayağa kalkarak üstümüze bir bardak şampanya döktü ve:

- Hâlâ şu kafalarınızdan kırmızı şalgamı çıkarmamışsınız? Ne mankafadır şu Türkler, Yunanlılardan sopa yiye yiye kafanızdaki fesleriniz de paramparça olur! diye bizi tahkir etmeye başladı. Biz fena halde asabileşmiştik. Nihayet ben dayanamadım ve herifin yanına giderek suratına mükemmel bir sille indirdim, ortalık birbirine girdi.

Ve geminin Fransız olan kaptanı, müttefikin orduları zabitanından birini tahkir ettiğimizden dolayı tevkifimizi emretti ve dört tayfa bizi salondan dışarı zorla çıkararak baş tarafa doğru götürdüler. Fakat salondan biraz ayrılınca hemen ellerimizdeki ipleri çözdüler ve bizi gemicilerin ambarına indirdiler. Orada boşta olan bütün efrad toplanmıştı. Bizim muhafızlar meseleyi arkadaşlarına anlattılar ve hemen hepsi etrafımızı alarak korkmamamızı yakında o heriflerin ceza-yı sezalarını bulacaklarını söylediler... Sonra bildiğin gibi gece 12'de isyan oldu ve biz de bittabi gemicilerle beraber İngiliz zabitlerine karşı kurşun attık ve gemiyi zabt ettik. Fakat ne yazık arkadaş kavgada vurularak öldü..."

Mücadelede ölen gemicilerin ve onların arasında Türk gencinin de cesedini kırmızı bayraklara sararak denize attılar... Gemi altüst olmuştu. Yani zabitan efrad, efrad zabitan mevkiine geçmişti. İngiliz zabitleri, zengin Museviler ateşçilik ediyorlardı. Birinci mevki salonu inkılâpçı gemicilerin içtimâ salonu haline girmiş, kamaralara tayfalar yerleşmişti... Türk arkadaşımızın şefaati ve üçüncü kaptana attığım yumruğu gören gemicinin delaletiyle kamaram elimden alınmadı ve bana dokunmadılar. Gemide herkes nöbetle çalışıyordu. Hatta ben de bir saat vardiya kestim. Kırım'daki annesini görmeye giden Türk genci Bolşevik gemiciler arasında mühim bir mevki kazandı.

***Son Telgraf* (14 Kânunuevvel 1924)**

Bolşevik Limanında

Gemimizin sancak gönderine geniş kıpkırmızı bir bayrak çekilmişti. Bolşevik limanı artık iyiden iyiye fark ediliyordu. Bir saat sonra limana girdik. Geceler güvertede toplanarak Enternasyonal marşını söylemeye başladılar. Gemi demir attı. Kıçında kocaman bir bayrak dalgalanan küçük bir motor gemiye yanaştı ve liman reisi maiyeti güverteye çıktılar. Liman reisi genç bir bahriye çavuşu idi. Üstündeki beyaz elbise siyahlaşmıştı. Başında meşin eski bir kasket, belinde kılıfsız kocaman bir revolver vardır. Arkadaşları da aşağı yukarı kendisi gibi gitmişlerdi. Bizim gemiciler meseleyi anlattılar. Liman reisi gülmekten katılıyordu. Ve gemicilerin ellerini ayrı ayrı sıkıyordu. Bizim Türk genci ile uzun uzun konuştu, yanlarına sokulup dinledim: Kemalistlerin mutlaka Yunanlılara sopa çekeceğinden şarkın İngiliz emperyalizminin boyunduruğundan kurtulacağından hararetli ve coş-

kun bir selâsetle bahsediyordu. Liman reisinin motoru havadisi bildirmek üzere şehre döndü. Biz liman reisi aramızda olarak birinci mevki salonuna geçtik. Geminin büfesindeki en âlâ şaraplardan içildi. Bütün dünya amelesinin, fakir halkın kurtuluşu hakkında nutuklar söylendi ve bu merasimin sonunda gemideki mahpusların getirilmesi için emir verildi. Mahpuslar geldi. Elli kişi kadar vardılar. Amele murahhasını öldüren İngiliz miralayı en önde idi. Onun arkasında bizim Türklerle alay eden zabit geliyordu. Birinci kaptanın şişman karnı korkudan kırılan bacaklarının üstüne yuvarlanıyordu. Şakağıma revolver dayayan üçüncü kaptan burnunu göğsüne dayamış küs küs duruyordu. Hepsinin yüzleri kağıt gibi bembeyazdı. Ben ömrümde korkuyu bu kadar mücessem ve toplu olarak görmemiştim.

Liman reisi ayağa kalktı ve Rusça olarak:

-Çeka'ya sevk edileceksiniz... Orada sizi muhakeme ederler. dedi...

Liman reisinin cümlesi Fransızcaya tercüme edilip de mahpuslar "Çeka" kelimesini duyar duymaz yıldırım vurulmuşa döndüler...

Kafkasya'da Çeka

Kafkasya'nın bir kısmı Bolşeviklerin bir kısmı Beyazların veya Menşeviklerin elinde... Ben bu iki kısmın birinden diğerine geçerek yoluma devam ediyorum. Kızıllar beni iki defa Beyazların casusu ve Beyazlar üç defa Kızılların casusu diye tevkif ettiler. Fakat bu beş tevkifin hepsinden de kâh eser-i tali kâh kurnazlık ve kâh da casus olmadığımı ispat ederek kurtuldum. Maksadım Rusya'nın içerlerine girmek, Moskova'ya, Petersburg'a kadar uzanmak Türkiye'nin burnu dibinde patlayan bu içtimaî volkanı yakından tetkik etmek.. Fakat Kafkas'tan Rusya'ya geçmek o kadar müşkildi ki şimendiferler ekseriyâ işlemiyordu.

Yollarda açlık baş göstermişti. Onun için Kafkasya'nın orta kasabalarından birinde ahvâlin biraz tavazzuh etmesini beklemeye karar verdim. Ve işte bir haftadır ki Kafkas dağlarının tekine sıkışmış güzel bir kasabada bulunuyordum. Ben buraya geldiğim zaman henüz daha Bolşevik İnkılâbı olmamıştı. Memlekette müthiş bir karışıklık vardı. Fakat inkılâbın yakın olduğu hissediliyordu. Çünkü köylüler ağalardan ve mütegallibeden çok müşteki idiler. Nihayet tahminimde yanılmadığımı gördüm ve geldiğimin dördüncü günü ihtilâl oldu. Hiç unutmam, bir sabah civar köye gitmek mecburiyetindeydim. Evimden çıktığım zaman mutad hilâfında yollarda pek az kimselere tesadüf ettim. Ben kendi kendime bunun esbâbını araştırmaya ve acaba bir "aks-i inkılâb" arefesinde olup olmadığımızı düşünmeye başlarken kasabanın asıl geniş caddesine çıkınca garip bir manzara karşısında kaldım. Caddede boydan boya nöbetçiye benzer silâhlı kimseler dolaşıyordu. Yollar ben bildim bileli ilk defa olarak sulanmış ve süpürülmüş idi. Şehirde bu işleri yapacak bir belediye olmadığını biliyordum. Daha aşağı inince mesele kendi kendine anlaşıldı. Çeka'nın yollara çıkardığı nöbetçiler önüne gelen herkesin eline birer süpürge tutuşturuyor ve şehri süpürtüyorlardı. Amele, köylü ve hükûmete mensup iş sahipleri bu umumi angaryadan muaftı. Birer birer tanıdığım simalara rast geliyordum. Meselâ şu arkasında süpürüntü sepetini taşıyan yaşlıca adam eski belediye reisi. Gençliğinde bir cinayet yüzünden dağlara kaçan bu adam, yavaş yavaş bu sıfatta ilerlemiş, birkaç aile yuvası bozmuş, şöhret edinmiş ve yaşlanınca şehre inmiş ve belediye reisi seçilmişti. Son zamanlarda birkaç ipek fabrikası işletiyordu. Daha sonra meşhur bir tüccar, bir derebey çocuğu, bir eski jandarma zabiti, hulâsa ihtilâlin rengini taşımayan bütün şehir âyânı o hergün müteazzimâne dolaştıkları caddeyi bugün kendi elleriyle süpürüyor, suluyor, temizliyorlardı. Öğleden sonra bu fahrî süpürüntücüleri sıraya dizerek şehir civarındaki su bendlerinin tamirine götürürlerken gördüm. Şehrin fakir halkı bu lâyüs'el addedilen simaları çöpçü küfeleri altında görünce evvelâ ne düşünmek lâzım geldiğini tayin edemiyordular.

Ertesi gün Cumartesi idi. Bütün şehirde subotnik ilân edildi. Subotnik bütün parti ve hükûmet mensuplarının iştirak etmesi mecburi olan umumî bir iş günü, "imecelik" demektir. Subotnike iştirak edenler takım takım kendilerine verilen iş mıntıkalarına giderler, yollar açar, bentler temizler, mahrukat nakleder, yahut herhangi bir işi yaparlar. Subotnikten evvel yapılan mitingde o gün bütün şehir havalisinde "aks-i ihtilâl" başladığı ilân edildi. O gün şehir üzerinde esrarengiz bir heyecan bulutu yüzüyordu.

Öğleden sonra şehirde idare-i örfiye ilân edildi. Akşam saat altıdan sonra hiç kimse sokağa çıkmayacaktı. Köylere seyr ü sefer ihtilâl komitesinin müsaadesine vabeste idi. İhtilâl komitesi beş kişiden mürekkepti. Bunların biri muallim, biri gazeteci ve üçü amele idi. İdare-i örfiye mucibince gece dışarıya çıkan derhal kurşuna dizilecekti. O gece geniş tevkifat yapıldığını öğrendik. Sabaha karşı aks-i ihtilâlle münasebeti olan bütün rehineler kurşuna dizilmişti. Sabaha karşı hapishane istikametinden gelen acı yaylım eteşleriyle uyandım. Sabahleyin bütün şehirde şu beyanname neşredildi:

(Devam Edecek)

Ahmed Muhiddin (1892-1923) Leipzig'de Bir Türk Bilimadamı

HEIDI STEIN
(Andreas Hinz'in katkılarıyla)

Türk bilimadamı Ahmed Muhiddin anısına yazdığımız bu yazı 1914 ve 1992 yılları arasında Almanya'da yaşadığı döneme ait kaynaklara dayanıyor. Türkiye'de geçirdiği yılları üzerine ise elimizdeki bilgi yetersiz ve bu bilgiler bazı çelişkiler içeriyor. Bizler, öncelikle de A. Muhiddin'in torunu Dr. Andreas Hinz, onun şahsına duyduğumuz büyük ilgi nedeniyle, yaşamı üzerine herhangi bir bilgisi olan okurlarımızın aşağıda verdiğimiz adreslerden biriyle ilişki kurmalarını rica ediyoruz.

Türk dili ve kültürü üzerine yapılan araştırma ve çalışmalar Almanya'da 16. yüzyıla kadar uzanan bir geçmişe sahip. Ama Türkoloji, ilk kez diğer bilimlerden, özellikle Oryantalistikten yavaş yavaş koparak 19. yüzyılın sonunda ayrı bir bilim dalı haline gelmeye başladı. Türk filolojisinin gelişmesi yönünde yapılan çalışmalar çoğunlukla kişisel ilginin ürünleriydi. Georg Jakob, Martin Hartmann, Karl Foy, Willi Bang bu yüzyılın başından bu yana Türkolojinin bağımsız bir bilim dalı olmasında önemli katkıları bulunmuş tanınmış Alman oryantalistlerdir. Ama biz burada Alman Türkologlardan değil, daha yüzyılın başlarında Almanya'da Türk dili üzerine yapılan çalışmalara büyük katkıları olmuş birinden, özellikle 1916-1921 yılları arasında çalıştığı Leipzig Üniversitesinin teşekkür borçlu olduğu bir Türk bilimadamından söz etmek istiyoruz. Sözünü ettiğimiz bu kişi,yaklaşık yüzyıl önce doğmuş, yetenekli genç bir edebiyat bilimci ve kültür tarihçisi Ahmed Muhiddin'dir. Ulaşabildiğimiz kaynaklara, önceliklede üniversite ve özel yaşamına ait belgelere dayanarak bugüne kadar oluşturabildiğimiz A. Muhiddin'in yaşam öyküsü şöyle:

Bir subay olan İbrahim Muhiddin ve eşi Ayşe Halil'in çocukları A. Muhiddin muhtemelen 1892'de İstanbul'da doğdu. Elimizdeki belgelerde milâdî takvime göre dört farklı doğum tarihi söz konusu. A. Muhiddin'in kendi yazdığı yaşam öyküsünde doğum tarihi 18 Ocak 1892, diğer kaynaklarda 18 Mayıs 1892, 1 Aralık 1892 ve 17 Aralık 1893 olarak geçiyor. Çocukluğunun bir kaç yılını ailesiyle birlikte Üsküp'te geçiriyor, İstanbul'da okula gidiyor. 1897-1903 yılları arası ilkokul eğitimini tamamlıyor, 1907-1908 yılları arası İdadî'de eğitim görüyor ve 1909'da yapılan sınavı vererek burayı bitiriyor. 1909-1913 yılları arası Türk edebiyatı tarihi, iktisat, kamu hukuku, medeni hukuk, devletler arası hukuk ve felsefe gibi dersler aldığı İstanbul Üniversitesi (Darülfünun) Hukuk ve Edebiyat fakültelerinde toplam yedi sömestre okuyor. 1913'den 1914'e kadar İstanbul'da iki ayrı lisede Türkçe ve tarih öğretmeni olarak çalışıyor. Bu döneme ait *Yeni Edebiyat* Mekatib-i İdadiye, Sultaniye ve Darülmuallim sınıflarına mahsus olmak üzere tertip edilmiştir. Üsküdar İdadiyesi Edebiyat Muallimi Muhiddin. (Kitaphane-i İslam ve Askeri İbrahim Hilmi) 1330" isimli okul kitabının yazarının bizim sözünü ettiğimiz A. Muhiddin olduğunu sanıyoruz. Devletin burslu öğrencisi A. Muhiddin 1914 başlarında önce Gummersbach Lisesinin misafir öğrencisi olarak Almanca öğrenmek için Almanya'ya geliyor. Dünya savaşının çıkması, onun geçici olarak Türkiye'ye dönmesine neden oluyor. Orada öncelikle yayıncılıkla uğraşıyor. 1914'de bir süre *Halka Doğru* dergisinin redaksiyonunda çalışıyor, 1915'ten başlayarak *İslâm Mecmuası*'na iktisat konularında yazılar yazıyor. Ne tür yazılar yazdığı henüz araştırılmış değil.

1916'nın Ocak ayında Almanya'ya tekrar geliyor ve Leipzig'de yaşamaya başlıyor. Burada, o sıra Türkiye ve Almanya ismi altında

özel bir sayı hazırlayan *Illustrierte Zeitung Lepzig* dergisinde geçici bir iş buluyor. 18 Mayıs 1916'da 3803. sayısı yayınlanan 86 sayfalık gazete ebatlarındaki bu kitapçık Türk kültürü üzerine, örneğin tanınmış oryantalist Martin Hartmann'ın Osmanlı dönemi şiiri üzerine yazdığı yazılar gibi bir dizi ciddi, bilgilendirici konulardan oluşuyordu. A. Muhiddin'in çalışmaları ise genel olarak çeviriye yönelikti. Alman firmalarının çok sayıdaki tanıtım ilânlarına Türkçe metinler hazırlıyordu. Almanya Krallığının Türkiye'deki politik ve ekonomik çıkarları daha 19. yüzyıl sonlarında Almanların Türkler ve dilleri, kültürleri üzerine daha çok bilgilenme gereksinimi duymalarını sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı ile bu gereksinim giderek artmış ve sonuçta üniversitelerde Oryantalistik bölümlerinin çalışmalarını da etkilemiştir. Almanya'nın en eski üniversitelerinden biri olan Leipzig Üniversitesinde bu yüzyıl başında, Arapçanın ağır bastığı Oryantalistik önemli bir bölümdü.Ayrıca 1900'de kurulan Semitistik Enstitüsünde düzenli olarak, ama çok dar bir çerçevede Osmanlıca-Türkçe, bazen Çağatay dili dersleri veriliyordu. Bilimsel araştırmalarda Türkçe çok ender dikkate alınıyordu;1916'nın Ocak ayında devlet tarafından enstitü yönetiminden o güne kadar yapılandan çok daha geniş kapsamlı Türkçe kursları verilmesi istendiğinde bu durum tamamıyla değişmiştir. Bu amaçla Türk dili için bir öğretim üyeliği kadrosu açılmıştır. Enstitüyü yöneten Prof. August Fischer (1865-1949) ve o güne kadar Türkçe derslerini vermiş olan Prof. Hans Stumme (1864-1936) uygun bir aday aramış ve yeteneklerinden emin oldukları A. Muhiddin'i seçmişlerdi. A. Muhiddin'in öğretim üyeliğine kabul edilmesi için yaptıkları öneride, onun çalışkanlığını, enerjisini ve ne istediğini bilen biri olduğunu dile getirmişlerdi.

1 Mayıs 1916'da A. Muhiddin Semitistik Enstitüsünde öğretim üyesi ve asistan olarak görevine başlamıştır. Böylece Leipzig Üniversitesinde Türk dili çalışmaları büyük bir hız kazanmıştır. Öğretim haftada on ders saatine çıkıyordu. Dil dersi artık yalnızca dil bilgisine giriş ve eski metinlerin açıklamalarıyla sınırlanmıyor, özel ve resmî yazıların yazılması, gazete ve dergilerden okuma parçaları, konuşma alıştırmaları, Türkçe yazın türlerine giriş gibi bir çok uygulamalı dersi de içeriyordu. Bu derslerde ilk kez Türkiye'deki politik ve kültürel gelişmeler tartışılıyordu. A. Muhiddin örneğin "Modern Türkiye-tarihî , politik ve ekonomik açıdan", "Yeni Türkiye'de Felsefi Akımlar" ve "Modern Türk Şiiri" üzerine, hatta kısmen Türkçe olarak dersler veriyordu. A. Muhiddin'in Leipzig'de Türkolojinin gelişmesine yaptığı hizmetler bir çok alanı kapsar. Bir yandan yoğunluğu modern Osmanlıca-Türkçe derslerine veriyor ve bu derse yönelik kendi, örneğin "Türkçe Kaligrafi Fasikülleri 1.-4. Leipzig, 1916" ve "Türkçe Dil Rehberi, Leipzig-Viyana, 1918" gibi ders kitapları hazırlamıştır. Diğer yandan doğrudan sorumlu olduğu dil dersleri ile yetinmiyor, kültür tarihi derslerinde Alman öğrencilere Türkiye'nin yeni kültürel yaşamını tanıtmaya çalışıyordu. Günün sorunlarına böylesi bir bakış, geleneksel oryantalistik

1910 sıralarında Leipzig Üniversitesi

bilimi içerisinde çok yeni bir şeydi. Sonuçta A. Muhiddin' in yaklaşımı diğer öğretim üyelerini de Türkiye'ye yönelik konularla ilgilenmeye teşvik etmiştir. Bu öncelikle önemli bir Arap dil bilimci Prof. August Fischer ile yakın bir ortak çalışmada görülür. A. Fischer, A. Muhiddin'in yardımıyla yeni Osmanlıcayı ayrıntılarıyla araştırma fırsatını bulmuştur. Türk dili ve edebiyatıyla ilgilendikçe giderek Türkçenin o ana kadar Alman üniversitelerinde haksız yere ihmal edildiği kanısına varmış ve bu eksiği gidermeye çalışmıştır. İlk defa kendisi de Türkçe derslerine katılmış ve Halid Ziya, Yakup Kadri ve Halide Edip'ten parçalar seçerek "Türkçe Düzyazı Okuma" dersleri vermiştir. A. Fischer A. Muhiddin ile birlikte yoğun bir yeni Osmanlıca, edebiyat ve kültür araştırmasına başlıyordu. Bu ortak çalışmanın en önemli ürünü "A. Fischer/ A. Muhiddin; *Yeni Dönem Türk Edebiyatı Antolojisi*, Leipzig Berlin, 1919" isimli 39 önemli Türk yazarından seçilmiş parçalarla ve edebiyat bilimi ile ilgili bir giriş yazısıyla yeni Türk edebiyatını tanıtan önemli bir kitaptı. Yine A. Fischer'in o döneme ait eserlerinde A. Muhiddin'in önemli katkıları olmuştu, örnek olarak öncelikle Mehmet Said Halim Paşanın İslâmda reform programı "İslâmlaşmak " yazısının Almancaya çevirisi ("Aus der religiösen Refombewegung in der Türkei, Türkische Stimmen verdeutscht", Leipzig 1922) Mehmet Emin'in ("Übersetzungen und Texte aus der neuosmanischen Literatur;" Leipzig,1921) ve Ziya Gökalp'in ("Fünf Gedichte von Ziya Gökalp", Leipzig-Erlangen 1922) şiirlerinden örneklemeler ve bunların -yukarıda adı geçen- çevirileri ve "Zur Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen, Leipzig 1920" isimli dilbilim çalışması verilebilir. 1921'de Leipzig'de yayınlanan "Modern Türklerde Kültür Hareketi" isimli doktora tezinde A. Muhiddin yeni Osmanlıca edebiyatı ve yayıncılık üzerine sahip olduğu geniş bilgiden yararlanmıştır. Bu muhteşem kitap o dönem Türkiye'sinin yeni felsefî akımlarının ayrıntılı bir analizini oluşturur. A. Muhiddin burada her tür Avrupa merkezci anlayışa sert bir biçimde karşı çıkar ve Türkiye'deki yeni kültürel yapının karakterini açıklamaya çalışır. Osmanlı dönemi, genel İslâmî değerler ve batılı fikirleri tartışarak kendi değerlerini oluşturan yeni Türk kimliğini yansıtan bilincin yaratıcı güçlerini ortaya koyar. Namık Kemal'den başlayarak Türk edebiyatının gelişme sürecinde batıcılık, milliyetçilik ve İslamda reform hareketleri anlatır. Bu kitabın ortaya attığı bir çok soru bugün de hâlâ güncel. Ayrıca A. Muhiddin'in bir aydının bakış açısıyla Avrupa'ya karşı Türk kimliğini savunması çok etkileyici. Bu başarılı doktora çalışması ile A. Muhiddin 15 Temmuz 1921'de "Dr. Phil." ünvanı almıştır. Özel yaşamına gelince; o da sıradan bir yaşam değildi. Doktora tezinin önsözünde yazarın atlattığı ölümcül hastalıktan söz edilir. A. Muhiddin 1918'den başlayarak muhtemelen maddî sıkıntıya girmiştir. Osmanlı Devletinin parçalanması ile birlikte artık burs alamaz; öğretim üyeliği yalnızca iki yıl ile sınırlıydı, ama 1921'e kadar her yıl tekrar uzatılabiliyordu. 1919 yazında tekrar burs alabilmek için Türkiye'ye gitmişti,ama o dönemde doğal olarak hiç bir başarı şansı yoktu. Doktorasından hemen sonra, 1921'in Ağustos ayında Leipzig'den kesin olarak ayrılmıştır.

A. Fischer'in ifadesine göre A. Muhiddin Ankara hükûmetinden memuriyet istemiş olmalı; yine başka bir ifadesine göre A. Muhiddin 1921/22'nin kış aylarında muhtemelen Atatürk'ün yakın çevresi içerisinde bulunmuştur. Ama Ankara'da çalışıp çalışmadığını bilmiyoruz.

16 Haziran 1917'de Leipzig'de Isabella Sommer ile evlenmiş olan A. Muhiddin ailesiyle birlikte olmak için 1922 baharında tekrar Almanya'ya gelir. Bu geri dönüşünde eşiyle birlikte 26 Martta Halide adını alan bir kız çocuğunun dünyaya geldiği Saksonya'nın Chemnitz kentinde yaşamış olmalı. 1922 Ekiminde tekrar Türkiye'ye döner. 1923 Haziran ayında ise orada ölmüş olmalı. Kesin ölüm tarihi ve ölüm nedeni bilinmiyor. Leipzig üniversitesi Oryantalistik bölümü için A. Muhiddin'in buradan ayrılması büyük bir kayıptı. Büyük umutlar vaadetmiş olan Türkdili çalışmaları o dönemi izleyen yıllarda istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Aslında Leipzig'i yeni Osmanlıca çalışmalarının Mekkesi yapmak istemiş olan A. Fischer daha sonraları da Türkçe metinler yayınlamış ve sürekli A. Muhiddin'e minnettarlığını belirterek yaptıkları ortak çalışmaları anımsatmıştır. A. Muhiddin Leipzig'deki çalışmalarında bilimsel yeteneklerini olağanüstü bir biçimde kanıtlamıştı.Çalışmalarına devam edip tamamlaması mümkün olsaydı, kuşkusuz Türkolojinin en önemli isimlerinden biri olacaktı. Alman Türkolojisi onun anısını korumaktan onur duymaktadır. ☆

Dr. Andreas M. Hinz
Universität München
Mathematisches Institut
Theresienstr. 39
w-8000 München 2
ALMANYA

Dr. Heidi Stein
Universität Leipzig
Fachbereich Orientalistik
und Afrikanistik
Augustusplatz 9
0-7010 Leipzig
ALMANYA
Çeviren: Gönül Özen SEZER

Ali İlmi Fâni (Bilgili)'nin Bir Mektubu

ABDULLAH UÇMAN

Süleymaniyeli muallim Şeyh Mehmed Abdülbâkî Fânî'nin[1] oğlu olan Ali İlmî, 1878'de Kozan dahilinde Kadirli kasabasında dünyaya geldi[2]. 1908'den önce Adana'da resmî gazete yazarlığı ile matbaa müdürlüğünde, Cebel-i Bereket Tahrîrat müdürlüğünde, Adana Mektûbî Kalemi mümeyyizliğinde ve Adana Sultanîsi edebiyat ve Farsça muallimliğinde bulundu. II. Meşrutiyet'ten sonra ise Osmanlı Meclis-i Mesusânı'nın ikinci döneminde (18 Nisan 1912-4 Ağustos 1912) Kozan mebusu seçildi [3]. Adana'da yayımlanan *Anadolu* ve *Teceddüd* gazetelerinin başyazarlığını yaptı, ayrıca yine Adana'da *Rehber* ve *Ferdâ* adlarıyla iki gazete çıkardı. Kurtuluş Savaşı sırasında *Ferdâ* gazetesinde Millî Mücadele aleyhinde neşriyat yapması yüzünden 150'likler listesine dahil edilen Ali İlmî [4], bir süre o sırada Türkiye sınırları dışında bulunan Antakya'da lisede edebiyat hocalığı yaptı [5]. 1938'de 150'liklerin affı üzerine doğup büyüdüğü Kadirli'ye döndü ve 1964 yılında burada vefat etti [6].

Ali İlmî'nin kardeşi olan Mesut Fânî ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası umumi kâtibi Zeynelâbidin de 150'likler arasında yer almıştı. Çağdaşları arasında belli bir şiir zevki olan, aynı zamanda kendi de şiirler yazan Ali İlmî'nin şiirleri toplu halde yayımlanmamıştır. Nurettin Artam (Toplu iğne takma adıyla) 30 Aralık 1945'te *Ulus* gazetesinde Ali İlmî'nin bir şiirini yayımlamış, İbnülemin Mahmud Kemal İnal da *Son Asır Türk Şairleri* 'nde üç şiirine yer vermiştir.

Taha Toros Ali İlmî'nin bestelenmiş şarkıları da bulunduğunu, ayrıca babası gibi ebcedle tarih düşürmeye meraklı olduğunu söyler ve bir kasidesinden seçtiği şu beytin garip bir tesadüfü işaret ettiğini belirtir:

Hesâb ettim hurûfun ismimin erkam-ı ebcedle,

Yüz elli çıktı, birleştik bu gün sultanla nekbette [7].

Görüleceği gibi biraz hüzün, biraz eski günlere hasret, biraz da öbür dünyaya göçüp giden eski dostlara özlem duygularıyla dolu olan burada yayımladığımız mektup, 23 Kânun-ı evvel 1940 tarihinde Kadirli'den Rıza Tevfik'e hitaben yazılmış olup Rıza Tevfik'in evrakı arasından çıkmıştır [8].

23 Kânun-ı evvel 1940

Muhterem, büyük üstâdımız;

Çoktan beri izinizi kaybetmiş ve bir aralık Bağdat'a gittiğinizi işitmiştim. Seyahatinizin sebebini düşünmeğe lüzum görmedim çünkü sizin gibi serâzâd bir ömrün en saygılı yaşında -ve bütün mâ-meleki yüce başında-bulunan bir hakîm-i cihângerde nereye, niçin gittiği sorulmaz ve karşı durulmaz. Hankâh-ı ilâhî dervişlerinin seyahatleri mukadderdir, mukarrer olmaz; yeter ki ulu Tanrı bir kere ona yürü kulum desin!

[Ali İlmî Fânî'nin el yazısıyla mektubun ılk ve son sayfaları]

Ben de bir zaman böyle ezelî bir kısmetin câzibesine tutularak iki defa Dârüsselâm'ı ziyaret eylediğim halde büyük şairimiz Fuzûlî'nin kabrine yüz süremediğime hâlâ müteessifim ve hâlâ o mahrumiyetin acısını duymaktayım; halbuki yalnız onun hâk-i pâkini görmek bütün âfâk-ı Irak' a bedeldi. Ne yapayım ki ikisinde de mevsim ve merâsim Dicle kıyılarından ayrılmağa müsaid değildi. Siz her halde rûhen âşinâ olduğunuz ve "Bezm-i Elest"te "neş'e-i kâmil"i birlikte bulduğunuz bu yâr-ı kadîminizi görmeden dönmediniz.

Kemal Rıza Bey uzun ve zarif bir mektubuyla latîf bir şiirinizi gönderdi. Ve selâminızı tebliğ eyledi. O nezâket ve bu vesâtetten müteşekkir ve minnetdar oldum.

Lisân-ı gaybın dâhî şairi sizi mızrâbıyla ne derece meshûr etmiş ise siz de ona hitâben yazdığınız şiirle aynı füsunkâr te'siri bizim rûhumuzda îkâ ettiniz. Merhum Mehmed Âkif; *Safahât*'ın yedinci kitabını Şerîf Muhiddin Bey'e ithâf etmişti. Ben tanımıyordum, bir gün merak ettim sordum. O da onun mûsikîde gösterdiği i'cazkâr kudrete hayran olduğunu söylemişti. Amerika'da verdiği konser münasebetiyle bir Amerikalı Miss lisânından *Safahât*'ta şöyle anlatıyordu:

Emîr! O sonraki üç parça yok mu, pek müdhiş

Bu şâheserleri ömründe sahne dinlememiş.

Nasıl bulutlara yangın verir de yaz güneşi

Yakarsa gökleri şimşeklerin serî ateşi

Senin de çalmadı parmakların fakat tutuşturdu

Ziyâ adımları altında haykıran udu

Ne hisle inledi karşında sîneler bilsen

Kümeyle tellere birden alev dökerken sen

Kanar, yanar gibi yüzlerce bülbülün kalbi

O perde perde tüten nevha neydi yâ Rabbi !

Evet bizim medenî garbın ilk işittiği ses

Çölün yanık yüreğinden kopup gelen bu nefes

Nidâ-yı Hak gibi edvârı haşr eden bu hitâb

Hudâ bilir ki inerken o yıldırım mızrâb

Gelirdi hep bana: "Mısır'ın, Irak'ın, İran'ın

Tihâme'nin,Yemen'in, Gazne'nin, Buhâra'nın

Hulâsa Hind ile Sind'in serâb-ı mâzîsi

Duman duman tütüyor her harâbenin hissi" [9]

Şarkın en hassas ve en ruh-istînâs iki büyük şairini nağmelerine meftûn eden bu zât demek ki hakikaten bir harika-i san'attır. Onu dinlemek de başka bir mazhariyet, başka bir saadettir. Sizin şiiriniz bu dehânın azametine daha beliğ bir lisan ile tercüman oluyor.

Dün gece vecd ile arşa yükseldim

Sihr ile dünyaya yeniden geldim

matlaı, Hâmid'in:

Çıktım semâvâta hâk-ber-ser

İndim semâvât ile beraber

beytindeki yüksek huşû ve rücûu andırıyor. Yalnız ikinci kıt'adaki "hiss-i lisânî" terkîbinde hafif bir gunne var. Ondan aşağıdaki kıt'alar perde perde yükselen, süzülen, şebnemlerde nur dalgaları gibi damla damla göklere akan

berrak, seyyal bir edâ ile -ve tabiriniz vechiyle-feyz-i vahye benzer bir zevki, bir ulvî neş'eyi tasvîr ediyor. Sonra bir vecd ve heyecan başlıyor: Şimdi, başı dumanlı dağların bağrına yaslanan ulu çınarların koyu gölgelerinden akan coşkun pınarlar gittikçe artan bir hızla yalçın ka-yalara çarparak köpürüyor.

Engin bir boşluğa bakıyor gibi
Dalmıştı gözlerim cevv-i hulyâya
Kanım bedenimden akıyor gibi
Şu coşkun gönlümden bütün dünyaya
Bir nûr-ı muhabbet saçılıyordu
İçimde ufuklar açılıyordu.

Yamaçları saran gür ve gürbüz çam ormanlarından kopan rüzgârların iniltileri yayılıyor, dalgın gözlerimiz enginlerde sonsuz bir denizin kabardığını sezi-yor, vahşi bir ıssızlık içinde bizi önce istiğraka düşürüp sonra vecde getiren mûnis ve câzib bir âheng-i tabiatın bütün benliğimizi sardığını hissedi-yoruz.

Vecd ile yükseldim.. O, dün geceki
Tecrübemle duydum ve anladım ki,
Mûsîkî denilen nutk-ı ilâhî
Bir coşkun denizmiş nâ-mütenâhî. [10]

Bir mûsiki nağmesinin uyandırdığı bedîî hazlar bundan daha canlı ve daha heyecanlı terennüm edilemez.

Emîr'în defterinde Hâmid'in yazdığı takdîr, zannetmem ki sizin şiiriniz derecesinde bir kıymet ve muvaffakıyet arz edebilsin. O büyük üstâdın vaktiyle Paris'te Sarah Bernard'a karşı yazılmış bir kıt'asını nakleder. Kıt'a şudur :

Bir sadâsı var ki etse ibtidâ
Paris'in halkı serâpâ gûş olur
Âsumâna vâsıl olsa ol sadâ
Hazret-i İsâ bile hâmûş olur.[11]

Onun azîz ruhuna hürmeten her iki şiirin tahlil ve mukayesesinden vazgeçiyorum.

Refik Hâlid Bey'le epeyce zamandır mektuplaşmıyordum, muhabere için güzel bir vesile buldum: Onun gençlikte alınan bir resmi... Duygu ve düşünce yolculuğunda yenilerle anlaşıp kaynaşamayınca eskileri ararım. Geçen gün böyle bir fikir gezintisinde kütüphanemin çekmecesinde farelerden arta kalan yıpranmış gazete ve mecmua yığınları arasında dolaşırken *Musavver Hâle*'nin[10] bir nüshası yoluma çıktı. İlk sahifede Recâizâde Ekrem Bey'le karşılaştım. Ulûhiyyetin şiir ve edeb timsâli olarak bir müddet yeryüzünde parlatıp söndürdüğü bu vakur ve necîb gölgeye ebedî bir tahassürle gözlerim daldı.

Onun:

Vaktâ ki durup şu kalb-i gam-nâk
Toprakta nihân olur vücûdum
Vaktâ ki dolup dehânıma hâk
Şevkinle tamâm olur sürûdum
Issız gecelerde bir hayâlet
Manzûrun olunca bi't-tahayyür
Yum çeşmini bâ-kemâl-i rikkat
Bedbahtî-i aşkım et tasavvur
Yâd et beni gamlı gamlı yâd et [13]

şiirini okuyarak yaşadığı ve yaşattığı edebiyat âlemini gamlı gamlı yâd eyledim. Sahifeleri çevirdim, merhum Baha Tevfik, Ömer Seyfeddin, Hüseyin Kâmî, Şahâbeddin Süleyman...Vakitsiz göçen bahtsız yolcular... Bu ebediyet yolcularının arkasında beliren genç bir sîmâ.. Resmin altında "Muâvin-i tahrîriyemizden Refik Hâlid" yazılı. Kolalı dik bir yaka, beyaz bir gömlek, keskin bir bakış, eğilmek bilmeyen bir başla sanki o uhrevî kafileyi süzüyor ve "Sizler nöbetinizi savdınız, bırakacağınız boşluğu benim ünüm dolduracaktır. Bu fânî hayattan ayrıldıktan sonra sakın geri dönmeyiniz, çünkü kazandığınız ne o nâmı, ne o makamı, hattâ ne de o eyyâmı bir daha bulabilirsiniz" der gibi dimdik duruyor.

Tam otuz bir yıl evvel en değerli bir mecmuayı süsleyen bu resim sahibi gençliğine ne kadar mağrur!.. Bugün bile sorulsa elliden yukarı çıkmaz. Halbuki otuz bir sene evvel otuz bir yaşında görünmesine göre şimdi benimle yaşdaş olması lâzım...

Musavver Hâle Refik'e yazmak istediğim mektuba böylece latîf bir mevzû ve mukaddime teşkil etti, lâtîfeler yapmağa fırsat verdi. Ender liseyi bitirmiş, İhtiyat Zabiti Mektebi'ne girmiş, Uğur mektebe devama başlamış, hallerinden memnun görünüyorlar.Antakya'yı teşrif ettiğiniz zaman[14] mahkeme riyâsetinde bulunan Hikmet Bey'i elbet hatırlarsınız. Amerika reisicumhuruyla bir çerkesin taklidini yapmış, sizi epeyce güldürmüştü. Bilmem vefatını işittiniz mi? Ben bu genç, şen, hoş-sohbet, kadir-şinas dostumuzun ölümüne çok acıdım, geçen seneden beri Antakya'ya gidemedim. Kardeşim orada kaldı, avukatlık yapıyor. Her üç ayda bir tekaüd maaşlarımı alıp gönderiyor. Biz de Kadirli 'de uzlet köşesinde kanaat ve feragatle bir ömür geçiriyoruz. Necib Bey'den mek-tup alamıyorum. Acaba ne halde? Hâlâ tecdîd-i muhabbet edilmedi mi. Sabih Melih'e çok selâm. Seyahat hâtıralarınızdan bâhis iltifatnâmelerinizle yeni şiirlerinizi gözler, hürmetle ellerinizi öper, hanımefendiye arz-ı ihlâs ve tahiyyât eylerim üstâd-ı hakîmim efendim. ☆

Ali İlmî Bilgili
(imza)

1 Biyografisi için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2. b., İstanbul 1969, s. 364-365.

2 *Son Asır Türk Şairleri*, s. 717-718.

3 Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 4-5, İstanbul 1976, s.273, sıra no: 283; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 156-157.

4 *150'likler Albümü* (T.C. Dahiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti), s. 13, nr. 106, *Tarih ve Toplum*, sayı 70, Ekim 1989 (özel ek); Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet* (1919-1926), İstanbul 1984, s. 152; Taha Toros, " Mesut Fânî Üzerine", *Tarih ve Toplum*, sayı 61, Ocak 1989, s. 50. Ayrıca, Ali İlmî Fânî'nin kardeşi Mesut Fânî Bilgili'nin *Atatürk'ün Hayat Felsefesi* (Antakya 1938) adlı kitabının tanıtımı için bk. İsmail Arar, "Bir 150'liğin Kitabı", *Tarih ve Toplum*, sayı 59, kasım 1988, s. 62. 150'likler Albümü'nde Ali İlmî'nin kalpaklı bir fotoğrafı vardır.

5 1933-1934 ders yılında Antakya Lisesi'nde edebiyat hocası olarak görev yapan Ali İlmî Fânî, bir yazılı yoklamada lise son sınıf öğrencilerine Rıza Tevfik'in şairliği konusunu sorar. O sırada kendisi de bir 150'lik olarak yurt dışında bulunan Rıza Tevfik Antakya'yı ziyaret etmektedir. Ali İlmî Fânî, imtihan kâğıtlarını değerlendirmek üzere dostu Rıza Tevfik'e verir. Rıza Tevfik de bunlardan Mehmet Fuat Gür'ün (öl. 1963) imtihan kâğıdının arkasına kendi şiir ve sanat anlayışını ayrıntılı bir şekilde yazar. Behçet Necatigil'in yayımladığı bu belge için bk. "Şiir ve Sanatı Üzerine Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın Kendi Görüşleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXII, İstanbul 1977, s. 205-211.

6 Taha Toros yazısında, Ali İlmî 'nin ölümü üzerine kendisi de bir 150'lık olan ve onunla kader arkadaşlığı yapan Refi Cevat Ulunay 'ın 1 Eylül ve 7 Eylül 1964 tarihlerinde *Millıyet* gazetesinde iki makale yayımladığını belirtir.

7 *Nedîm Divanı*'nın Halil Nihad (Boztepe) tarafından 1338'de (1922) yeniden neşri dolayısıyla kitabın sonuna Hamamizâde İhsan, Yaşar Sâdî ve Muallim Şevki'nin yanısıra Fânîzâde Ali İlmî'nin de şu : " Sahbâ-yı muhabbet gibi dîvânı Nedîm'in / Elden ele devr eyleye hûbân arasında" tarih beyti alınmıştır (bk.s.366). Aynı günlerde Ahmet Haşim "Nedim Divanının Yeni Tab'ı " (*Akşam*, nr. 1502, 27 Teşrini sâni 1922) başlığıyla yazdığı makalenin sonunda bu tarih beyitlerinin eserin değerine hiç bir şey katmadığını belirterek, Halil Nihad'dan bu şairlerin kim olduklarını sorar. Dergâh yayınları tarafından neşredilen Ahmet Haşim külliyatının dördüncü cildi sonunda yer alan açıklamalı indekste Ali İlmî hakkında yapılan açıklamanın (Ahmet Haşim, *Bütün Eserleri*, C. IV, İstanbul 1991, s.189), kitabın yeni baskısında düzeltilmesi gerektiğini belirtelim.

8 Rıza Tevfik'in, ölümünden sonra geride kalan bütün evrakını bize veren torunu Sn. Rıza Başikoğlu'na bu vesileyle burada bir daha teşekkür etmek isterim.

9 Mehmed Âkif Ersoy, *Safahât* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1991, s. 499-500.

10 "Lisân-ı Gaybın Dâhî Şâiri Şerif Muhyiddin Beyefendi'ye" adını taşıyan manzumenin tamamı için bk. Rıza Tevfik, *Serâb-ı Ömrüm*, 2. b., İstanbul 1949, s. 107-109.

11 Bu parça "Vantadur" adlı şiirin ikinci kıt' asında yer almaktadır Bk. Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri I: Sahra, Divanelıklerim, Bunlar O 'dur* (haz. İnci Enginün), İstanbul 1979, s. 101.

12 Bu dergi 1. Kânun - Şubat 1325 (1909) *tarihleri arasında muhtemelen* üç sayı çıkmıştır (bk. Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu* 1828-1928, İstanbul 1986, s. 284).

13 54 mısra uzunluğundaki "Yâd et!" adlı manzumenin tamamı *Pejmürde* 'de (Kostantiniyye 1311, s. 140- 143) yer almaktadır. Ayrıca bk. M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil, Z. Kerman, *Yeni Türk Edebıyatı Antoljisi*, C.IV, İstanbul 1982, s. 24-25 (Burada 5. mısra başındaki "İssiz" kelimesi şiirin aslında " Tenha ", 6. mısra başındaki "Manzûrun" da "Manzûrum" şeklindedir).

14 Yukarıda 5 numaralı dipnotunda da belirtildiği gibi Rıza Tevfik 1934 yılı başlarında Antakya'yı ziyaret etmiştir.

İnsanlığın Ortak Mirası, Şehrimizin Sembolü Çemberlitaş'ı Kurtaralım

Bundan 1663 yıl önce güneşli bir Mayıs günü (11 Mayıs 330) şehrin yeniden kuruluşu İmparator Konstantinus tarafından halka duyurulmuş ve o gün şehre yeni Roma "Nea Roma" adı verilmişti. Şehir daha sonra Konstantinopolis olarak anılacak ve hatta Fatih Sultan Mehmet Konstantinopolis'i aldıktan sonra bile bu adı kullanarak şehre (Konstantin'in şehri) anlamında Kostantiniyye denecekti.

Soli İnvicto-Nea Roma'nın Yenilmez Güneşi

İmparator Konstantinos astrolojiye ve rakamlara çok meraklı bir insandı ve özellikle yedi rakamının uğuruna inanıyordu. Bu nedenden ötürü şehri yedi tepe üzerinde düşünüyor ve Roma'daki gibi gösterişli bir kent meydana getirmek istiyordu. Güçlü olduğu kadar kendisine fazlasıyla güvenen Konstantinos bu nedenle şehrin birinci tepesine -bugünkü Çemberlitaş- Forum Konstantinus'a kendi adına bu anıtsal taşı diktirmişti. Ayrıca taşın üstüne de Soli İnvicio (yenilmez güneş) ibaresini yazdırmıştı."

Cumhuriyet Gazetesi'nin 5 Mayıs 1993 tarihli nüshasında İstanbul Çemberlitaş'ta katlı otopark çarşı inşaatı temel kazma çalışmalarının sürdüğü konusunda geniş bir haber yer almıştı. Şehrin kurulduğu tarih olan M.S 330 yılında Konstantinos'un kendi adını verdiği meydana diktiği bu muazzam anıt bir anlamda şehrin sembolü olarak bilindiği için bir vatandaş olarak öncelikle bu haberin içeriği hakkında düşünmeye başladm.

Öncelikle bu bölge şehrin yedi tepesinden biriydi. Ve Bizans döneminde büyük bir meydan olarak kullanılıyordu. Bu sebeple acaba çevresi boşaltılıp yine tarih bir meydan olarak kullanılamaz mıydı?

İnciciyan'a Göre Erzincan

KEVORK PAMUKCİYAN

Yanılmıyorsak, dünyada hiçbir şehir, Erzincan kadar asırlardan beri büyük ve sürekli deprem âfetlerine maruz kalmamıştır. Ermeni tarihçisi Urfalı Matteos'a (1080?-1144?) göre, bilinen en eski Erzincan depremi, Ermeniler'in 494[1] (Milâdî 1045) tarihinde vuku bulmuştur. Ermeni Ansiklopedisi'ne göre de, mezkûr tarihten itibaren, 31 Temmuz 1784'deki korkunç depreme kadar, yirmibeş büyük sarsıntı bilinmektedir[2].

Yakın zamanlarda ise, 26 Aralık 1939'daki dehşetli deprem, İstanbul'da dahi orta şiddette hissedilmişti. İşbu büyük felâkette, yaklaşık 32000 kişi hayatını kaybetmişti. Geçen seneki 13 Mart depreminde ise, şiddetli olmasına rağmen, Allah'ın inayetiyle zayiat nisbeten fazla değildi. Zira, aynı şiddetteki, 7 Aralık 1988 tarihinde Ermenistan'da vuku bulan zelzelede, yaklaşık 25000 kişi ölmüş, büyük hasar meydana gelmiş, ve yarım milyon kadar insan açıkta kalmıştı.

Asıl mevzuya geçmeden önce, Venedik Mıkhitharist rahiplerinden, büyük coğrafyacı ve tarihçi Lukas (Ermenice yazılışı Ğugas) İnciciyan'ın (1758-1833), tercüme-

Çemberlitaş şehrin kurulduğu tarih olan M.S 330'larda dikildiğine göre 1663 yıllık bir anıttı. Öyleyse bu bölge arkeolojik yapısı nedeniyle bir açıkhava müzesi olarak değerlendirilemez miydi?

Şehirlerin tarihî coğrafyasında en eski medeniyetlerin beşiği olan İstanbul'da turizm gelirlerimizi yüzde yüz artıracak arkeolojik karakteri ile ülkemize bol bol döviz girdisi sağlayacak bir birikim mevcut iken, 26 milyara ihale edilen ve karşılığında tapu verilen bu yerden kanunsuzca para kazanmak ve halkın tasarrufunda olan bir bölgenin tarihî dokusunu zedeleyip hem de otopark mafyası yaratmanın akılla bağdaşır tarafı olup olmadığı tartışılamaz mıydı?

Büyükşehir belediyesinin durdurma kararına karşın Eminönü Belediyesinin müteahhit firma Aydın Turizm Ürünleri İthalat İhracat San. ve Tic. Ltd. ile birlikte bu tarihî bölgeyi yağmalaması karşısında bu kurum ve kuruluşa yaptırım uygulayacak bir merci devreye sokulamaz mıydı?

Çemberlitaş'ta insanlığın ortak kültür mirası olan ve şehrin sembolü olan antik bir bölgede katlı otopark girişimi nedeniyle tarihin yağmalanması ve vahşice tahribine sebep olmaktan dolayı bu suçu işleyenlere karşı caydırıcı bir kanun çıkarılıp hem Eminönü belediye başkanı ve hem de müteahhit firma cezaya çarptırılamaz mıydı? İstanbul'un arkeolojik master planının hâla yapılamamasının nedeni acaba bir takım çıkar çevrelerinin baskıları mıydı? Şehrimizin bu güzel ve eşi bulunmaz yeri Arkeoloji Müzesinin tasarrufuna verilemez miydi?

Yanıbaşındaki Şehzade Camii ve Kapalıçarşı'nın da bu tahribattan payını alacağı ve kararan şehrin hepimizin ortak girişimiyle yeniden aydınlanacağına olan inancımla insanım diyen herkesi bu konuda duyarlı olmaya davet ediyorum.

H.Kemal Çağın, İSTANBUL

sini sunduğumuz eserini tanıtmak istiyoruz.

Coğrafya'sının Asya bölümünün birinci cildini teşkil eden, ve 1806'da, Venediğe yakın San-Lazzaro adacığında basılan işbu muazzam çalışması, 424+58 sayfadan ibarettir. Dizgi eb'adı 7x14 cm.'dir. Muhteviyatı, tarihî adı ile Büyük ve Küçük Ermenistan olarak, başlıca iki kısma ayrılmıştır. Eserde, Anadolu'nun büyük bir parçasının şehirleri, kasabaları, köyleri, akar suları, dağları, camileri, kiliseleri, manastırları ve yer isimlerinin etimolojisi hakkında çok kıymetli bilgiler mevcuttur. Ermeni ve ecnebi coğrafyacılar ve tarihçiler meyanında, Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) *Cihannüma*'sından da istifade etmiştir.

Muhteviyatına gelince, 11'inci sayfaya kadar, Asya'nın adı, mevkii, mesahası, nüfusu, kaydadeğer dağları, nehirleri, denizleri, gölleri, önemli boğazları ve burunları ve başlıca ülkeleri hakkında genel bilgiler mevcuttur. İnciciyan, bu son bölümde, Ermenistan, Anadolu, Gürcistan, Arabistan, Acemistan, Büyük Tataristan, Hindistan, Çin, Japonya ve yeni bulunan memleketler (Yeni Zelanda) olmak üzre, Asya'yı on kısma ayırmıştır.

Müteakiben, 51'inci sayfanın ortasına kadar, birinci kısmı Ermenistan'ın adı, mevkii, mesahası, halkları, nehirleri, havası, mahsülleri, ihraç malları, yönetimi ve taksimatı hakkında genel bilgiler verilmiştir.

51'inci sayfanın ortasından itibaren de, *Büyük Ermenistan* başlığı altında, 58'inci sayfanın başlarına kadar, yine genel bilgiler bulunmaktadır.

58'inci sayfada, birinci eyalet olan Erzurum'dan, asıl metin başlamaktadır. Müteakiben, eyalete dahil olan Hınıs ve Tekman, Pasin, Tortum, İspir veya Hunud, Bayburt (Ermenice Papert), Tercan, Erzincan, Kemah, Kalküt veya Kelkit, Kığı (Erm. Geği), Kuziçan, Dujik (Dersim), Malazgirt (eski adı Manazkert) hakkında bilgi verilmiştir.

113'üncü sayfadan, ikinci eyalet olan Bayezid başlamaktadır. Müteakiben, Diadin, Nahya veya Nahin, Alaşkerd (Erm. adları Vağarşakert ve Pakrevant) hakkında bilgi mevcuttur.

119'uncu sayfadan, üçüncü eyalet olan Kars başlamaktadır. Müteakiben, Kağızman, Zarişad, Khucvan (Erm. Khoşavank), Şoregel veya Şoreger hakkında bilgi mevcuttur.

122'nci sayfadan, dördüncü eyalet olan Akhaltzkha başlamaktadır. Müteakiben, Nariman (eski adı Mamruan), Olti (eski adı Okhdik), Fenek ve Azzor, Akhalkelek veya Akhal, Şavşet, Ardanuş, Ardahan, Artvin, Sinkot ve Mackhel, yukarı ve aşağı Acara, Barkhal, Gisgim ve Petekrek (Erm. Pertakrak) hakkında bilgi mevcuttur.

134'üncü sayfadan, beşinci eyalet olan Van (Erm. Vaspurakan veya Dosp) başlamaktadır. Müteakiben, Hoşab, Hakkari (eski adı Culamerk veya Çulamerk), Akhlat (eski adı Khlat), Adilcevaz (Erm. Ardzıge), Erciş veya Arceş, Bargiri (Erm. Pergri), Bitlis (Erm. Pağeş), Hizan veya Khizan, Zırıkhan veya Zırıkan, Muş, Sasun ve Susan hakkında bilgi mevcuttur.

202'nci sayfadan, altıncı eyalet olan Diyarbekir (eski adı Amit) başlamaktadır. Müteakiben, Tercil ve Müfarğin, Mihrani ve Atak, Egil (eski adı Agıl) ve Cabağçur, Palu, Çarsancak (aslı Çeharsancak, yani dört sancak, Erm. eski adı Kanayr'dır ki, mağara demektir), Çimişgezek (Erm. Çımışgadzak)[3], Severek (Erm. Sevaverak), Savur, Siirt (Erm. Sığert), Khızu veya Hızu, Hasankef (doğrusu Hısnıkiyf, yani Kiyf kalesi), Karput (Harput, Erm. Kharpert veya Karpert), Çermuk veya Çermik, Arğni veya Arğana, İsyan veya İskân, Aşidi ve Amedya hakkında bilgi mevcuttur.

248'inci sayfadan, Büyük Ermenistan'ın İran sınır bölgesi başlamaktadır.

275'inci sayfadan itibaren, Ermenistan'ın Gürcüler'in veya Ruslar'ın hudut bölgesinden bahsedilmektedir.

281'inci sayfadan itibaren de Küçük Ermenistan'a yer verilmiştir.

282'nci sayfadan, birinci eyalet olarak Sivas başlamaktadır. Müteakiben, Tokat, Mecidözi ve Yıldızeli, Zile ve Sunisa, Niksar ve Artikabad veya Artikova, Turhal ve Gürün veya Gürin, Kangal ve Hacı Murad Kalesi hakkında bilgi vardır.

296'ncı sayfadan, Bozok livası veya sancağı başlamaktadır.

298'inci sayfadan Divriği livası veya sancağı başlamaktadır. Müteakiben, Derende'den bahsedilmektedir.

300'üncü sayfadan Arapgir (eski adı Aravisos)[4] livası veya sancağı başlamaktadır. Müteakiben, Egin (Erm. Agın, yani kaynak su, bugün Kemaliye) hakkında bilgi mevcuttur.

309'uncu sayfadan, ikinci eyalet olan Kayseriye veya Kapatokya başlamaktadır. Müteakiben, İncesu, Karahisar-i Develü ve Güstere'den bahsedilmektedir.

318'inci sayfadan, üçüncü eyalet olan Niğde başlamaktadır. Müteakiben, Ürgüp, Bor ve Arebsun hakkında bilgi vardır.

320'nci sayfadan, dördüncü eyalet olan Malatiye (Malatya) başlamaktadır. Müteakiben, Kâhte ve Gerger, Semisat (Şamşat),

Hısnimansur ve Behesni'den bahsedilmektedir.

325'inci sayfadan, beşinci eyalet olan Şabin Karahisar başlamaktadır. Müteakiben Akşehrabad veya Akşarabad, veyahut avam dilinde Akşarova, Koylu veya Koyunlu Hisar ve Zağaba hakkında malûmat bulunmaktadır.

329'uncu sayfadan itibaren, eskiden Küçük Ermenistan denilen Kilikya Ermeni Kırallığı'nın hâkimiyeti altında bulunmuş olan şehirlere yer verilmiştir.

330'uncu sayfadan, birinci eyalet olan Urfa başlamaktadır. Müteakiben, Cemase, Habur, Haran ve Koçhisar'dan bahsedilmektedir.

338'inci sayfadan Birecik veya Bire (eski adı Birborum) livası veya sancağı başlamaktadır. Müteakiben, Rumkale (Erm. Hromkla), Seruc, Nesibin (Erm. Mıdzpin, bugün Nüsaybin), Sincar (eski adı Sangar), Cezire veya Cizre ve Merdin (Mardin) hakkında bilgi mevcuttur.

354'üncü sayfadan, ikinci eyalet olan Adana ve İçeli (eski adı Savria) başlamaktadır. Müteakiben, Sis (bugün Kozan), Ulaş, Ayas, Tersis veya Tarsus (Erm. Darson), Kusun, Silifke (eski adı Selevkia) ve Ermenak hakkında malûmat vardır.

370'inci sayfadan, üçüncü bölge olan Fırat çevresi başlamaktadır. Bahsedilen şehirler şunlardır: Maraş (eski adı Germanik), Ayntab veya Antep, Kars-i Zülkadriye, Zamanti (Erm. Dzmıntav), Elbistan veya Albistan.

378'inci sayfadan, dördüncü eyalet olan Khağdik (Haltiler) başlamaktadır. Bahsedilen şehirler şunlardır: Trabzon, Tirebolu ve Sürmene, Of, Rize veya İrize (eski adı Rizion), Batum, Gönye veya Günye (Ünye olacak), Hamşen (Hemşin, eski adı Hamameşen), Gümüşhane, Giresun (eski adı Gerasonte), Maçka veya Maçuka.

401'inci sayfadan itibaren de Azerbaycan (Erm. Adırbadakan), 413.ci sayfadan ise, Ağvanlar ülkesi (bugün Şirvan) yer almaktadır.

419-424 sayfalarda, muhteviyatın Fihristi vardır. Müteakiben, 1-38.ci sayfalarda yer isimlerinin dizini bulunmaktadır.

İnciciyan, herbir eyaletin şehir ve kasabalarından sonra, köylere de epeyce yer ayırmıştır. Bunların birer birer kaydı çok uzun süreceğinden, sarf-ı nazar ettik.

İsimlerin Ermenicedeki imlâ şekillerini de aynen muhafaza etmeğe gayret sarfettik. Metnin sonuna tarafımızdan dipnotları da ilâve ettik.

İnciciyan'ın bu çok mühim eseri, bir an evvel Türkçeye çevrilmelidir. Zira, hem kitabın, hem de eski Ermeniceyi ve Türkçeyi birlikte lâyıkiyle bilenlerin sayısı, bugün bile parmak üzerinde sayılabilecek kadar azalmıştır.

Şimdi de asıl mevzuya geçerek, müellifin Erzincan hakkında verdiği kıymetli bilgileri sunuyoruz. Mevzuları ayıran başlıklar tarafımızdan eklenmiştir.

Genel Bilgiler Yezınga, Erzıngâ veya Erzincan, Eskiden Yegeğyatz [5]

İşbu sancak, Erzurum'un birçok sancaklarından daha hoş ve verimlidir. Havası sıhhatli, suyu bol ve lezzetli, dağları görkemli ve çiçeklerle kaplıdır. Fırat nehri yanından geçer. Her türlü hububat, ve her çeşit nebat ve meyva yetişir. Bunlar arasında, pamuk, yün, armut, elma, şeftali, erik, lezzetli, iri ve nefis karpuz, yüksek vasıflı ve çok kuvvetli üzüm ve şarap, türlü türlü kayısı, ve nihayet, iri, tatlı ve bol olan kıyısı eriği sayılabilir. İşbu bütün ürünler, Gümüşhane'ye kadar muhtelif yerlere gönderilir. Burada, dağın üzerinde bir mağara vardır ki, tavana akan su damlaları yavaş yavaş toplanarak, taşa dönerler[6]. Eskiden burası Taranağyatz sancağına dahildi, şimdi ise, büyük kısmı Kemah adını taşır. Bu yörenin Ermenileri, eskiden beri kuvvetli ve cesur insanlardır. Kelimeleri ve telâffuzları farklı bir dialekte de sahiptirler. Burada çok miktarda Türkler de yaşamaktadır. Keza, Kürtler de bulunmaktadır ki, Kâtip Çelebi bunların soyunu Dınbıli adlandırmakta ve Segmanabad'dan geldiklerini söylemektedir. Bu hususta, Büyük Ermenistan'ın ikinci kısmına bak[7].

Bazılarına göre, eskiden Erzincan'a bağlı 250 köy vardı. Halen, beglerin (beylerin) zulmu sebebiyle, birçok köyler terkedilmiştir ve insan yaşamamaktadır. Bazı köyler ise, tamamen veya kısmen harap vaziyettedirler. Nisbeten çok sayılabilecek manastırları vardır. Eski zamanlarda bu bölge, Surp Kirkor Lusavoriç'in[8] çektiği işkenceler ve kanı, keza burada, kendisinin ve Azize Manya'nın sürdükleri münzevi hayat ile ün salmıştır. Diğer taraftan, Ermeniler'in atalarından aziz pederlerin kabirleri de burada bulunmaktadır. Bu yörenin yegâne mahzuru, sık sık vuku bulan depremlerdir. Zira bu bölgenin alt yapısı yer yer genellikle güherçiledir[9].

Erzincan Şehri

Eski adı Eriza'dır. Bütün bölgenin başlıca şehridir. Erzurum'un güney-doğusunda ve ondan üç günlük mesafededir. Eskiden Kayl Ked[10] tesmiye olunan çayın ovasında inşa edilmiştir. Çay, şehirden uzak olmayan bir yerde Fırat'la birleşmektedir. Şehir hi-

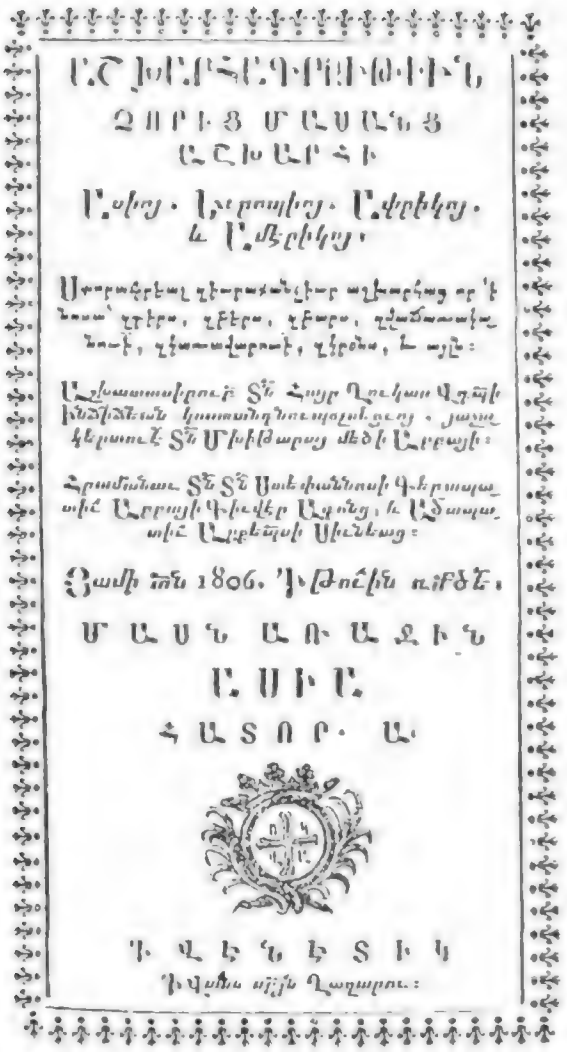

1806'da Venedik'de basılan kitabın isim sayfası

sarla çevrilmiştir ki, son depremden[11] önce, harap vaziyette olduğu için, Alâeddin Paşa tarafından onarılmıştı. Şehrin işgal ettiği mesaha genişse de, nüfusu nisbeten azdır ve yaklaşık 8000 haneden ibarettir.

Yukarda sözü geçen deprem, 31 Temmuz 1784'de, Sultan Hamid'in gününde ve bizim zamanımızda vuku buldu. Çok şiddetli ve kuvvetli idi. Dolayısıyle, şehrin büyük kısmı ahalisi ile birlikte toprağa gömüldü. 8000 haneden ancak 500 veya 600 hane kaldı. Keza, şehre yakın üç köy, genellikle halkı ile birlikte yerle yeksan oldu. Çavuşbaşılıktan tuğ alan Süleyman Paşa, İstanbul'dan Erzincan'a varmasına kadar, pek çok zulüm ve haksızlıklar yaptı. Deprem esnasında, maiyeti ile birlikte toprağa gömüldü ve bu sebeple Yerebatan adını aldı. Deprem şiddetli olarak Erzurum'a kadar hissedildi ve şehir üç dört gün sallandı. Ancak evlere veya ahaliye bir zarar vermedi. Bütün bunlar Vezir ve Sultan Divanında tesbit edildi. Buradaki depremler hakkında *Eski Ermenistan*'dan[12] bilgi elde edilebilir.

Erzincan'ın (Ermeni) kiliseleri şunlardır: Episkoposluk makamı olan Surp Sarkis ki, depremde güney tarafındaki duvarı yıkıldı, Surp Yerrortutyun (Aziz Üçlük), Surp Amenapırgiç (Herkesi kurtaran Aziz), Surp Nışan ve depremde yıkılan Surp Astvadzadzin (Meryem Ana).

Erzincan şehrinin yakınında ve etrafında görkemli ve suyu bol dağlar vardır. Bunların başında, Kohanam (Hamd ederim) veya Sebuh (Asil)[13] dağı bulunur. İşbu dağların üzerinde ve sefalı mevkilerde, yer yer manastırlar vardır. Yerli halkın ifadesine göre, Ermeniler Hıristiyanlığı kabul etmeden önce bunlar puthanelerdi ki, sonradan manastıra çevrildiler. Yerlilere göre, eskiden burada 24 manastır bulunmakta idi. Söylentilere nazaran, bunların birçoğunu Aziz Kirkor Lusavoriç tesis etmiştir. Fakat zamanla bunlardan ancak birkaçı kalmıştır.

Manastırlar

NERSES HAYRABED[14]- Şehrin ruhanî reisinin makamıdır. Söylentilere göre, işbu manastırı Ermeni Kıralı Diran[15] inşa ettirmiştir ve bu sebeple önce Diranaşen adını taşımıştır. Fakat, Aziz Nerses'in naaşının Til[16] kasabasından buraya nakledilmesinden sonra, birinci ismi terkedilip, Başpatriğin adı ile anılmıştır.

SURP GİRAGOS ve ANNESİ HUĞİDA - Kürt köyünün yakınında, muhkem surla çevrili bir manastırdır. Burası bir zamanlar, Erzincan'ın dinî reisinin makamı idi. Erzincan'ın güney tarafında, dağ üzerinde inşa edilmiştir ki, etraftaki bütün dağlardan daha güzeldir. Dağın üstü, manastırın tasarrufunda bulunan ormanla kaplıdır. Kilisesi küçüktür.

ÇARÇARANATZ (İŞKENCELER) veya DİKEN MANASTIRI - İşbu manastırın bu ismi almasının sebebi, kilisenin içinde büyük hürmetle saklanan, demir üç dikenin bulunmasıdır. Söylentilere nazaran, manastırın inşası esnasında temel kazılırken, bunlar toprağın altından çıkmıştır. Rivayete göre, Aziz Kirkor Lusavoriç burada yatırılarak, vücudu demir dikenle kazınmıştır. Manastır Akrak köyüne yakındır ve muhkem surlarla çevrilmiştir. Dersim Dağı'ndan çıkan Mercan Suyu burada Fırat nehrine dökülmektedir. Kilisesi büyüktür. Manastırın yeri ise, mevkii dolayısiyle çok hostur. Zira etrafında, meşe ağaçları ile kaplı ormanı vardır. Ağaçların içinde ise, yer yer pınarlar ve dereler akmaktadır. Keza, buralarda rengârenk muhtelif çiçekler, ve bilhassa kendiliklerinden bol miktarda biten, güzel kokulu yabani güller mevcuttur.

Aşağıdaki manastırlar da Erzincan'ın çevresi içindedir:

Şoğagatin Surp Astvadzadzin, Surp Hagop Gayipos, Yergan köyündeki Surp Kevork ve Pıtaric köyüne yakın Surp Nigoğayos. Keza, Hayrabedler (baş pederler) tesmiye olunan iki kilise de vardır. Bir rivayete göre, Azizler Aristakes[17], Vırtanes[18] ve Husik[19] burada medfundurlar. Surp Karabet Manastırı ise, son depremde büyük ölçüde harap olmuştur.

Kohanam Dağı

Eski adı Manya Mağaraları veya Sebuh'dur. Coğrafyacı Vartan[20] da, bu dağı avam dilindeki *"Kohaman"* ad ile zikretmiştir. Daha önce kaydettiğimiz gibi, büyük yüksek ve sarp dağlara, ve bilhassa adak yeri veya adak yerlerine yakın olanlara, bu ismi vermiştir. Sanki, bu gibi sarp dağlara kazasız çıkan kimse (Allah'a) hamd eder. İşbu dağ, Erzincan şehrinin doğu-güneyinde, Surp Giragos Manastırı'nın yakınında bulunmaktadır. Kayalık, nebattan yoksun ve yüksek tepelidir, zira, sair dağların üzerindedir.

Dağların eteğinde ve derin vadide bir ayazma vardır. Buraya adak için gelenler, büyük huşu ile yaklaşırlar. Çünkü aynı pınardan, aziz pederimiz Kirkor Lusavoriç de su içmiştir. Dağın eteğinin biraz yukarısında, Surp Kirkor'un (Lusavoriç) vefat ettiği yerde, küçük bir manastır vardır. Yanında ufak bir kilise de mevcuttur ki, ilk defa Baş Patrik Hovannes[21] tarafından tesis olunduğu rivayet edilmektedir. Kilisenin bir köşesinde bir taş yığını, veya mezkûr Baş Patrik Hovannes'in ifadesine göre *"yıkılan set"* bulunmaktadır ki, çobanlar tarafından Aziz Pederimizin[22] mübarek naaşı örtülmüştür.

Buradan yukarı hiçbir yol yoktur. Zira genellikle inişli çıkışlı yokuş sarp kayalıktır. Eteği ise derin uçurumdur. Buralarda yer yer mağaralar ve ulaşılmaz dereler görülmektedir. Bundan dolayı adak sahipleri diz çökerek ve karın üstü tırmanarak müşkülâtla yukarı çıkabilirler. Dağın tepesinde, küçük çapta bir düzlük vardır. Burada, Azize Manya'nın ve Erzingatzi'ye[23] göre, otuz yıl Aziz Kirkor'un çile çektikleri mağara bulunmaktadır. Dağın tepesinde dururken, muhteşem manzara önce çekilen zahmetleri unutturmaktadır. Zira, Erzincan yöresiyle yakındaki mahaller, gözün alabildiği kadar, bir tek panorama halinde görülmektedir.

Köyleri

CİMİN - Bu kasabanın gayet siyah ve katı, tatlı ve çok kuvvetli şarabı civardaki yörelerde ünlüdür.

AÇIKBAŞ - Ermenilerle meskûn bir köydür ki, kilisesinin damı yoktur ve bu sebeple *"Açıkk baş"* adını almıştır. Bu hususta anlattıklarına göre, birçok defa kiliseyi damla örtmüşlerse de, her defasında da onu harabe halinde bulmuşlardır.

KHOZINTZİK (DOMUZCULAR) - Erzincan Sancağında bir köydür. Surp Astvadzadzin ve Surp Karabet adında iki kilisesi vardı ki, 1512 tarihli (Ermenice) bir elyazmanın muhtırasında zikredilmektedirler.

ÇARDAKLI - Küçük bir köydür. ☆

1 Elimizdeki, Hrand D. Andreasyan'ın yaptığı tercümenin ikinci baskısından (Ankara, 1987, s.81), Ermeni Takvim tarihi, 494 yerine sehven 484 kayıtlıdır.

2 *Haykakan Sovetakan Hanrakidaran*, Erivan, 1977, cilt 3, s. 585a

3 Ermeni asıllı Bizans İmparatoru İoannis I. Tzimiskes burada doğduğu için, şehir Ermenicede Çımışgadzak adını almıştır. *"Dzakil"* doğmak demektir.

4 Eski Ermenice kaynaklarda, işbu şehrin adı İerapolis yani *"kutsal şehir"* anlamına gelen adla da zikredilmektedir.

5 *Yegeğyatz* şehrin değil de, yörenin adıdır.

6 İstalâktitler kasdediliyor.

7 İnciciyan, işbu eserinin 251'inci sayfasında, Segmanabad'ın İran'ın Khoy şehrine yakın olduğunu, burada Dınbılı Kürdleri'nin yaşadıklarını, Kâtip Çelebi'ye göre bunların eskiden Yezidî olduklarını, ve Hicrî 1045 (M. 1635) de Revan (Erivan) zaptedildikten sonra, Erzincan'a yerleştiklerini kaydetmiştir.

8 Ermeni Kilisesi'nin kurucusu ve ilk Baş Patriğidir. 239 da doğup, 325 de vefat etmiştir. *"Lusavoriç"* aydınlatıcı demektir.

9 Bugünkü Türkçede karşılığı boraksdır. Gögerçile şeklinde de yazılmıştır.

10 *"Kayl"* Ermenice kurd, *"ked"* ise nehir demektir. Boduryan'ın *Ermeni Ansiklopedisi*'ne göre (Bükreş, 1938, s.456) Yunanca adı Likos, Türkçesi de Çardaksu'dur.

11 31 Temmuz 1784'de vuku bulan büyük zelzele kasdediliyor.

12 1822 de Venedik'de basılan, iki ciltlik *Isdorakrutyun Hin Hayasdanyatz* (Eski Ermenistan'ın Tasviri) adlı eserini ima etmektedir.

13 *Ermeni Ansiklopedisi*'ne göre, dağın bugünkü adı Karadağ'dır (c.10,s.302)

14 Baş Patrik veya Katoğikos Nerses 326 da doğup, 373 de vefat etmiştir. 353-373 yıllarında baş patrik olmuştur. 351 ve 365 de İstanbul'a gelmiştir.

15 Kıral Diran, 338-350 yılları arasında tahtta bulunmuştur.

16 Til kasabası, Erzincan'ın kuzey-batısında, 8 kil. uzaklıkta idi. Tarihçi Horenli Movses, Baş Patrik Birinci Nerses'in buraya gömüldüğünü yazmıştır.

17 Surp Kirkor Lusavoriç'in küçük oğludur. 264-333 yıllarında yaşamıştır. 325 den ölümüne kadar baş patrik olmuştur. 325 de, İznik Konsiline katılmıştır.

18 Aziz Kirkor Lusavoriç'in büyük oğludur. 261 de doğup, 341 de vefat etmiştir. 333-341 yılları arasında baş patrik olmuştur.

19 Baş Patrik Vırtanes'in küçük oğludur. 294 de doğup, 347 de vefat etmiştir. 341-347 yılları aras.nda baş patriklik makamında bulunmuştur.

20 Ünlü bir tarihçi de olan Rahip Vartan, yaklaşık 1198 de Gence'de doğup, 1271 de Khor Virap'da (Ermenistan) vefat etmiştir.

21 Tarihçiliğinden bahsettiği için, Baş Patrik Beşinci Hovannes olduğu anlaşılmaktadır. 899 dan, 931 de vefatına kadar, mezkûr makamda bulunmuştur.

22 Aziz Kirkor Lusavoriç kasdediliyor.

23 Rahip ve ilâhiyatçı olup, 1250'de Erzincan'da doğup, 1332'de orada öldü.

Razgrad Âyanı Gâvur Hasan Efendi (1795 - 1805)

AHMET HEZARFEN

18. yy.'ın sonlarında ve 19. yy.'ın başında Osmanlı Devleti topraklarında Anadolu ve Rulemi'de anarşi almış yürümüştü. Bazı eyalet yöneticileri padişaha karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını ilân ediyordu, Mısır'da Mehmed Ali Paşa, Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, Vidin'de Osman Pazvantoğlu Bâb-i Âli ile bütün bağlarını koparmışlar, Padişah ordusuyla çarpışıp duruyorlardı. Bu sırada Dağlılar ve Kırcaaliler de ülkenin her tarafında kol geziyor, köy ve kasabaları basıp halkın mal ve canlarına kıyıyordu. Osmanlı Ordusu bunları yola getirmek, devlet otoritesini kurmak için uğraşıp dururken Rumeli'nin Sağ Yanı Tuna nehri ile Karadeniz arasındaki Dobruca ve Deliorman'da da karışıklıklar çıktı. Bu karışıklığı çıkaran Hezargrad (Razgrad - Bulgaristan) Ayânı Hasan Efendi'ydi.

Hasan Efendi Padişah Ordusu'na karşı Razgrad'ı savunmak için tahkimata başladı: Tüm kasaba dikdörtgen düzeni üzerine kuzeyde Hacı Kosta Çeşmesi'nden başlanarak Karagübrelik'ten Vakıf Sudeğirmeni (şimdiki Salhane), doğuda Hacı Kosta Çeşmesi'nden Hacı Pavli sokağı (Botev sokağı), sudeğirmeni yakınında, eski salhane, Güneyde Başpınar Mahallesi, Hendam Bağları kıyısından Dobrova Mahallesine kadar uzanan derin hendekler kazılmağa başlandı, hendek kazılamayan yerlere uçları sivri kazıklar (pardılar) kakılıyor, bazı yerlere de toprak yığılarak duvar yapılıyordu. Bütün bu işlerin çoğunu Bulgar halkı yapıyordu. Bazı yerlerde bu hendekler yakın zamana kadar (1935 yıllarında) belli oluyordu.[1]

W. Wittman, *Reise nach der Turkei* kitabında Pazvantoğlu dönemindeki karışıklıktan söz ederken Razgrad için: "Kasaba toprak duvarlarla ve sivri kazıklarla çevrilmiş, kasabaya genellikle iki kapıdan girip çıkılmaktadır" demektedir.[2]

Kasabaya giriş çıkış doğuda Şumnu'ya giden yol Paşpınar Kapısı, Batıda Rusçuk'a giden Hasanlar (Getsovo) sokağındaki Kuvanlık Kapısı kullanılıyordu. Bu derebeyi Hasan Efendi'nin askerlerinin çoğu Bulgardı, bunun için Türkler ona Gâvur Hasan Efendi diyordu. Gerçekten o Razgrad ve çevresindeki Bulgar halkını Dağlılar, Kırcalılar, Çerkezler ve Delibaşlardan koruyordu. Yukarıda adı geçen çapulcular Bulgar halkından "Diş Hakkı" isteyip baskı yapmak isteyenleri cezalıyordu. Yine böyle Diş Hakkı almak isteyen bir soyguncuyu yakalatarak bütün dişlerini söktürüyor ve bir ipe dizdirip Padişah'a yolladı.[3]

Hasan Efendi Razgrad çevresini toprak duvar, sivri kazıklarla çevirip kal'a gibi taş duvarla çevirmediği için Padişah askerlerinin saldırısına çok dayanamadı 2. C (Cemaziye-l-âhir) sene 1231/ 1816'da Bostancıbaşı, Dağdeviren Zâde Mehmet komutasındaki askeri birlikle birkaç çarpışmadan sonra yandaşlarıyla kaçmak zorunda kaldı.[4]

Hasan Efendi batıya, Vidine doğru 1795 yılında tanıştığı Osman Pazvantoğluna sığınmak için gidiyordu, kendisini izleyen askerlerden kurtulamadı, Berkofça (Berkovitsa)'da yakalandı, yandaşlarıyla birlikte öldürüldü. Başkent İstanbul'a Hasan Efendi'nin başını getirene bir top Kantuş Samur Kürk değeri olan 2500 kuruş (o dönemde bir işçinin gündeliği bir kuruştur) verilerek ödüllendirildi.[5]

Razgrad Kasabasının Başına Gelenler

Hasan Efendi olayından 5 yıl önce Türk-Rus Savaşı (1810-1812,

Batin Kavgası) başladı. Ruslar Razgrad'ı aldı. Rusçuk savunmasında Serasker Kuşanslı Ali Paşa şehit, Mehmet ve Ahmet Paşalar 14 top ve 6000 askerle Ruslara esir oldu. (Meyers Konversations Lexikon, Dritter Band Pag. 906) Antlaşma yapılıp Ruslar geri çekilirken Razgrad'ı ve çevresindeki birçok köyü yaktıklarından halkı başka yerlere dağıldı (Dr. K. İreçek - Bulgaristan Coğrafyasının İncelenmesi, 1882, s. 79).

Osmanlı Devleti Hasan Efendi ile uğraşırken Razgrad Bulgar halkı yanan yıkılan evlerinden önce okul yaparak çocuklarının eğitim ve öğretimi için Ağustos 1816'da Hristofor Nikoviç'i öğretmen (daskal) tuttular - Bulgarların Eğitim ve Öğretime verdikleri önem (An. İv. Yavaşov, Razgrad - 1930, Sofya, s. 114).

Rusların yıkıntılığa çevirdiği Razgrad'a ilişkin, 1821'de karayoluyle İstanbul'dan İngiltere'ye giderken Razgrad'a uğrayan İngiltere Elçisi Lord Standford'un yanındaki Walsh de yazılarında bu korkunç görüntüyü yazmaktadır (Walsh - İstanbul - Bulgaristan Yolculuğu, Der. say. 69, s. 249).

Sah Buyuruldu

Dergâh-ı Mu'allâm Kapucubaşılarından Emîr-Âhûr Ulâ Payesiyle Edirne Bostancıbaşısı Dağdeviren Zâde Mehmed dâme mecduhûya hüküm:

Gâvur Hasan didikleri hâin fi-l-asıl Arnavud eşkiya makulesinden iken maktûl Yılıkoğlu'na havadârlık iderek meydana çıkub itmediği mel'anet ve habâset kalmamış ve maktûl-i merkûm ile bi-l-ittifâk Orduy-ı Hümâyûnımın kesr-i kuvvetine ve bunca memâlik-i İslâmiyye'nin eyâdi-yi düşmana giriftâr ve nice nisvân ve sıbyân ve sıgâr ve kibârın kaydlara düçâr sebeb-i müstekkır olmış olub her ne hâl ise merkûmın isâat-ı sâbıkasından igmâz olınarak belki kendüsine nedâmet ü pişimani gelmişdir mütalibesiyle akîb-i seferde Hezargrad kazası a'yânlığına müsâ'ade ve Kapucıbaşılık dahi ihsân olınmış iken

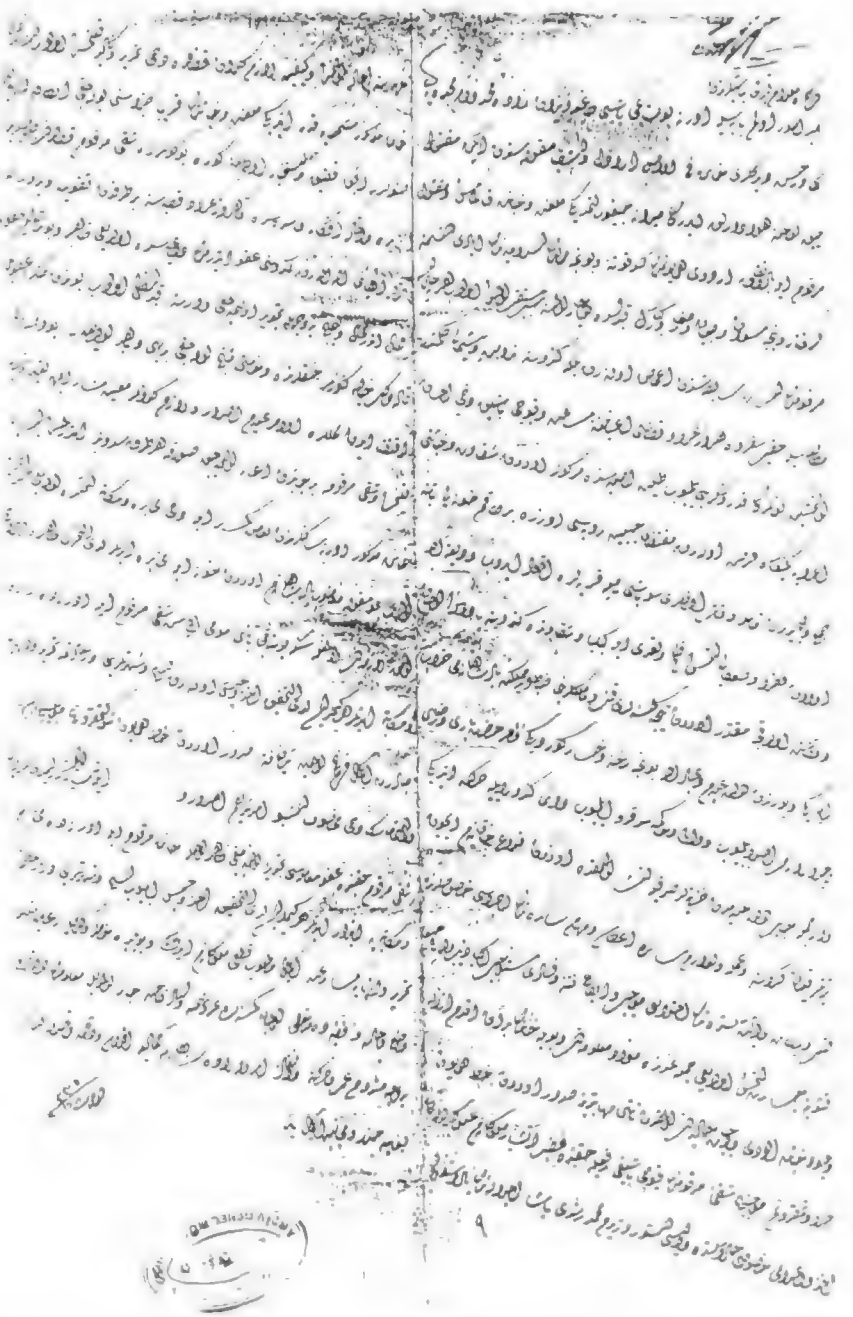

Osmanlı Arşivinden Belge

bunların kadr ü şükrini bilmeyüb tıynet-i asliyyesinde merkûz olan şekâvet ve habâseti icrâya gemingâh-ı farz olarak muktezây-ı cibilliyyet rûyesi üzere bir takım havaneyi yanına cem' ve içleri kanlu ve kâtil oldıkları Sul aşı nâmiyle karyelere ik'âd idüb olan fukarâ ve zu'afâyı âteş-i zulm ü te'addî ile kebâb ve şekâvetde kendüsine yardım rüfekâsına oldıkça muktedir olan kimesneleri katil ve mâmeleklerini zabtiyle memleket-i padişâhanemi harâb eylediği ve yüzünden Devlet-i Aliyyem ve ibâdüllah bunca rahne ve hasâr gördiği evâmir-i hazret-i bârî ve rizây-ı tacidârânemi asla bilmeyüb ve vâli ve hâkime ser-frû eylemeyüb vâriyy-i kendü re'yiyle hareket itdiği ve ez-cümle cânib-i Devlet-i Aliyyemden hazineler

Ibrahim Paşa Camii

sarfiyle inşâ olınmakda olan kurâ'ı hâkâniyyem içün tertîb kılınan kereste ve amele ve levâzım-ı sâire i'tâsı ve mühimme sâirenin icrası hususlarında teallül ve batâet itmiş oldığı cümle indinde mevâd-ı ma'lûmeden ve böyle hâ'inin bir ân akdem izâle-yi vücûd habâset-i âlûdı vacibât-ı alliyyeden olmakdan nâşî mehâbetrîz-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn celâdetmakrûnım mucebince şakî-yi merkûmın Kapucıbaşılığı ref'ile hakkında gazab-ı âteşbâr-ı mülükânem alevgir ola ahz ve i'dâmı husûsı halâ Silistre Valisi Destûr-ı Vezirim Mehmed Rüşdî Paşa iclâlühunın uhdesine ihâle olınmış ve keyfiyyet-i lâsime gelen kazalara dahi tahrîr ve te'kîd kılınmış olub inşâallahüte'âlâ hâ'in-i mezkür şimdiye kadar itdiği mel'anet ve habasetin kariben cezasını bulacağı eltâf-ı ilâhiyyeden müş'irdir ancak tahkîk ve istihbâr olındığına göre bugünlerde şakî-yi merkûm kazâlardan bazılarıyle muhâbere müdahil ve efkâr-ı fâsidesinde ve Hezargrad kasabasına bir tarafdan takviye virüb kurâ ahalisini ele alarak kendüni avf itdirmek dâ'iyyesinde oldığı zâhir ve bunu ise avfı mahal ender-i mahal ve hiç bir vech ile tecviz olınmayacağı vareste-yi kayd-i-l-şekil olub bundan sonra avfını kâle değer hayale getürenler haklarında vahâmeti intac olacağı bedihî ve bahir oldığına binâen bu def'e dahi iktizâiden mahallere evâmir-i aliyyem isdâr ve lâzım gelenler ma'iyyet-i müşâru-n-ileyhe ta'yin ve tesyâr kılınmış ve şakî-yi merkûme bir cânibd n i'âne olınmayacak suretde sedd ü bend itdirilmiş ise de hâ'in-i mezkür Edirne Sâkinlerinden ba'z-ı kimesneler ile dahi muhâbere ve mükâtibe etmekde oldığı haber alınmış olub bu makûle matlûb-ı Padişahânem olan avane ile muhâbere idenler lede-l-taharrî zâhir ve ihrâc olınmak lâzimeden olmağla Sen ki Bostancıbaşı-yı mumâileyhsin şakî-yi merkûm ile Edirne'de muhâbere ve mükâtibe idenler her kimler ise lede-l-tahkîk ahz ve habs olınarak isim ve şöhretlerini Dersa'âdet'ime tahrîr ve inhâya mübâderet eylemek Fermânım olmağın şerefyafte-yi sudûr olan Hatt-ı Hümâyûn şevketmakrûnım mucebince tenbihen ve ihtimâmen sana dahi mahsûb işbu emr-i şerîfim isdâr ve ... ile tesyâr olınmışdır imdi ba'dazîn şakî-yi merkûm hakkında avf mu'âmelesi tecviz olınamıyacağı zâhir olmağla hâini merkûm ile Edirne'de muhâbere ve mükatibeye ibtidâr idenler her kimler ise lede-t-tahkîk ahz ve habs eyleyüb isim ve şöhretlerini der-bârmu'azzama tahrîr ve inhâya müsâraat eylemek matlûb-ı kat'î mülükânem idüği ve bu bâbda hâtır ve gönüller ra'iyyet misillü vaz' hâlde ve kaziyyede medhali olan kimesnelere izz ve töhmet ve isnâd kabahat câiz olmağıl ma'lûmın olmakda ber-vech-i meşrûh amel ve harekete infâz emr u irâde-yi Şâhâneme kemâliyle edâsına dikkat ve'hilafında be-gayet hazer ve mücânebet eylemek bâbında.

Evâsıt Ca. Cemaziyelevvel sene (1)231

Devletlü Merhametlü Velîni'met Bî-minnetim Efendim

Cum'airtesi gicesi ale-l-işâ' varid olan emirnâmelerinde binasratillahüte'âlâ me'mûrân kulları ileru karyelere irsâl ve hafr-ı hendek ve metris ile istihkâmât ve ihtiyât-ı lâzimelerine ri'âyet cenâb-ı cilâd-ı tensâb efendimiz dahi bi-himâyetallahi cum'airtesi güni hareket devletleri Boz Veli Ağa ve Kırçeli Yusuf Ağa ma'iyyet-i vâlâlarına dahil oldığı ve şakî-yi yanında olan erâzil firâr itmekte oldığını ve kendisine dahi za'f ve idbârımız dâd olmakda idüğini lütfen ve keremen tebşirlerinden müceddeden ihyâ derecelerinde şadân olarak karîben bu emr-i nüsrat esere mazhariyyetleri du'âsı tekrar kılındı.

Fî 2 Ca (Cemaziye-l-evvel sene (12) 31

(Mühür) Mustafa

Devletlü Merhametlü Velîni'metim Efendim

Hezargrad kasabası kenarı hendek hafri hengâmında Gâvur Hasan'ın nihayet kuvvet-i idbârı menhûsesi olarak asâkir zafer-i me'şerin üzerine hücûmı ve bi-l-âhire teveccühle mazhar-ı kahr u negâl olarak hamden fi-hamden içerüye firarları keyfiyyet-i nusrat-i eserin haber-i meserret behşâsını mübeyyin ve husûsan

Sa'adetlü Mehmed Paşa Oğulları benleri dahi ma'iyyet-i devletlerine gelür iken Küçük Ahmed'in tahassun oldığı karyesini târ u mâr ve merkûmı ahz birle savb-ı zafer edib veliyyü-n-ne'amânelerine getürileceği ve inşâellahü mâşâellahü gâile-yi mezkûre min killi-l-vücuh ber-taraf ve mündefi' olma suretinde idüği emr-i eşkâr ise de arpa ekmek irsâli husûsında Serdâr Ağa kulları bi-l-ittihâd vera'sı münkatı' olmaması ve bin aded rub'iyye tîz elden îsâlini mübeyyin vârid olan emirnâme-yi aliyyelerinden müstebân oldıkda işte müceddeden ihyâ oldım hezâmin fazl-ı rabbî matlûbkerde-yi seniyyeleri buyurılan rub'iyye hazineyi kerem definelerinden Tâtâr'a teslimen tesyâr kılındığı ve yevmiyye on iki bin aded ekmek tabh ve irsâl olınmakda tecvîz-i kusûr olınmayacağı ve şe'îr irsâlinde dahi dakîka fevt olınmıyarak gönderileceği ma'lûm-ı veliyyü-n-ne'amâneleri buyurıldıkda emr u fermân Devletlü Merhametlü Velini'met bi-minnetim Efendimindir.

Fî 2. C (Cemaziye-l-âhir sene (12) 31

İşbu ariza-yi çâkerânem ba'de-t-tahrîr-i temhîri esnâsında mezbûr Gâvur Hasan beş on ernefer teb'a-yi habîs eseriyle Hezargrad'dan firâr eylediği haberi dahi vâsıl olmağla bu takdirce mukaddemce obus topların bir kıt'ası bargirler ile ihrâc ve diğer kıt'ası dahi ferdâsı ihrâc itdirilmek ve cebhâne ve hasîr misillü eşya' ve levâzımât dahi irsâl olınmış oldığından camuslar ile sonradan irsâl olınacak bir kıt'a top bir iki saat karyeye çıkarılacaktır ve cebhâne ve sâir levâzımât-ı mezküra dahi gönderilmişdir lüzûmı yoğise i'âdesi menût-ı re'y-i âlîdir.

(Mühür) Mustafa

Bir mikdar çiçek suyı dahi Tatar ile gönderildi.

İzzetlü Defterdar Efendi buyuruldu

Fî 3. C (Cemaziye-l-âhir sene (1)231

Takrîr-i Kullarıdır ki:

Hezargrad a'yânı firârî Hasan'ın sermaktû'yle vürûd iden Rüşdî Paşa Hazretleri'nin Hazinedârı Ağa'ya huzûr-ı Hazrat-i Sadâretpenâhîde ilbâs buyurılan bir tob a'lâ kantuş samurun semeni olan iki bin yedi yüz elli gurûşın hazine-yi Amire'den i'tâsı bâbında emr u Fermân Devletlü İnâyetlü Efendim Sultanım Hazretlerinindir.

(Mühür) Şakir Mehmed 1191 2750 - 250 - 2500 gurûş

Telhisi Fî 7. C (Cemaziye-l-âhir sene 1231(imza)

Sah

Telhisi mucebince kayd ve tezkeresi verile buyuruldu

Fî 7. C (Cemaziye-l-âhir sene (1)231

Arz-ı Bendeleridir ki:

Bu def'a Silistre Valisi Hazretleri tarafından ser-maktû'îyle vürûd iden müşâru-n -ileyhin Hazinedârı Kullarına huzûr-ı veliyyü-l-ne'amilerinde ilbâs olınan bir tob Kantuş samur kürkün lâzım gelen iki bin yedi yüz elli guruş bahâsının i'tâ buyurılmasını tahrîr ve isdid'â ider ma'lûm-ı devletleri buyurıldıkda sâdır olan Fermân-ı âlîleri derkenâr olınan sâbıkı üzere meblâğ-ı mezbûrın iki yüz elli gurûşa tenzîl olınub ma'dâ iki bin beş yüz gurûşın verilmesîçün Başmuhâsebeye kayd ve tezkeresi i'tâ olınmak bâbında emr u Fermân Devletlü Sa'âdetlü Sultanım Hazretlerinindir.[6]

Sah

Razgrad'ta saat kulesi. (1930'da)

Fî 21. C (Cemaziye-l-âhir sene 1231

Dade

İmza ☆

1 Anani İv. Yavaşov - Razgrad, 1930 - Sofya, s. 96, 97

2 G.S. Rakovski - Gorskiy Pıtnik, s. 257

A. İşirkov - 18. y.y.'da Rusçuk-Varna yolu üzerindeki yerleşim yerleri- Sofya Üniversitesi Yıllığı -1906/1907, s. 135-152

3 Dr. V. Stefanov - Razgrad, 1969, Sofya, s. 22

4 BA, Cevdet Dahiliye No 5375, no 17385

5 BA, Cevdet Zabtiye No 4024

6 1174/1760 yılı Padişah 3. Mustafa döneminde Razgrad çevresinde yine böyle karışıklıklar çıkmıştı. O zaman Deliorman (Divane Orman) nahiyesi merkezi Yunus Abdal (Yonkovo) köyü, Razgrad'ın yakınındaki Kalaycı köy (Redingrad) ve Razgrad'daki Yeniçerilerden bazı kişilerin katılıp Razgrad'taki reayaya saldırdıkları, mallarını yağma ettikleri, bunun üzerine 11 Receb 1174/1760 tarihinde Padişah İradesi: "Benim reayama tecavüz eden bu erazıl derdest edilip Vıdın Kal'ası'na kal'abend edilsin" ile bu saldırının elebaşıları cezalandırılmıştır.

Bu saldırıya ilişkin yazı *Tarih ve Toplum* Dergisi'nin başka sayılarında çıkacaktır

Balkanlar ve Türkiye

REŞAT TESAL

Dünya düzenini sağlama, Barışı ve İnsan Haklarını koruyup yaşatma ile görevli, sayısı yüksek, ad ve ünvanları alfabelere sığmayacak kadar iddialı Uluslararası kuruluşların bir türlü çözümleyemediği Balkan problemi, son günlerde İstanbul'da toplanan bir sempozyumda, tüm yönleri ile ele alındı.

Marmara Üniversitesi (Uluslararası İlişkiler Bölümü) tarafından, 26-28 Nisan tarihleri arasında tertiplenen ve, Türkiye dahil, onbir Ülkeden pek çok yetkili bilim ve siyaset adamını bir araya getiren bu toplantılarda konu, sâdece Türkiye açısından ve yalnızca politik yönden değil, tüm ayrıntıları ile dile getirilmiştir. Daha önemlisi, sempozyumu tâkibe gelen sayısı yüksek dinleyiciler arasındaki Balkan kökenliler dahi bu toplantılarda rahatça içlerini dökmek, düşünce, görüş ve dileklerini tüm Dünyaya duyurmak olanağını bulabilmişlerdir. Bu nedenlerle, Senpozyumu çok başarılı saymak ve tertipleyici değerli Bilim adamlarına şükranlarımızı sunmak yerinde olur.

Aslında bu, çapraşık düğümün çözümü konusunda Türkiye'den yükselen ilk ses değildir. Bir süre önce Ülkemiz, ilgili Devletlerin yetkililerini dahi bir araya toplamayı başarmıştı. Ve, yıllar öncesi, uzak görüşlü, barışsever Devlet adamımız Atatürk, bükemediği eli sıkmayı yeğleyen Venizelos'la birlikte, az sonra sözünü edeceğimiz cesur bir teşebbüsle, problemin kökünden çözümünü gerçekleştirme yolunda bir aşamaya ulaşmışlar idi. Yâni Türkiye, Balkanlarda, her zaman için, düzen ve barışa yönelik bir politika izlemiş, bâzı büyük geçinen Devletler gibi, karıştırıcılığa,savaşa yönelik bir siyaseti asla yeğlememiştir.

Aslında bu tutum, sâdece Cümhuriyet Türkiye'sinin değil, kuruluşundan itibaren Osmanlı Devletinin dahi şaşmaz politikası olmuştur. Pek çok ayrı kökenli topluluğu bir araya getiren Balkanlar'da ve Arap Yarımadası ile Kuzey Afrika'da hüküm sürdüğü zamanlarda Osmanlı İdaresi, bu bölgeler halkına oldukça huzurlu bir yaşam sağlamış, ayrı kökenleri itibarı ile aralarında çatışmalara meydan vermemiştir. Bu bağlayıcı ve barışçı yönetimde güdülen siyaset, hemen de daima, ilk padişahın oğluna: (Gönül kerestesiyle-Yeni şehir ve pazar yap-Zulmeyleme rençperlere-Her ne istersen var yap) mealindeki vasiyetine paralel olmuştur. Cümhuriyet yönetimi de ayni yoldan yürümüştür ve yürümektedir.

Dışişleri Bakanlığımızla mahallî yönetimin ve Nato ile Amerikan ve İngiliz Kültür Heyetlerinin ve Milliyet gazetesinin katkılarından da yararlanılan Senpozyumda, değerli bilim ve siyaset adamı konuşmacılar, konuyu önce Balkanlar ve Avrupa Ülkeleri ile, Dünya siyasetindeki söz hakkı ve ağırlığı nedeni ile, Birleşik Amerika Devleti açısından ele almışlar, ardından da, Barış ve Siyasal İşbirliği Örgütlerinin krize eğilim biçim ve yetersizliği üzerinde durarak Balkanların bugünki durumu karşısında izlediği politikanın incelemesini yapmışlardır.

Bu çalışmalarda varılan ortak görüşler; sözkonusu Kuruluşların, Balkan krizini çözümleme sınavında, tam anlamı ile becerisizlik ve başarısızlığa oğradığı, sıfır not aldığı şeklinde belirlenmiştir. Bu görüşte daha ileri gidenler dahi çıkmış, asıl gerçeği sezenler ise, başarısızlığın hata veya kayıtsızlıktan çok, kastî bir isteksizlikten ileri geldiğini ifade etmekten, hatta gevşek tutumda din münaferetine yer vermekten dahi çekinmemişlerdir[1].

Senpozyum sonunda ifade edilen temennilerin odak noktasını ise, başta Birleşik Amerika olmak üzre, güçlü ve hatırlı Ülkelerin konuya daha etkin ve daha hızlı biçimde el atmaları istek ve dileği oluşturmuştur.

Ancak, kanımızca bu, bir az da âfâki nitelik taşıyan istek yanında ortaya konan en gerçekçi çözüm formülü,yine de bizim delegelerimizden gelmiştir. Özellikle, Balkan işbirliğinin dünü, bugünü ve yarını konusunu işleyen profesör Dr. Oral Sander, Uluslararası kurulaşların ve Büyük Devletlerin baskıları ile Bosna'daki faciaya belki de son verilebileceğini, ancak bunun hiç bir teminat taşımayan geçici bir çözüm oluşturabileceğini belirtmiş ve, sağlam, sürekli bir barışın ancak tüm Balkanlı Ülkelerin bir araya gelerek varacakları bir anlaşma ile gerçekleşebileceğini vurgulamıştır.

Körfez savaşı sonrası alınması gereken tedbirlerin ihmali yüzünden müzminleşen İrak problemini delil göstermek suretile perçinleyebileceğimiz bu çok isabetli görüşü vesile yaparak ve, dinleyicilere geniş ölçüde tanınan söz hakkından yararlanarak biz de, nedense senpozyumda anılmayan (Balkan Paktı)ndan söz ettik ve, (İkinci Cihan Savaşı yüzünden geçerliğini kaybeden bu Anlaşma kökleşip yaşasaydı, herhalde bugünki krizler çıkmaz veya, hiç olmazsa bu derece kanlı ve yıkıcı olmazdı) dedik.

Gerçekten, iki uzak görüşlü liderin, Atatürk ve Venizelos'un teşebbüsleri ile kurulan ve, hemen de tüm Balkan Ülkelerini bir araya getiren bu pakt epi yararlı olmuş, örneğin, Yünanistan'ın uğradığı saldırıda bu Ülkeye Türkiye'mizin kıymetli yardımlarda bulunmasına olanak sağlamıştı. Ne acıdır ki, o tarihte bize gece gündüz hayır dua eden bu Ülke, şimdi her vesilede aleyhimize davranır olmuştur.[2]

Kanımızca, bu önemli Pakt aşamasına yer verilmemiş olmasına rağmen, Senpozyumun yine de çok başarılı geçtiğini tekrar belirtmek ve onu tertiplemek suretile Dünya barışına ne büyük bir katkıda bulunulduğunu bir kez daha vurgulamak çok yerinde olur. ☆

1 Bunda büyük bir gerçek payı olduğunu ispatlayan daha nice tutumlar vardır. Kıbrıs konusu, Arap-İsrail çatışmalarındaki taraf tutuculuk ve Azerbaycan olayları bu çırkın eğilimin tipik örnekleri değilmidir?

2 Oysa, Balkan paktının gerçekleşmesine paralel olarak, biz,İsviçre'nin Lausanne Üniversitesinde okuyan Türk, Yunanlı, Rumen ve Yugoslav öğrenciler de bir (Balkan Öğrenci Derneği) kurmuştuk ve, sonradan Yunanistan'ın mukadderatında önemli rol oynayan o zamanın öğrencisi Averof dahi bu Derneğin en faal bir elemanı olmuştu. Ne garıptır, insanlar zamanla ne büyük değişiklikler geçirebiliyorlar!

1899'da Osmanlı Basınında Feminizm

N. AYLA DEMİROĞLU

Ünlü gazeteci Ebuzziya Tevfik Bey 1899 yılında Kadınlar için çıkardığı "Takvimü'n-Nisa" adlı küçük takviminde, yılın takvimi yanında, kadınları ilgilendiren pek çok konuya da yer vermektedir. Bunlar, o günlerdeki şehirli kadının bilgilenmesi istenen konulardır. Bu yazılardan en ilgi çekici ve uzun olanı "Feminizm" başlıklı makaledir.

O yıllarda Avrupa'da bütün hararetiyle devam eden ve hayli mesafe almış bulunan feminizm hakkında, takvim okuyucusuna bilgi veren bu yazı, bugün de halka feminizmin ne olduğunu ve tarihçesini anlatabilir niteliktedir.

Takvimü'n-Nisâ'daki diğer yazılar gibi Ebüzziya'nın kaleminden çıkan bu makale; Fransızca olan feminizm kelimesi ve onun Osmanlıca'daki karşılığı olması gereken "İstinâs" kelimelerinin mânâyı tam karşılamadığı meselesinin münakaşası ile başlar. Nitekim yazar, 15 yıl aradan sonra yazısını *Mecmua-ı Ebuzziya*'da (1330/1912 14. c., 148. cüz) "Nisâiyyûn" başlığı ile yayınlar.[1]

Makalede görüleceği gibi, evvelâ feminizmin sebeplerine işaret edilerek, özellikle Fransız kadınından esirgenen medenî ve siyasî haklar, Müslüman kadının hakları ile karşılaştırılır. Daha sonra kadınların Avrupa ve Amerika'daki mücadeleleri ve elde ettikleri haklar ve bu hakların elde edilmesinde emeği geçen kadınlar okuyucuya tanıtılır.

Yazı, 1899 yılında Fransa'da yayın hayatında olan dergi ve gazetelerde yazdıkları yazılarla kadın haklarını savunan Fransız, İngiliz, Alman, Rus, Avusturyalı ve Belçikalı 22 kadın yazarın isimleri, ünvanları ve fotoğrafları ile zenginleştirilmiştir. Bu fotoğraf ve isimlerin bir çoğu 1897-1903 yılları arasında Paris'te yayınlanmış olan *La Fronde* ile 1879'da yine Paris'te yayın hayatına başlamış olan *Nouvelle Revue* adlı dergilerin yazarları, bazı bilim ve devlet adamlarının eşleridir.[2]

1 Ebüzziya Tevfik makalenin girişinde özetle: "Avrupa'da 15-20 yıldan beri devam eden feminizm akımının, müslüman kadının da siyası ve medenî haklarını kapsaması meselesi bizde moda haline gelmiştir. Feminizm Avrupa'da meydana çıkış sebeplerine ve taraflarının nasıl bir yol takip ettilerine bakılmadan, basında bu konuda yazılar çıkmaktadır. Ancak bu yazılarda kadının hukuku ile değil, -mesela örf ve âdete indirgenerek- kıyafet vs. ile uğraşılıyor" dedikten sonra, "Feminizm Meselesi" ara başlığı ile Takvim'deki makaleye bazı paragrafları biraz kısaltarak, bazılarını ise tamamen çıkartarak (İsviçre, Avusturya, İsveç, Norveç, Belçikadaki hareketler) yeniden yayınlar.

2 "La Fronde" dergisinin kurucusu ve yazı kurulundaki isimler: Marguerite Durand, Clemence Doyer, Severine, Kergonard, Pognan de Sainte-Croix (Savioz), Anne de Bovet, vs.

Nouvelle Revue'nin kurucusu:

Mm. Edmond Adam. Kadınlarla ilgili bir çok eserin sahibi olan Marianna Weber (1870-1934) Kathe Schirmacher (1865-1930); Kadın haklarına dair eserleri bulunan Anita Augsburg (1857-1943)vb

Hennette Rachel Dieulafoy (1851-1916), Fransız Arkeoloji bilgini MarcelAuguste Dieulafoy (1814-1920)'nın eşidir.

Feminizm

Fransızca olan bu kelimeyi başlık olarak alışımızı başlangıçta ne kadar garip görseniz mâzursunuz. Özellikle bu kelimenin delâlet ettiği mânâ bütün bütün başkadır. Bunu hâlâ kadınlarımız şöyle dursun, erkeklerimizden pek çoğu bilmez. Daha garibini söyleyelim: Fransızca bilenlerimiz dahi bu kelimenin terim olarak ifade ettiği anlamı karşılayacak bir kelime bulmaktan âcizdir. Bazı kişilerin Arapça "inas" kelimesinden "istinas" şeklinde meydana koydukları kelime "feminizm"in

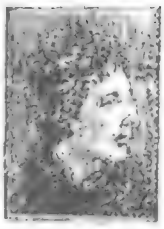

Takvim'ün-Nisa'dan Feminist Portreleri

Türkçe'de karşılığı, yani tercümesi olabilir ama yine ne demek olduğunu ve bununla ne denilmek istenildiğini anlatamaz. Çünkü Arapça bilenlerinize mâlumdur ki "inas" erkek mukabili "dişi" mânâsınadır. Bunu tarif ederek istif'âl bâbına nakl ile (istinâs) dediğimiz zaman müennesliği (feminen) istemek anlışılıyor. Halbuki bu kelime ile anlatılmak istenen mânâ bütün bütün başkadır,

Hattâ ben derim ki Fransızcası bile onun anlatmak istediği mânâya zerre kadar yakın değildir. Fakat şu birkaç sene içinde "neologisme" yani bir lisanda yeni kelimeler tasarlamak ve kabul etmek kaidesine uyarak terim olduğu kabul edilmiş ve lügat kitaplarına bile girmiştir.

Şimdi "feminizm"in ne demek olduğunu anlatalım:

Bir zamandan beri batı dünyasının kadınları arasında bir dâvâ hüküm sürmektedir ki o da (kadınlar, hukukun bütün noktalarında erkeklerle tam bir eşitlik elde edilmesini isteme ve iddiâdan) ibârettir. Çünkü Avrupa kavimlerinde erkeklerin sahip olduğu hukuktan bir çoğu, kadınlardan esirgenmiştir. Size burada onları mümkün olduğu kadar hülâsa edeceğim. Ve hülâsa ile beraber kadının bizdeki değerini ve hukukunu da göstererek mukayese edeceğim.

Arupalı bir kadın evlendikten sonra eğer nikâh mukavelenâmesinde yer almamış ise malını istediği gibi kullanamaz. Yani babasının evinden getirdiği eşyayı veya anne babasından miras olarak kendisine kalmış mal ve emlâki satamaz. Kocası bunları istediği gibi idare eder. Nasıl arzu ederse öylece kullanmaya ve istifadeye yetkilidir.

Evli bir müslüman kadın ise, gerek babasının evinden getirdiği ve gerek anne ve babasından kendisine intikal etmiş olan parayı ve malı canı nasıl isterse öylece kullanır. Ne kocasına sormaya mecburdur; ne de kocasının karışma selâhiyeti vardır.

Avrupalı bir kadın elinde bulunan parayı kocasından izin almaksızın meselâ emniyet sandığına koyup alamaz.

Bir müslüman kadın ise elinde bulunan bir parayı her ne zaman kime isterse ve nereyi arzu ederse oraya vermekte İslâm hukukuna göre muhtardır.

Avrupalı bir kadının, meselâ çamaşır yıkamakla veya dikiş dikmekle, hâsılı mesâi sarf ederek kazandığı beş-on kuruşu eğer isterse kocası elinden alır. Kocası isteyince saklayamaz. Şâyet vermeyecek olsa kanun onu vermeğe mecbur eder.

Bir müslüman kadın ise kendi elinin emeği ile kazandığı parayı kocasına vermek veya göstermek mecburiyetinde bulunmak şöyle dursun, meselâ kocası çarşıda pişmiş yemek veya dikilmiş gömlek satmakla hayatını kazanır bir adam olsa da karısına sokakta satacağı yemeği pişirtse veya gömleği diktirtse, bu işleri bir başkasına gördürmek mecburiyetinde bulunduğu zaman kaç kuruş ücret vermesi lâzım gelirse onu eşine ödemeye şer'an borçludur. Eğer vermez ise karısı onu İslâm hukukuna göre ister ve kadı da ödenmesine hükmeder. Kocası yine vermez ise hâkim hapsini emreder. Ve hapis süresinde de karısının nafakasını temin etmek koca üzerine borçtur. Meğer ki karısı hakkından rızasıyla vazgeçmiş ola.

Bunlar kadının medenî hukukuna âittir. Yani insan olması itibariyle her insanın başkası ile ilgili olan ve kimseyi zarara uğratmayan kendi hakkıdır ki herşekilde kullanmaya yetkilidir. İşte İslâm da bu gibi hukukunu muhafaza etmiş olduğu halde; Avrupa kanunları kadınlara onu vermemiştir. Hâl böyle iken Avrupalılar, İslâm kadınlarının âdeta esir gibi her türlü hukuktan mahrum olduklarını iddia ederler.

Şimdi siyasî hukuk bakımından olan mahrumiyetlerine gelelim:

Avrupa'da evli veya bekâr olan bir kadın tıp bilimi tahsil etse ve tıp mektebinden mükemmel bir de diploma alıp çıksa hükûmet o kadına tababet ruhsatı vermez. Ve şayet hükûmetin ruhsatı olmaksızın o kadın tabiplik edecek olsa kanun onu men eder.

Bir müslüman kadın ise bir tabibe lâzım olan ilmi tahsil etmiş bulunsa ve usûlen tıp âlimleri önünde yetkinliğini isbat etse, yani bir tabibe lâzım olan vasıfları taşıdığını meydana koysa, o kadının tababet etmesine İslâm hukuku mâni olmak şöyle dursun, eğer bir kasabada erkek olarak üç câhil tabib bulunmuş olup da kadının iyi doktor olduğu kanıtlanmış bulunsa, o üç cahil hekimi doktorluktan men ederek hekimlik yapma hakkını o kadına verir.

Avrupa'da bir kadın hukuk fakültesinde tahsil etse de (doktora) denilen şehâdet-nâmeyi alsa bir mahkemede bir şahsa vekâleten müdafaaya giremez. Çünkü kanunda bir kadının avukatlık edebilmesine dâir bir kayıt yoktur.

Bir müslüman kadın ise hukuk mektebinde değil; kendi çalışma ve gayretiyle kendi hânesinde İslâm hukukunu öğrense ve bu ilimdeki kudretini yine hukuk bilginleri önünde yapılacak bir imtihanla isbat etse gerek nizamî mahkemelerde ve gerek Şer'î mahkemelerde kadın erkek herkese vekâlet edebilir. Ona İslâm hukuku mâni olmadıktan başka câhil bir erkek avukata bir bilgili kadın hukukçuyu mutlaka tercih eder.

Avrupa'da bir kadın bir üniversitede

hukuk ilmi tedris etmek için hocalığa tâlip olsa ona tedris etme hakkı verilemez. Halbuki bir müslüman kadını yüksek öğretimde ders verebilecek kudrette olduğunu isbat etse ve faraza bu türlü ilimler okutulan yüksek mekteplerde bir hocalık talep etse ona Şeriat izin verir. Nitekim on dört asırdan beri İslâm memleketlerinin pek çoğunda Hadis, Fıkıh, Usûl-i Hadis ve Usûl-i Fıkıh tedris etmiş kadınlar ve bunlardan ders okuyup icâzet almış ve sonra faziletleriyle meşhur olmuş erkekler görülmüştür. Ne hâcet; fıkıh âlimliğinin en yüksek mertebesi demek olan müftülüğü bile alarak sorulan meselere fetva vermiş müslüman kadınlar gelmiştir.[2]

Kazâ-i Nisâ yani Kadınların Hâkimliği

İmam Şirânî[3] (Mizân) ismindeki kitabının hâkimlikle ilgili faslında der ki: "İmamımız İmâm-ı Âzam[4] hudut ve cerahtan başka meselelerde (yani haddini bildirmek lâzım gelen işlerde, yaralanmış adamlara müteallik işlerden başka işlerde) kadınların kadılık yapmalarına cevaz verir."

Muhammed b. Cerîr[5] gibi bazı din büyükleri ise hiç bir istisna kabul etmeyerek her meselede kadının kadılık etmeğe hakkı olabileceğini takrir etmiştir. Zira İslâm dininin umdelerinde uymakta kadın ve erkek eşittir. Zira Şeriat'te asıl değerli olan cihet hüküm olup hâkim değildir. Binâenaleyh hakimin hükmü hakka uygun olduktan sonra hâkimin kadın olması hükmü bâtıl kılmaz.

İşte Avrupa kadını, kanun koyucular tarafından kendilerine verilmemiş olan bu hakkı; daha doğrusu insan oldukları için Allah'ın kendilerine bahşeylemiş olduğu bu haktan ve diğer birçok haklardan istifâdeyi talep ve iddia ediyorlar ki bu iddiâlarına (feminizm) ve bu iddia taraftarlarına ve propagandasını yapanlara kadın olsun, erkek olsun (feminist) diyorlar.

Şimdi bu fikrin Avrupa'da ne vakit meydana çıktığını ve şimdiye kadar feministlerin istediklerinden ne kadarını kazanmaya muvaffak olduğunu anlatalım:

Kadınların hukuk bakımından erkeklerle tam bir eşitlik hâlinde bulunması fikrini Avrupa'da en evvel Fransızlar meydana çıkardılar. Geçen 18. asrın nihâyetine doğru 1793 senesinde bu dâvâya başkanlık edenler Fransız kavminin hakikaten iftihar edebilecekleri Sieyes[6] ile Condorcet nâmında iki büyük zât idi.[7]

Sieyes tanındığı ilk yıllarda din adamlığı yolunu seçmiş olduğu hâlde daha sonra bu yolu terk etme etmiş; tahsil yoluyla elde ettiği ilim ve irfânıyla kavminin sosyal hususîyetlerine âit meselelerine hizmet etmeye başlamış idi. Yani Fransa kavmi arasında kanun koyucular sırasına girmişti.

Condorcet de eserler neşretmiş bir edip olup matematik ilminde şöhret kazanmış ve daha sonra kanun koyucular meclisine dâhil olmuştur.

İşte bu iki zât kadınlardan esirgenmiş olan medenî ve siyasî hukuku kendilerine vermek için ilk evvel teşebbüste bulundular. Fakat muvaffak olamadılar.

Fransız kadınlarının Fransa Kavanîn Meclisi'nden elde etmeğe muvaffak oldukları hukuk pek azdır.

Bunun birincisi: Emniyet Sandıklarına para yatırma ve çekme hakkını şarta bağlı olarak elde etmekten ibârettir. Yani evli bir kadın kocası muhalefet etmediği takdirde parasını bizzat emniyet sandığına verip istediği zaman da alabilecektir.

İkincisi: Separer de cour hâlinde bulunan, yani kocasından kanunen ayrılmış bulunan kadın şahsî servetini istediği gibi kullanabilecek. Bunda da dikkat edilecek bir taraf var. Bu haklarını elde etmeden evvel bir kadın bazı sebepler ve mâzeretler ile kocasından kanunen ayrıldığı halde dahi şahsî servetini kocasının elinden kurtaramaz idi.

Üçüncüsü: Doğum ve ölümler ile yazılacak mukavele-nâmelerin tasdikinde şahâdetleri kabul olunmak.

İşte zavallı Fransız kadınların elde etmeğe muvaffak oldukları medenî hukuk bunlardır.

Medenî hukuk bakımından feministler şunları da talep ediyorlar:

Birincisi : Kendi evlâdından başka, başkasının evlâdına da vasî tâyin olabilmek. (Bir müslüman kadın vasî olabilecek vasıfları hâiz olduktan sonra başkasının evlâdına da İslâm hukukuna göre vasî tayin olunur.)

İkincisi: Evli olan bir kadın çalışma ve meşguliyetinin semeresini yani elinin emeğini istediği gibi kullanabilmek.

Üçüncüsü: (Separer de cour) sîretiyle ayrılmış kadına verilmiş hukuku (Separer de bien) olan kadına da şâmil kılmak.

(Separer de bien) demek bir kadının kocasının evinde olarak şahsî servetini kocasının servetinden ayırması demektir. Bu da evlilik sırasında nikâh mukavelesine yazılmış olmalıdır. Yazılmamış ise, daha sonra kadının isteği üzerine kanunen müsaade olunur. Meselâ kadın kocasının çeşitli sebepler yüzünden servetini kaybetmesi hâlinde kendi malını olsun tehlikeden kurtarmak üzere bunu kanundan talep eder. Fakat yine kocasının izin ve rızası olmazsa malından bir akçelik şey ve emlâkinden bir karış yer satamaz.

Dördüncüsü: İngiltere'de geçerli olduğu gibi iki tarafın rızâsıyla nikâhın feshedilmesi.

Beşincisi: Conseille Prodhomme'a üye seçme ve seçilme hakkı. (Conseille Prod'homme) işçi ile işçi çalıştıran fabrika sahipleri arasında meydana gelen anlaşmazlıkları gidermek ve bitirmek için,üyeleri seçim ile teşkil olunan meclislerdir ki vaktiyle bizim (Lonca) odaları bu kabîlden idi.

İngiltere'deki feministlerin teşebbüsleri Fransa'dan sonra, yani 1832 senesinde Madam (Marie Themis(?) 'in kadınlar için siyasî haklar istemesiyle başlar. Fakat elde ettikleri kadın hakları Fransa ile nisbet kabul etmeyecek derecede büyüktür.

1867'de meşhur Stuart Mill[8] kadınlar için seçme hakkı talep etmişti. Feministler de bu dâvâlarının propagandası için (Perbem Roslich) (?)) isminde bir cemiyet teşkil ettiler.

Muhafazakâr partiye mensup olan

bu cemiyetin nüfûzunu arttırmak için Serbestî fırkası (partici) bir cemiyet teşkil ederek reisliğine Madam Gladstone[9]'ı seçmişler idi. Şimdiki halde reisi (Lady Aberdeen)[10]'dir. (Ki şu satırları yazdığımız sırada - ki 23 Nisan'dır; gelecek 1900 senesi Londra'da teşekkül edecek olan feminist kongresi için Avrupa'nın diğer beldelerindeki feministlere davetiye gönderiyordu.)

Siyasi olarak İngiltere feministleri evvelâ idare meclislerine ve belediyeye üye seçme hakkını; ikinci olarak Avam kamarası'nda (yani parlamentoya) seçme esasını (yani evli olmayan ve vergi verenler seçebilirler hakkını) kazandılar.

Manş denizindeki adalarda yaşayan kadınlar umûmiyetlle bu adaların parlamentolarına üye seçilebiliyorlar.

Medenî hukuk bakımından İngiliz kadınları evvelâ servetlerini ve kazançlarını kullanma hakkını, ikinci olarak mahkemede hukukun müdafaası salâhiyetini ve kocalarının müsaadesini almaksızın sanat ve ticaretle uğraşabilmeyi, üçüncü olarak başkasının evlâdına vasî olabilmeyi, dördüncü olarak mekteplerin husûsî meclislerine seçme ve seçilmeyi ve muhtaçlara mahsus yardım müfettişliğini kazanmışlardı.

Devlet memurluğu, üniversiteler kendileri için dâima açıktır.Londra'da Edinburg ve Dublin şehirlerinde kadınlara mahsus klüpler olduğu gibi, Londra'nın meşhur (Alexandrea Klübü) de asil âilelerin kadınlarından olmak üzere 800 üyeye sahiptir.

İşte Fransa'dan 40 sene sonra kadın haklarını kazanma arzusuna düşen İngiliz kadınları 60 sene zarfında bu derece muvaffak olmuşlardır ki Fransa onlara yetişebilmek için bir asır daha çalışmalıdır.

İsviçre: Medenî hukuk bakımından İsviçre kadınlarının kazanabildiği haklar, İngiliz kadınların hâiz olduğu hukuka benzemektedir. Siyasî olarak vekâlet yoluyla bazı (Kanton) yani eyalet meclislerine seçebilmek hakkına sahiptirler.

Schivtis kantonunda ise hem seçerler hem seçilebilirler. Üniversitelerde talebe ve muallime sıfatıyla kabul olunurlar.

İsveç-Norveç'de kız ve erkek çocukların ilköğretimde eğitim ve öğretimlerinin neticesi olarak kadınlar üniversitelere kabul olunmak resmî ve husûsî dairelerin bir çoğunda çalışmak haklarına sahiptirler. Evlendikleri zaman medenî haklarını kaybetmezler.

İsveç'te vekâlet yoluyla idare meclisine seçme hakkına sahiptirler. Yakında siyasî hukukla ilgili diğer taleplerini de erkeklerle eşit sûretle elde etmek emelindedirler.

Avusturya'da: Avusturya'daki feministler (Madam La Baron de Soustenir)in teşvik ve ısrarı neticesi olarak Viyana Krakow, Tschernoviç üniversitelerine girme hakkını kazanmışlardır. Madam Soustenir(?) Rusya Çarının bu defa teklif ettiği silahları bırakmayı bundan çok zaman evvel kabul ettirmek maksadıyla (Federation Pour La pe (İttihad-ı Efkârı Sulhiyye) nâmıyla bir cemiyet teşkil etmiş ve buna katılan kalem sahiplerinin yardım ve himâyeleri ile sulh düşüncesini cihan medeniyetinin her tarafına yayarak binlerce taraftar toplamaya çalışmış ve bugün de çalışmaktadır. Hatta bu defa La Haye'de toplanan konferansa dahi, sulhün meydana gelebilmesi için düşündüğü tedbirlerden istifade olunmak üzere gayr-i resmî olarak davet edilmiş ve bu davet üzerine Rusya İmparatoruyla görüştüğü gibi sâir sulh taraftarı bir hayli kişi ile de mülâkat ve müzakerelerde bulunmuştur. Avusturya'nın Hırvatistan eyâleti feminizmde hayli ilerlemiştir.

İspanya, İtalya ve Yunanistan'da feminizm fikirleri henüz doğmamıştır. Yunanistan'daki evli kadınlar, vaktiyle Osmanlı tâbiiyetinde bulundukları zaman hâiz oldukları hukuku yine muhafaza etmişlerdir. Yani İslâm kadınları gibi mallarına ve kazançlarına kocaları müdahale edemezler.

İşte bütün Avrupa'da feminizm adı altında kadın haklarının eşitliğine dair hususlar bundan ibarettir.

Şükürler olsun ki İslâm Şeriati Müslüman kadınlarının hukukunu muhafaza etmiş ve şer'an iyi ve makul olan hususlarda onları erkekler gibi serbest ve muhtar kılmıştır.

Amerika: Orada her şey başka olduğu gibi bu feminizm hususları da Avrupa ile nisbet kabul etmez derecede terakki etmiştir.

1869'da bu mesele o kadar ilerlediki bir sene içinde ikişer üçer bin âzâlı iki cemiyet teşekkül etti. Daha sonra bu cemiyetler 1890 senesinde (Amerika nisvânının hukuk-ı intihâbiye cemiyeti) nâmıyla büyük bir cemiyet hâlini aldı.

Amerika kadınları bütün mahkemelerde avukatlık edebilirler; Kansas, Missouri ve Colombia eyâletlerinde sulh hâkimliği vazifelerini ifâ ederler. 60 bin Amerikan kadını üniversitelerde okumuştur. 65 bini aşkın kadın da üniversite tahsili görmektedir. Bir takımları ulûm-ı hendesîye tahsil ederek mühendis, mimar çıkmıştır. Hatta New York'da bulunan dünyanın en büyük köprüsü Brooklyn köprüsünün mühendisi Mr. Rublick köprünün inşası esnasında hasta düşmüş; zevcesi Madam Rublick bu azîm inşaatı kendi bilgisiyle kocasının yokluğunu bildirmeyerek ikmâl etmiştir.

Madam Kannam nâmındaki kadın Utah eyaleti nâzırlıklarından birini elde etmek isteyen kocasına galebe ederek bakan olmuştur.

Amerika'da kadınlar, erkeklerin kanun nazarında hâiz oldukları medenî hukuka hemen tamamı tamamına sahiptirler. Siyasî hukuktan bir haylisini de iktisap ettiler. İslâm kadınlarının gittiği gibi muharebeye bile giderler. Kudretleri sabit olursa veya teşkil ettikleri gönüllü fırkaları kabul ederse kumandan bile olabilirler. ☆

* Makale, aslına bağlı kalınarak sadeleştirilmeğe çalışılmıştır.

1 Emniyet sandığı banka anlamında kullanılmaktadır

2 Fatıma al-Fakîha meşhur fıkıh âlimlerinden Alâaddin Muh b Ahmet al-Samarkandî (538 1144)'nın kızıdır. Halep'de vefat etti. M. Zihni, Meşâhirü'n-Nisâ; İstanbul 1295

3 Şirâni Abdulvehhab İbn Ahmed (Olm. 973 1565). Keşfü'z-Zünûn 2/1918.

4 İmâm-ı Âzam, Ebû Hanîfa, Numan b. Sâbit (699-769 m.) Hanefi kurucusu.

5 Muh. b. Cerîr. al-Taberî (839-923) Büyük ıslâm tarihçisi ve tefsir müellifi. İA 2/594-598

6 Sieyes, Emanuel Joseph (1748-1836)

7 Condorcet, Antoine-Nicoles de (1743-1794).

8 Mill, John-Stuart (1806-1873) İngiliz Filozofu ve ekonomi bilgini.

9 Mm. Gladstone: İngiliz devlet adamı Herbet Gladstone'un eşi olmalıdır.

10 Lady Aberdeen, Contess İsabel Maria (1857-1909).

İkinci Mahmut'un İstanbul'u

ŞİNASİ TEKİN

BOSTANCIBAŞI SİCİLLERİ. CAHİT KAYRA-EROL ÜYEPAZARCI. İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ. KÜLTÜR İŞLERİ DAİRESİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI. NO. 8. 1992

Büyük boy ve parlak kâğıda, çift sütun üzerine dizilmiş; renkli, renksiz resimlerle zarif bir şekilde donatılarak hazırlanmış bu nefis baskıyı sevinçle okumaya başladım. Fakat sevincim daha ilk sahifelerde sıkıntı ve üzüntüye dönüştü.

Kitabın ikinci sahifesinde Bostancıbaşı defterleri hakkında şu bilgiler veriliyor: "...Bostancı sicilleri ya da defterleri, Sarayburnu'ndan başlayarak bütün Haliç sahilini, daha sonra Boğaz'ın Rumeli ve Anadolu kıyılarını kapsayan, Üsküdar ve Haydarpaşa'ya kadar olan yerleşmeyi ev, yalı, işyeri, resmî ya da dinsel yapılar olarak belirleyen belgelerdir. Hukuksal nitelikleri yoktur; buna karşın içerdikleri bilgiler ilginç ve yer yer çok değerlidir. İlk kez Birinci Abdülhamit zamanında yazılmaya başlandıkları anlaşılmaktadır. Padişah saltanat kayığı ile kentin kıyı boylarını gezerken oradaki yerleşimi bilmek istediği zaman, protokol gereği kayığın dümenini yöneten Bostancıbaşılar kendisine bu bilgileri vermek için bu defterleri hazırlattırmaktadırlar.Bu Siciller Üçüncü Selim zamanında biraz daha geliştirilmiş, İkinci Mahmut zamanında en gelişmiş biçimlerini almışlardır. Bu Sicillerden bizim inceleyebildiklerimiz Üçüncü Selim ve İkinci Mahmut zamanına ilişkin yedi defterdir... ...

Biz bu kitapta mekân açıklaması bakımından elimizdeki en düzenli ve ençok ayrıntı içeren defteri seçtik..."

Yazarlar, Bostancıbaşı defterlerindeki[1] verileri değerlendirmişler ve şu mühim meselelere parmak basmışlar :

1. Şehrin kıyılarındaki yapıların türleri, 2. Hâne sayısına göre nüfusun din bakımından dağılımı, 3. İnsanların meslekleri[2] vb. vb.

Gözlemlerinin başında yazarlar şöyle diyorlar: "...Bu çalışma sırasında konumuz olan alandaki yerleşmeyi genel açıdan çözümlemeyi denedik. Böylece bu çevrede yaşayan insanların çeşitli kategoriler bakımından ortak niteliklerini belirlemek istedik. Vardığımız sonuçlara geçmeden önce, bu incelemenin ampirik nitelikte olduğunu, bilimsellik açısından abartmalı iddiası olamayacağını açıklamayı gerekli görmekteyiz."

Ampirik nitelikte olan bir inceleme bilimsel olamaz da ne olur bilemiyorum? Ancak seçtikleri ve tıpkı basımını verdikleri 1815 tarihli Bostancıbaşı defterini daha başka türlü, daha düzenli ve filoloji ilminin gereklerini göz önünde bulundurarak ele alsalardı o zaman "bilimsellik açısından *abartmasız*[3] iddiaları" olurdu. Bu *ampirik* nitelikteki incelemeye eklemelerini dilediğim *filolojik*[4] çalışmaya aşağıda kısaca temas edeceğiz.

Eser, geniş okuyucu kitlesine hitap ediyor ve eğlendirici bir üslûpla başlıyor. Fakat bu üslûp zaman zaman tatsız, çiğ ve lâübâli bir havaya bürünüyor. Yazarlar, biz okuyucuları hükümdar ile birlikte saltanat kayığına bindiriyorlar ve Bostancıbaşının tarif ettiği bir yalının, bir köşkün ve sâkinlerinin daha sonra başına gelenleri tarihî fıkralarla karıştırarak anlatıyorlar. Bunu yaparken eskiye, geçmişe, Osmanlıya yer yer çatan, onu suçlayan, onunla bazan hafif yollu bazan da sert ve kaba bir şekilde alay eden bir dil kullanıyorlar. Bu tarz dil uzatmaların sebepleri biliniyor: Aydınlarımızın bir kesiminde bu 'eskiye çatma, geçmişi küçük görme' bir hastalık hâlindedir. Ama ben burada bu meselenin nedenleri üzerinde durmayacağım, sadece bu hastalığın tezâhürlerini bu kitaptan seçtiğim bir iki örnekle göstereceğim:

1. "...Saray kadınları. Donanmanın gidişini, Osmanlı Sarayının dişileri de bu köşke gelerek izleyebiliyorlar..." (s. 12, ikinci sütun).

Gözlerime inanamadım: ' Osmanlı Sarayının dişileri'? *dişi* ne demek? Dedim ki kendi kendime 'Belki de bunca yıldır diyâr-ı gurbette sürtmenin sonucunda ana dilim küllenmiştir, *dişi* kelimesi, bildiklerimden başka manâlara da gelmeye başlamıştır. Hele bir sorayım, soruşturayım, lügat karıştırayım'. Sorup soruşturdum, lügat karıştırdım. Konu ile ilgili olarak şu sonuca ulaştım: *dişi* 'hayvanat (haşarat-ı bahriyye dâhil) ve nebatâtın, erkeği tarafından döllenebilecek biçimde oluşmuş cinsi'dir. Türkçe Sözlük'te [5] *dişi* kelimesi için verilen manâlardan 3 numaralısı yani 'kadın', bundan sonra gelen 'kadına özgü' manâsı ile birleştirilmelidir. Çünkü *dişi* kelimesi insan türü ile ilgili olarak kullanıldığında daima kadının cinsel duyarlılığı kastediliyor. Yoksa durup dururken birine 'Beyefendi, *dişi*-efendi [veya *dişi* hanımefendiniz, *dişiniz*] nasıllar?' diye sorabilir misiniz? Sorduğunuzda alacağınız cevabı düşünün. Yahut da saygı duyduğunuz veya saygı duymanız gereken birinin eşi bir evlât dünyaya getirmiş ve siz soruyorsunuz 'Yavrunuz dişi mi erkek mi?' Tabiî soramazsınız böyle, ilişkileriniz bozulur, rezil olursunuz, çıkarlarınız zedelenir. Ama Osmanlı, tarihin gerilerinde kalmış, savunucusu da yok, yani ortalık bom boş. Bindir gitsin! Çok ayıp bir şey! Efendiler, tenkidinizi anlarız ama dil uzatmanız hoş bir şey değil.

2. Osmanlı Ailesi-Bir Çözümleme

"...Müslüman Osmanlı aileleri yüzyıllar boyu sürüp gidemiyor. Kuşkusuz bu olaya insanların göçebelikleri, Batıda

nüfus kayıtları kiliselerde tutulurken Osmanlı toplumunda imamların cahilliği ve nufus kaydı tutulmasına önem verilmemesi gibi açılardan da bakmak gerekir..."(s. 4-5).

A. *İnsanların göçebeliği:* Boğaziçi'nde göçebenin, yörüğün işi ne, anlayamadım. Göçebe dağlarda yaylalarda yaşar, denizi sevmez; hele sâhil halkının bayıldığı 'haşerât-ı bahriyye'den yani balık ve deniz böceklerinden bucak bucak kaçar. Sâhillinin ana gıdası da 'haşerât-ı bahriyye' olduğuna göre yörükler Boğaziçi'nde gıdasızlıkdan zaten ölürdü.

B. *İmamların cahilliği:* Bunların 'bilgisizliği'nin, konuyla ne ilgisi var? *İmamlık* bir meslektir. Kiliselerdeki papazlar kendi cemaatlerini ibadetlerinde nasıl yönlendiriyor idilerse, bizimkiler de aynı işi yapıyorlardı. İster kilisede olsun ister camide, bu mesleği yürütmek için derin bilgili ve büyük âlim olmak gerekmez. Kaldı ki içlerinde ibadet yöneticiliğinin ötesinde çok bilgili olanları da vardı. Ayrıca nüfus kayıtlarının tutulması veya tutulmaması âlimlik ve câhillikle ilgili değil, bu bir gelenek meselesidir. Yani papazların bir de nüfus memurluğu yapmış olmaları onların 'âlim' oldukları manâsına gelmez. Bilindiği gibi Osmanlı, vergi birimine dayalı olarak yani 'hâne' esâsına göre bir çeşit nüfus kaydı yapardı.

C. Yukarıya aldığım cümlenin çarpıklığı, bozukluğu, bilhassa '*...Kiliselerde tutulurken..*'. ibaresinin tersliği imamları *cahillik* ile suçlama çabasından kaynaklanmaktadır.

3. 1818 yılını anlatırken 1826'daki olayı kastederek, lâfı şöyle sürdürüyor yazarlar: "...Bu zemâne sekiz yıl sonra değişecek ve devlet erkânı buradaki İngiliz savaş gemisinde, İngiliz büyükelçisi Sir Robert Liston'un vereceği ziyafete gelecekler. İlk kez ve elbette kadınsız olarak. Zaten kadınlı olsaydı vezirlerin eşlerinin hangilerini getirecekleri de ayrı bir sorun olurdu o sırada. Öte yandan yine de birşeyler içlerine sinmeyecek ve dönüşte biraz dokunaklı laflar edeceklerdir: 'Az zamanda çok külfet etmişler. Gerçi yemekte çatal bıçak gibi mekruh şeyler var idi..."(s. 30)

Efendiler, bu satırları bir *Time*, bir *Der Spiegel* dergisinde bir *New York Times* gazetesinde okusaydınız, ilk aklınıza gelen ne olurdu acaba, çok merak ediyorum. Bir kere vezirler genellikle pâdişah ve diğer soylu kişilerin kızları ile evli olduklarından dolayı, değil dördüncü nikâha, ikinciye dahi tahammül edilmezdi vüzera konaklarının haremlerinde. Birden fazla nikâhlılık genellikle orta sınıfta görülürdü. Diyelim ki bu kâide mutlak değildir, istisnaları vardır. O hâlde bile vezirin konağında bir 'baş kadın' vardır ve Sir Robert Liston'un ziyafetine -eğer gerçekden ' kadınlı' olsaydı- elbette bu 'baş kadın' gidecekti ve haremde çıt çıkmayacaktı. Anlaşılan yazarlar, toplumumuzdaki eski harem hayatını batılı yazarlardan okuyup öğrenmişler.

Hele bundan sonra gelen biz okuyuculara seslenişlerini, ciddiye alayım mı almayayım mı diye çok düşündüm, sonunda ciddiye (!) almaya karar verdim:

"...Eğer sevgili okur, bizim yerimize orada sen olsaydın, bugünkü bilinçlenmen ile başka şey düşünebilirdin elbette. Çağdaş dönemimizin çağdışı yobazları acaba hala çatal bıçak kullanmadan mı yemek yiyorlar?"

Herhâlde bu satırları yazan efendiler, Amerika'da bazı sofralarda on parmağın birden kullanılmasının hiç de yadırganmadığının farkında değiller. Yazık, çok gerilerde kalmışsınız. Ama pek yakında 'çatal bıçak' konusunda bu çağdaşlaşmaya ayak uydurabileceğinizden eminim.

4. Bir milletin geçmişine saldırmakdan, dil uzatmakdan o kadar zevklenip kendilerinden geçmişler ki yazarlar, yarattıkları hayalî senaryolarda, uydurma sahnelerde bazı kişilerin ağızlarına tıktıkları uydurma cümlelerde hakaret yüklü kelime ve şekilleri kullanıyorlar:

A. "...Zamanın büyükleri, belki içlerinde Behçet Efendi de olabilir, Padişaha gidip 'Bu adamın işi gücü herkesi hicvetmek *Haşmetlû'* diyecekler ve İzzet Molla böylece Keşan'ı boylayacak."(s. 50).

Zevksiz, lâübâli bir sahne..Bu sahnede konuşturulan kişi Sultana hitap etmekte ve ağzına tıkılan kelime de 'Haşmetlû' kelimesidir. İlk bakışta bir şey yokmuş gibi görünüyor. Ama biraz dikkat edilecek olursa bu ifadenin altında çok şey olduğu görülür:

O devrin insanı sultana 'Haşmetlû' demez 'Haşmetl*ûm*' veya 'Haşmetlû Hünkâr*um*, Sultan*um*' derdi.

Tarih boyunca başta padişah ve çevresindekiler olmak üzere toplumun her tabakasında yüksek mevki işgâl eden kimselere hitabederken kullanılacak kelimeler, sıfatlar ve unvanlar belirlenmiştir. Yani kimlerin kimlere ne şekilde ve hangi kelime ve unvanlarla hitabedecekleri belirlenmiştir. İlkin devletin yazışma dilinde ortaya çıkan bu 'belirlenme' zamanla toplumun en aşağı tabakalarına kadar yayılmış, günlük konuşma diline dahi girip dilin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Dildeki bu 'belirlenme' en açık ifâdesini, bugün Türkçedeki iyelik eklerinin yani mülkiyet bildiren eklerin özel kullanımlarında bulmaktadır.

Günlük konuşmamızı bilinçli bir şekilde şöyle yoklayalım: *anne, baba, kardeş, oğul, kız... el, ayak, baş, mide, karın...* Anadili Türkçe olan 'baş ağrıyor' der mi? '*başım* ağrıyor' der, '*karnım* ağrıyor', '*midem* bulanıyor' der, '*eli yüzü* düzgün adam' der. 'Baba geldi' demez '*babam* <baba-n veya baba-sı> geldi' der, 'oğlum... kızım... bakar mısın?'der. Karı kelimesine bakalım: Bu kelimeyi çıplak yani iyelik eki olmadan kullandığımız zaman ne manâya geldiğini bir düşünün: *karı / karı+sı.* İyelik eki + *sı* ile kullandığınız zaman kelime,

toplumun saygı duyduğu bir kişiyi, 'nikâhlı bir kadını' ifade eder.[6] Hatta bunlardan bazıları bugün kalıplaşmıştır ve birbirine taban tabana zıt iki sosyal durumu, sosyal konumu ifade eder: 1. 'Nurettin *efendi* bana bakkaldan bir kilo domates getir'. 2. 'Buyurun *efendim*, hoş geldiniz, safa geldiniz...*Efendim*, sizi şöyle alalım... Başka bir emriniz var mıydı *efendim?*'

Şimdi yazarların, padişaha hitabederken hayâlî şahsa söylettikleri 'Haşmetlû' kelimesi ile 'Osmanlı Sarayının *dişileri*' cümlesini (bk. s. 12)yukarıdaki bilgilerin ışığında yeniden gözden geçirelim ve yazarlara, zamanımızda gerçekleşebilecek şöyle bir senaryo düzelim: İstanbul'un devletlülerinden birilerini akşam yemeğine davet ediyor evlerine yazarlar. Kapıda karşılıyorlar ve yanlışlıkla (!) yukarıdaki konumu tersinden kullanıyorlar ve misafirlerini şöyle karşılıyorlar: 'Buyurun efendi... çay içer miydiniz efendi?' ... Veya sohbet sırasında misafirin eşine dönerek 'Dişi efendi, siz nasılsınız?' ['Hanımefendi' demek istiyor tabiî]... 'Dişi çocuğunuz nasıl?' ['Kızınız' veya 'kerîmeniz' demek istiyor, ama bir türlü dili varmıyor(!)]....

Durumun abesliği, çirkinliği hatta iğrençliği ne kadar açık değil mi? Yazarların bu milletin geçmişine dil uzatmalarının, çirkinliğini ve iğrençliğini gözler önüne serebilmek için bu denli açık saçık bir senaryo vermek zorunda kaldım, özür dilerim. Yazarların, Türkçenin bu inceliklerini bilmemiş olmalarına ihtimâl veremiyorum. Çünkü bu incelikler bilgi ile değil anadili duygusu ile ilgilidir.

B. Her ne kadar uydurma senaryolarla ilgili değilse de son olarak s. 74'de ikinci sütunun ilk satırlarında gözüme ilişen bir iki kelimeye dikkati çekmek istiyorum. Yazarlar daha önceki sahifelerde hep efendi efendi, paşa paşa, adam gibi *kadınefendi, hanım, vefat eden, merhum* gibi kelimeleri kullanırlarken birden nasıl olmuşsa bu kelimelerden usanmışlar ve "*Ölü* Ahmet Şakir Paşa'nın yalısı", "...Onun yanında *eski* ve *ölü* Anadolu Kazaskeri Celal Molla'nın yalısı..." gibi ifadeler kullanmaya başlamışlar. Çoğunlukla hayvan ve bitkiler için kullanılırsa da (eşek ölüsü gibi) insan için, ancak bir veya birden fazla şahıs sözkonusu edildiğinde yani kişi adının geçmediği zamanlarda kullanılıyor: *ölü* gömme âdeti [bilimsel teknik terim olarak] ve *ölüler* gibi. Bunun dışında *merhum* dersiniz, *rahmetli* dersiniz, dinî duygularınızı açığa vurmak istemiyorsanız *müteveffa* dersiniz.

Bunları bilmediğinizden kullanmıyor değilsiniz; bunları sırf dil tasfiyeciliği, türkçeleştirme gayretiyle böyle kullanıyorsunuz; bir yolunu bulup bu milletin geçmişine dil uzatmak amacını güdüyorsunuz. Nitekim:

5. s. 19'da Haliç kıyıları anlatılırken, damdan düşer gibi sarkıtılmış, münâsebetsiz bir iki cümle, çiğ ve soğuk bir iki ifade var: "...Meraklı arkadaşım: 'Yahu bu Bab-i Cedid hangi kapı?' diye fısıldayacak. Biz de yine fısıldayarak: 'O Bab-ı Cedid Osmanlı âlimlerinin Yenikapı'ya taktıkları bilimsel ad.' diye yanıtlayacağız. O başka bir sorun elbette. Ballamezza, Balimoz topunun adını önce Balyemez'e çeviren, daha sonra onunla da yetinmeyip iyice bilimsel olmak için balyemeyen topa Farsça 'Asel ne-mihored' gibi âlimane bir ad takabilme mucizesini yaratan Osmanlı bilginlerinin sorunu. Biz ise kıyıda, önünden geçtiğimiz evlerin, iş yerlerinin sahipleri ve defterimizde adları yazılı İskerletoğlu, Kamyanos Kalfa gibi bize bir anlamda çağrışımlar yapan kişileri merak ediyoruz. ...."

Bu uzun paragrafı ilkin sondan ele alayım: Yani '... Osmanlı bilginleri nelerle uğraşıyordu, biz ise defterde yazılı İskerletoğlu'nun, Kamyanos Kalfa'nın kimliklerini merak ediyorduk' mu demek istiyorsunuz? "... bize bir anlamda çağrışımlar yapan kişiler..." ne demek?

Bu ifâdelerinizden, Osmanlıların Türkçe kelimeleri yabancı dile aktarma gibi gayri ciddî meselelerle uğraştıklarını[7], ama sizin çok daha ciddî meseleleriniz olduğunu mu anlayacağız? Bu durumda "İskerletoğlu ve Kamyanos Kalfa"nın ne bakımdan ciddî olduğunu "... bir anlamda..." cümleciği hiç açıklayamıyor. Her ne hâl ise... Kalem dürtücülüğüne yani polemiğe girişmemek için bu kısmı burada keseyim.

Yazarların tesbit ettikleri ve yalnız Osmanlının yaptığı bir şey sandıkları dil olayı,Türk'ün Anadolu'ya ayak bastığı 1000 yıllarında başlamış, yani bu olayın 900-1000 yıllık bir hikâyesi var. Anadolu'daki eski Bizans yer adlarından çoğunun yapısı, islâmî dillerden hangisindekini çağrıştırıyorsa o dildekine yakıştırılarak yeniden adlandırılmıştır. Burnumuzun dibindeki Aksaray'ın hikâyesi ortada: Biliyorsunuz bunun ne *ak* ile ilgisi var ne *saray* ile. Üstelik iki tramvay durağı yukarıda bir iş hanı yapıldı ve adına Beyazsaray dendi. Yani Türkçe 'ak' kelimesi arapça 'beyaz' ile karşılandı. Buna şimdi kalkıp "...'Beyazsaray' gibi bir ticarî ad takabilme mucizesini yaratan Cumhuriyet dönemi ilm-i iktisat ulemâsı, yani ekonomi bilginleri..." diye takılacak mıyız? İstanbul'un *Ahırkapısı*'nın 'ahır' ile ilgisi ne? *Ka'riye* camiin adı nereden geliyor? Nesiller boyu atalarımız İstanbul'a, sırf sesi benziyor diye 'müslümanı çok' manâsına 'İslâmbol' demişler. Evliya Çelebi bu türden kelime oyunlarının alâsını sergilemektedir. Bu efendiler herhâlde Evliya Çelebi'yi okumamışlar. Onun için de hemen bütün Türklerin, özellikle Osmanlının dil zevkini, dil espirisini temsil eden E. Çelebi hakkında A. Hamdi Tanpınar'ın zarif müşâhedelerinden de haberleri yok. Haydi kendi geçmişimize dâir meselelere yabancıdırlar. Her şeyine özendiğimiz Batıda, sokakdaki insanın dahi genel kültürünün malı olan 'dil modası', 'dilde moda' gibi kavramlardan da mı haberleri yok? Bırakalım Batıyı, bırakalım genel dilbilimin kavramlarını da kendi dilimize bakalım, içinde yaşadığımız ve bazan bir neslin başından geçen birden fazla dil modasının görüntülerine bakalım:[8]

Daha düne kadar kullandığımız *bavul* kelimesi, bugün hemen herkesin kafasında, ortasından sicimle bağlı, köyden şehre inen göçmenlerin taşıdıkları tahta çanta, sarıdık hayâlini uyandırır. Şehirlimiz, kibarımız buna artık *valiz* veya *valez* diyor. Hiç kibar çevreler, şehre yerleşen köylünün ağzındaki *taraça*'yı kullanır mı artık *teras* diyecek elbette. Tıpkı eskiden kullanılan *kontrato*'nun yerini *kontrat*'ın alması, *kanto* yerine *şan* dememiz gibi. *Baytar* kelimesi 'nalbant' demek olur bugün; *Veteriner* demeniz gerekir. *Tarih ve Toplum*'un son sayılarından birinde O. Koloğlu, eski asker mektuplarından bahsediyor.[9] Yazıya eklenen fotoğraflarda *Açık muhâbere varakası* yazılı. Bugün buna 'kartpostal' diyoruz ve hiç yadırgamıyoruz, artık kendi malımız olmuş çünkü. *Tiren*'in başına gelen hemen hiç bir kelimenin başına gelmemiştir. Geçen asrın sonunda buna buharlı gemiden ilham alarak 'kara vapuru' demişiz; sonra *şimendifer* olmuş - hatta benim çocukluğumda halk *çimentfer* derdi - Bugün de *tiren* diyoruz.

Bundan 1000 yıl önce *sübaşı,* 'ordu komutanı, baş komutan' manâsına geliyordu. İç Asya bozkırlarındaki Türklerin dünyasında. Bir iki yüzyıl sonra Konya şehrinin sokaklarında serhoşları, uygunsuz hareket edenleri toplayıp içeri tıkan ve esnafı kontrol eden basit bir zâbıta memurunun adı oldu. Nihayet 17. yüzyıla gelindiğinde kelimenin tâkati iyice tükendi, tamlamanın sol kanadı olan *sü* kelimesi 'ordu, asker' anlamını kaybetti, unutulup gitti. Geriye, ses bakımından en yakın kelime olarak bildiğimiz 'su' kaldı. Ve nihayet devrin modasına uyularak '*ser-çeşme*' diye Farsça bir tamlama ile ifade edildi. Ama ciddî bir teknik terim olarak: 'zaptiye çavuşu; alay beyi' manâlarında yüzyıllarca ciddî ciddî kullanıldı.

Öte yandan İtalyanca aslı ses bakımından benzediği için topa *balyemez* demişler, ne güzel etmişler. Yüzyıllar süren espirili dil geleneğimizin bir ifadesi olarak böyle demişler.. Uzun bir süre de topun adı böyle söylene gelmiş. Günün birinde şakacı ve muzip bir kâtip de kalkmış bunu Farsçaya çevirmiş; keyiflenmek, insanları güldürmek için sadece; çünkü 'asel ne-mîhûred' gibi bir cümlenin teknik terim olarak yaygınlaşmış olduğu hiç bilinmiyor. Bir espirinin hatırı için uydurulmuş olduğunu sanıyorum.[10] Nitekim *hostes* karşılığında 'gök konuksal avrat', *milli marş* için 'ulusal düttürü' gibi kelimeler uydurulduğunu ileri sürerek gülüşür, keyiflenirdik. Hatırlamıyor musunuz?

Buradan öte artık bir sözüm kalmadı!

Bostancıbaşı Defterleri Nasıl Yayımlanmalı?

Her ne kadar 1815 tarihli bir defterin aslı, Lâtin harfleriyle birlikte verilmiş ise de (s. 93-156), bir tarihçinin, bir şehir tarihçisinin, bir iktisat tarihçisinin rahatlıkla, güvenerek kullanabileceği bir çalışma yapılmamış. Hele eklenen iki haritanın ana metinle bir ilişkisi kurulmadığı için birer süs gibi duruyor. Renklerine, binaların resimlerine ve boğazın dalgalarına bakmakla yetiniyor okuyucu. Hiç olmazsa Dizin'e defterin aslındaki isimlerin hepsi yerleştirilseydi, araştırıcılara büyük imkânlar sağlanmış olurdu. Bostancıbaşı Defterlerinin bütün dünya kütüphânelerindeki toplam sayısı onikidir. Bu münâsebetle yazarların şu ufak kaydı çok önemli: "...Her defterin diğerinden çekilerek ve yerine göre değiştirmeler yapılarak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bir bakıma bu normaldir..." (s. 3).

İşte bu defterler üzerinde çalışacak olanların asıl üzerinde duracakları nokta bu olmalıdır: İstanbul sâhillerinde aşağı yukarı yüz yıllık bir yerleşimin kayıtlarını içeren bu defterlerde görülen isim farklılıklarının, Kadı yani mahkeme sicilleriyle mukayeseli olarak toptan incelenmesi bize evlerin, konakların, yalıların ve iş yerlerinin nasıl el değiştirdiğini, kimlerden kimlere nasıl intikâl ettirildiğini gösterecektir.

Sevgili 'Hem-rîşim' Ahmet Turgut Kut[11], böyle bir mukâyeseli çalışmayı hazırlamaktadır. İlk aşamada şunlar yapılıyor:

1. Tenkidli transkripsiyon metinleri, 2. Çapraz dizinler ve nihayet 3. Metin verileriyle dillendirilmiş boy boy Boğaziçi ve Haliç haritaları. [Verilerin çok olduğu yani yerleşimin sık olduğu bölgeler için plan-krokiler düzülecek]. Bu haritalardaki her binanın ana metinlerle irtibatı sağlanacak. Bu sûretle okuyucu metinden harita ve planlara, haritalardan metne ve gene dizinlerden hem metinlere hem de haritalara geçebilecek; aradığını yerinde bulabilecek.

İşte bu gidip gelmelerle okuyucu kafasındaki problemlerini rahatlıkla geliştirip çözüme ulaştırabilecektir.

Filolojik çalışmadan kastimiz de budur, filolojik çalışmanın amacı budur; yani araştırıcı-okuyucunun, kafasındaki problemlerini çözebilmesi için malzemeyi -burada Bostancıbaşı Defterlerini- en güvenilir biçimde işler hâle getirmek, bir bakıma bunları konuşturmaktır.

Anladığım kadariyle yazarların gâyesi böyle bir çalışma yapmak yerine okuyucuyu eğlendirmek olmuştur yayımladıkları kitapta.

1 Yazarların zaman zaman bunun yerine Bostancıbaşı sicilleri deyimini kullanmaları pek uyun değil çünkü kendilerinin de ifade ettikleri gibi bunların "hukuksal nitelikleri yoktur", hâlbuki siciller bilindiği gibi 'hukuksal niteliği'olan kayıtlardır.

2 Yedinci sahifedeki cedvelde göze çarpan şu ifadelerle ne denmek istendiği anlaşılmıyor: *Meslekler, Müslümanlar, Osmanlılar... Yahudiler, Hıristiyan Osmanlılar. Yahudiler* Osmanlı değil miydi? Herhâlde hepimizden daha Osmanlı idiler!

3 Yazarların kullandığı 'abartmalı' kelimesi ile burada ne demek istediklerini anlayamadım. *Abartma* 'olanı, olduğundan fazla gösterme' demektir; yani bir nevi 'olmayanı var sayma' demektir.

4 *Filoloji, filolojik* gibi deyimler muhitimizde hep batı dillerine, özellikle Anglo-Amerikan dil ve edebiyatları için kullanıldığından, bu

alanlarda geliştirilmiş usûllerin kendi yazılı malzememize uygulanabileceği aklımıza gelmiyor, her nedense.

5 Türkçe Sözlük, Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu. Ankara, 1988. C.I, s. 384

6 Bu noktada son 25-30 yıl içindeki toplumsal gelişmelerin dile yansıdığını ve bazı kelimelerin manâ değiştirdiğine şâhit oluyoruz. Meselâ bunlardan biri hiç de hakaret sayılmaksızın *karı* kelimesinin 'anne' manâsına geldiğidir. Tabiî saygı değer yazarların, yaşları başları icabı, bu modern semantik gelişmeleri, bu benim suçlamalarıma karşı kendilerine delil olarak kullanabileceklerini sanmam.

7 Bakın bir de kendiniz ne demişsiniz: "Müslüman patrisyen kategorisi..." (s.3, ikinci sütunun ortası). Burada *patrisyen* kelimesiyle kastettikleriniz herhâlde şunlardan biri olmalı: 'hanedan mensupları' , 'soylu kişiler', 'soylular', 'asiller', 'asilzâdeler'; biraz da teknikleşirsek 'ayan'. Türkçe Sözlük patrisyen kelimesini tanımıyor. Ne zararı var değil mi ya. Yeter ki Arapça veya Farsça olmasın, islâmî kokmasın da ne olursa olsun. Fransızcadan imiş, İngilizceden imiş ne zararı var. Çok büyük zararı var, çünkü Türkçe'de beş tane karşılığı bulunan bir kavram için siz ne hakla dile hiç girmemiş bir yabancı kelimeyi kullanabiliyorsunuz? Bu hakkı size kim veriyor? Şimdi size de kalkıp "...Türkçe Sözlük'de dahi bulunmayan kelimeleri kullanma mucizesini yaratan çağımız bilginleri..." diye takılalım mı? Yok, takılmayız çünkü bu çok ucuz bir şey olur.

8 Bk. Fahir İz, "Dilde Moda, " *Türk Dili,* C. 52, sayı 424 (Nisan 1987): 217-223. *Tarih ve Toplum,* C.9, sayı 50 (Şubat 1988): 45-46. Daha önce A. Tietze Armağanında çıkmıştı: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* [Viyana Şarkiyat Mecmuası] (1986) 76: 143-149.

9 Orhan Koloğlu "I. Dünya Savaşı'nda Sansürden Geçen Asker Mektupları" *TvT* (1993) 110:32-36

10 Nitekim bunun böyle olduğunu Ş. Sami meşhur lügatinde dolaylı ve alaylı olarak dile getiriyor: "...balyemez yazılıp, her şeyi Farisî ve Arabî bir isimle tesmiyeyi medâr-ı zerâfet addeden köhne küttâbın biri tarafından *asel nemî-hûred* diye tercüme olunduğu meşhurdur..." [...Her şeyi Arapça ve Farsça bir adla adlandırmayı bir incelik ve marifet sayan eski devlet memurlarından biri tarafından *a.n.h* diye tercüme edildiği meşhurdur...](*Kâmûs-ı Türkî*, s. 276). M. Zeki Pakalın da lügatinde başka yerden naklen şöyle diyor: "...ve daha sonraları *ıstılahperveran* tarafından a.n.h. ...diye tercüme bile edilmiştir..." *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1972, s. 157). Buradaki *ıstılahperveran* 'terim düşkünü' demek olur; buna Ş. Sami bir de *ıstılah-perdâz* diyor 'garip ve muğlak lügatler kullanan, ıstılah paralayan' [bugünkü 'lügat paralamak' işte bununla ilgili olsa gerek] (s. 121)

Bilindiği gibi 19. asrın başında büyük eğitim ve öğretim devrimi başladı, okullar açıldı. Bu yüksek okullarda Öğretim dilinin Fransızca olmaması için direnenler Batıdan tabiî ilimleri, ileri teknolojileri aktarırken, bilim kitaplarını harıl harıl tercüme ettiler; derlemeler yaptılar, yenilerini yazdılar. Aktarılan her kavram için yeni terimler bulundu, türetildi. [Türetme işinde dayanılan dil tabiî olarak Arapça ve Farsça idi. Çünkü Batı da aynı şekilde kendi kültür dilleri olan Lâtince ve Yunancadan türetmişti ve hâlâ da türetmektedir modern bilim terimlerini]. Batı ile aramızdaki aralığı kapatabilmemiz için bu iş o kadar hızlı oldu ki 80 sene içinde bu hızlı terim üretme faaliyetlerini toplumun alt tabakalarına götürüp benimsettirmeye fırsat bulamadık ve aşırıya gittik. Sonunda halkın, yarı aydının diline düştü Osmanlıcanın yani Türkçenin bu cefâkâr *ıstılahperveran*'ı yani terim üreticileri. Bu arada tabiî, aydınlarımızdan bazıları da bu aşırı ve gâyeden uzaklaşan bazı terim üreticilerine kızmakdan, takılmakdan kendilerini alamadılar.

Bu konular üzerine ayrıca uzun uzun laf edeceğiz.

11 Acemler 'bacanak' için bu kelimeyi kullanıyorlar: 'ortak sakal', yani 'sakalı aynı ocağa kaptıran' demek olur.

Cinânî'nin Son Eseri: Cilâ'ül-kulûb

DR.AHMET ATİLLA ŞENTÜRK

CİLÂ'ÜL-KULÛB (GİRİŞ-İNCELEME- METİN-SÖZLÜK), NEŞREDEN: DOÇ. DR. MUSTAFA ÖZKAN İSTANBUL 1990, ÜNİVERSİTE YAYIN NO: 3612, FAKÜLTE YAYIN NO: 3449, XII-430 S., F.12.000 TL.

XVI. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunun siyasî ve askerî gücü kadar diğer bütün sahalarda da zenginleştiği önemli bir devresini teşkil eder. Kültür ve sanat faaliyetlerinin yanısıra edebiyatın ve şairlerin had safhada rağbet gördüğü bu devrede Türk şiiri İran tercüme ve taklitçiliğini bırakarak yeni ve orijinal eserler meydana getirmeye, mahallî motifler geliştirmeye yönelmiştir.

Cinânî Mustafa Çelebi (ölm.h. 1004=m.1595) bu devrede Bursa'da faaliyet gösteren önemli şâirlerden biridir. *Bedâyi'ül-âsâr*'ı, *Dîvân*'ı, *Riyâz'ül-cinân* ve *Cilâ'ül-kulûb* mesnevileriyle devrinde bir hayli tanınmış ve okunmuş olmasına rağmen günümüzde yakın zamana kadar yeterince bilinmemekte hatta ismi dahi yanlış olarak "Cenânî" şeklinde okunup yazılmaktaydı. Doç.Dr. Cihan Okuyucu 1984'te doktora tezi olarak hazırladığı *Dîvân*'ı ile şairin mahdut bir okuyucu gurubunca da olsa daha yakından tanınmasını sağlamıştı.

Doç. Dr. Mustafa Özkan bu defa şairin son eseri *Cilâ'ül-kulûb*'u (tlf.h.1003= m.1594) neşretmekle eski edebiyat araştırmalarına önemli bir hizmette bulunmuştur. Mesnevi, gerek şâirin son ve en güçlü eseri olması, gerekse bir devrin sosyal hayatına ışık tutması bakımından hayli önemlidir. Metni selahiyetle neşre hazırlaması, takdim ve tertibindeki düzen ve ciddiyeti sebebiyle naşiri tebrik ederiz.

Eser esas itibarıyla üç ana bölümden oluşmuştur. İlk bölümde mesnevi tarzının Türk edebiyatında kullanılış ve tekâmülü hakkında derleyici bir bilgi verildikten sonra Cinânî'nin hayatı ve eserleri incelenmiş, *Cilâ'ü'l-kulûb* mesnevisi her yönüyle tanıtılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde beş yazma nüshaya dayanılarak eserin tenkidli metni kurulmuştur. Nüsha farklarının gösterilmesinin yanısıra her sayfa kenarında metnin yazmalardaki varak numaraları belirtilerek nüshaları takip kolaylığı bakımından güzel bir yenilik getirilmiştir. Çalışmanın üçüncü ve metin kadar önemli sayılması

gereken bölümünü ise "metinde geçen bütün kelimeleri içine alan" sözlük oluşturmaktadır.

Cilâü'l-kulûb Yahyâ Beğ'in *Usûl-nâme*'sine nazîre olarak yazılmış olup düzen bakımından ondan biraz farklıdır. Şâirin ilk mesnevisi olan *Riyâzü'l-cinân*'a daha çok benzer. Ancak yaş ve sanat bakımından ileri bir zamanda yazıldığından daha olgundur. Eserde zaman zaman sosyal tenkidlere yer verilmiş ve çok ilgi çekici ifadeler kullanılmıştır. Meselâ şâir zenginlerin cimriliğini zemmederken şöyle der:

Bu 'asr içre bir iki dûn u denî
İder mâl ü mülk ile mülkin ganî

Namâz içre yok çünki sarf-i direm
Anuñ çekmez aslâ edâsında gam

Namâzı ider bî-tevakkuf edâ
Zekâtı bilür câna ammâ kazâ

Misâl-i hâr u muhmel u na-temiz
Döger başını yire itmez güriz

Velîkin berây-ı rızâ-yı Hüdâ
Virüp füls-i ahmerden olmaz cüdâ

Namâzuñ akîbinde iy pür-kerem
Eger lâzım olsaydı sarf-ı direm

Añup ehl-i devlet namâz adını
Getürmezler idi dile yâdını

Ekâbirde şimdi olan hırs u az
Dükenmez misâl-i namâz u niyâz

Eger bir fakîr aglasa hâlini
Sanur kim alur cümle emvâlini

Satup ana kendin gedâ gibi ac
İder ol kadar 'arza-i ihtiyâc

Ki ümmîd-i ihsân iden nâ-tüvân
İder aña kasd-ı tasadduk revân (b.840-50)

Yahut mesela bir yılanın zehirinin şiddetini tarif ederken

Zebânında zehri nümâyân idi
Hemîn sanma kim zîr-i dendân idi

Kef-i pâyini üştürüñ soksa ger
Anuñ köçeginde iderdi eser (b. 2286-87)

şeklinde güzel mübâlağalar kullanır. Şairin, elindeki bütün malını saçıp savurarak sonunda aç biilaç kalan bir mirasyediyi anlattıktan sonra onun ölümünü kısaca tasvir ettiği beyti nefistir.

Çü bir iki gün kaldı muhtâc u âc
Tabîb-i ecel aña kıldı ilâc

Eser okunurken tesbit edilen ve nâşirin gözünden kaçtığı anlaşılan bazı hususlar kitapla ilgilenenlere faydalı olabilecegi düşüncesiyle şöylece zikredilebilir: Meselâ 14. beyitteki "Kılup dehri bûyuñla pür müşk-nâb" mısraındaki terkibi "müşk-i nâb" şeklinde okumak daha doğru olabilir. Yahut 27. beyti

Kılup 'arz-ı tarz-ı senâ-güsteri
Serâyende it tab'-ı câdûgeri

olarak tesbit etmek gerekirdi. Aynı şekilde 138. beytin ilk mısraını

Gil-i âdemi ol ki tedbîr ider

ve 372. beytin ikinci mısrasını da

Vemâ lâ yetimmu leh illâ bihi

diye okumalıdır. 863. beyitte geçen

Dimişdür vesâyâda Abdüllatîf

mısraındaki "vesaya" ibaresinin bir kitap adı olup olmadığının araştırılması ve eger kitap adıysa sözlükteki karşılığının ve imlâsının da buna uygun şekilde değiştirilmesi gerekebilir.

Dinüp saklıgı bülbül-i gülşenüñ
Dili la'l idi gonca-veş sûsenüñ

şeklinde okunarak sözlükte "uyanıklık" anlamı verilen 1206. beyitteki kelimeyi "inleme" ve "ötme" anlamında "sıklık" olarak değiştirmelidir. Söz konusu kelime mevcut lugatların çoğunda bulunmadığı ve transkripsiyondan anlaşıldığına göre bütün nüshalarda "sin" harfi ile imlâ edildiği için nâşir haklı olarak ibareyi "saklık" şeklinde okumaya mecbur kalmış olmalıdı.[1] Yine mesnevinin 45. sayfasında besmele serlevhasından sonra gelen "âğâz-ı sühân der Hitâb-ı Müstetâb u Belâgat-nisâb ve Fesâhat-iktisâb be.." ibaresinde S, T ve A nüshalarının üçünde de "hitâb-i müstetâb" ve " belâgat-nisâb" terkipleri arasında bir vav harfi bulunduğundan ibare bu şekilde tespit edilmiş. Fakat "hitâb-ı müstetâb-ı belâgat-nisâb" şeklinde okumak daha doğru görünüyor. Keza 179. sayfadan başlayan "Dastân-i Nu'mân b. Münzir..." hikâyesinde, verdiği sözde durarak güneşin batış vaktinde îdâmına yetişmeye çalışan adamın güçlükle koşturmasını tasvir eden ve

Semender revânı revân eylemiş
Gelür dâmenin der-meyân eylemiş

şeklinde okunan 2048. beyti, M nüshasında olduğu gibi "rûhunun atını koşturarak" anlamında

Semend-i revânı revân eylemiş

diye okumak daha uygun olsa gerektir. Aynı şekilde 2099.beyitte

Makâmuñ senüñ haşre dek hâk olur
Tenüñ lâşe müntin-i nâ-pâk olur

şeklinde okunarak sözlükte anlamı açıklanmayan "müntin" kelimesi yerine de T nüshasındaki "vü sinüñ" -belki de "meyyitüñ-ibaresi daha uygun olabilir

Hemen şunu ilâve etmek gerekir ki bu sayılanların hiç biri metnin kuruluşundaki mükemmelliği bozabilecek cinsten olmayıp bu gibi çalışmalarda kaçınılması neredeyse imkansız zuhullerdendir. *Cilâü'l-kulûb* mesnevisi Türk edebiyatı sahasında çalışanlara son yıllardaki en güçlü ve kusursuz metin neşirlerinden biri olarak sunulmuştur.

Bu tanıtım yazısında asıl temas etmek istediğimiz husus metnin sözlük kısmıdır. Son yıllarda hazırlanan Osmanlıca sözlükler ve hatta bunlara kaynaklık eden *Kâmûs-ı Türkî* ve *Lugat-i Nâcî* vb. eski lugatlar dahi telif edilirken öyle anlaşılıyor ki daha çok kelimelerin o günkü kullanılışları, yahut XVIII-XIX. asr metinlerinde geçerli anlamları esas alınmış veya kelimelerin Arapça ve Farsça lugatlardaki karşılıkları aynen aktarılmıştır. Halbuki Türkçeye yabancı dillerden kelime transferinin en yoğun olduğu devre denebilecek XVI. asırda bu gibi bazı kelimelerin Türkçedeki anlamlarının çok farklı oldukları görülmektedir. Türkçenin henüz bir tarihî lugatı hazırlanamadığı için bu anlamları kolayca takip etme ve metinleri ona göre yorumlama kolaylığından bugün için mahrumuz. Ancak *Cilâü'l-kulûb* vb. eski metinlerin dikkatle tedkiki neticesinde çıkarılan sözlük ve kelime indeksleri bu sahada önemli birer kaynak durumundadırlar. Dolayısıyla bu tür metin sözlüklerinin ileride yapılacak sözlük çalışmalarına kaynaklık etmek bakımından ayrı bir değer ve sorumluluğu vardır.

Çalışmanın önsözünde "Kelimelere mânâ verilirken metindeki taşıdığı mânâlar dikkate alınmış, değişik anlamlar kelimenin altında sıra numarasıyla belirtilmiştir" deniyorsa da aşağıdaki örneklerden bu uygulamanın daha bir cesaretle ve metinlerin anlamlarına daha esnek bir yaklaşımla nüfuz etme suretiyle zenginleşebileceği; bazı kelimelerin de o gün için taşıdıkları anlam değerlerinin biraz farklı olabileceği görülecektir.

Sözlükte konu ile ilgili olarak göze ilişen noktalar şöylece sıralanabilir: Meselâ 491. beyitte "çekersün eger ıztırâb" ibaresindeki "eger" kelimesi "gerçi, ise de" anlamında alınmalıydı. 821 numaralı

Velî kendüsi bir hâr-ı bî-temîz
Temâşâ budur nâmı olur 'azîz

beytindeki "temâşâ" kelimesi burada olduğu gibi bir çok XVI ve XVII. asır metninde "şaşılacak şey" anlamında geçmektedir. Kezâ

Zihî bî-temîzî vü nâdânlık
Ki olmaz dahı böyle hayrânlık

şeklindeki 892. beyitteki "hayrânlık" kelimesi eserde tam anlamıyla "budalalık" karşılığı kullanılmıştır. 913 numaralı beytin ikinci mısraındaki "boğazı ele vermek" deyimi XVI. asırda bugün bizim "yakayı ele vermek" şeklinde kullandığımız deyim karşılığı olması bakımından önemli ve sözlükte yer alması gereken maddelerdendir.

Çeküp câm-ı mey yirine hân-ı gam
Aña bezm-gâh oldı künc-i elem

beytindeki "çeküp" yahut

Döşendi mey-i nâba her şubh u şâm
Ayılmazdı her gün içerdi müdâm

beytindeki "müdâm" kelimesi gibi tevriyeli kullanılan bazı ibarelerin her iki veya üç anlamını da ayrı ayrı göstermek sözlüğün sıhhati bakımından daha faydalıdır. 934 numaralı beyitte

Çü anlar da sarf oldı gitdi tamâm
Oturdu tahiyyâta mâ-lâ-kelâm

şeklinde geçen "tahiyyâta oturmak" ibaresini alay için kullanılmış ve "hiç kimseyle konuşmadan düşünceli ve üzüntülü olarak oturakalmak" anlamında bir deyim şeklinde değerlendirmek daha uygundur. Mesela sahibini bilemediğimiz

Hat-âver oldı oturdı o meh tahiyyâta
Yetiş gönül varalım biz de bir selâm alalım

beytinde şâir, mahbubun hattı gelişi sebebiyle üzüntülü duruşunu kastederek ve eski gururlu tavrının zâil oluşuna îmâda bulunarak -eskiden selam almaya dahi tenezzül etmezken-"artık tahiyyâta oturduğuna göre nasıl olsa selam verecektir" şeklinde alaylı bir tavır sergilemektedir.

Görüp hâk ile setr-i aybın mahal
Halâs eyledi ol fakîri ecel

beytindeki "mahal" (?) -belki de "mehel"- kelimesi sözlüğe alınmamış. Buradaki "mahal görmek" ibaresinin bizim bugün kullandığımız "uygun görmek" anlamında kullanılıp kullanılmadığı araştırılmalıdır.Yahut

Kılup kûşe-i 'uzlet içre nişest
Huzûr eyle dâim olup pâ-şikest

beytinde (b.990) geçen "pâ-şikest" ibaresinin gerçek anlamı sözlükte verildiği gibi "kırık ayaklı"dır ama beyitte asıl kastedilen ve o devir Türkçesinde yaygın olarak kullanılan "(elini -) ayağını çekmek" karşılığı verilmesi daha uygun olurdu. Aksi takdirde ayağı kırık bir adamın huzur içinde bulunabileceği zaten düşünülemez... 1356 numaralı

Geçüp 'ömri hep ceng u efsûn ile
Suvarmazdı tigün meger hûn ile

beytindeki "meger" karşılığı olarak sözlükte "Ancak, yalnız, yoksa, şu kadar ki, halbuki" anlamları verilmesine rağmen bunlardan hiç biri kelimenin cümle içindeki yerini tutmamaktadır. Meger edatının bu beyitteki en uygun karşılığı olarak (-den başka, olmadıkça) anlamı düşünülebilir.

Yukarıda bir örneği verildiği üzere tevriyeli kullanılmış kelimelerin metne uyabilecek bütün anlamlarının sözlükte kullanılması ne kadar lüzumluysa cinaslı kullanılan kelimelerin her anlamının ayrı ayrı gösterilmesi de o kadar elzemdir.

Bilindiği üzere eski şiirimizde bir beyit içerisinde hatta gazel ve kaside gibi formlarda dahi aynı anlamdaki kelimelerin tekrarlanması nazım kusuru olarak kabul edilmiştir. Bu sebepten 1369 numaralı beyitte

Bu gün gör o hakkun cezâsın sezâ
Alup cânumı itme kasd-ı cezâ

şeklinde iki defa kullanılan "cezâ" ibaresinin diğer bir anlamı daha bulunması gerektiği düşüncesinden hareketle onu da sözlükte mutlaka göstermek icab eder. Bilindiği üzere söz konusu kelimenin Arapça anlamı yapılan bir iş iyiyse iyi -yani mükâfât-, kötüyse kötü karşılık demektir ve eskiden Türkçede kelime bu ilk anlamıyla çok sık kullanılmıştır. Dolayısıyla metinde Haccâc-i Zâlim'in cezalandırmak istediği adamın sözü olarak ilk mısrada geçen "bu gün o hakkın cezâsını sezâ gör" ibaresindeki "cezâ"yı "mükâfât" anlamıyla da değerlendirmek gerekir. Aynı şekilde "Midhat-i Hilm ve Mezemmet-i Hışm u Merdüm-âzârî" bahsinde geçen 1427 ve 1465 numaralı

Eger 'âkil isen mükâfâtı ko
Sefîh ile kasd-ı müsâvâtı ko

Dili teng olan merd-i nâdân olur
Mükâfâta ol dem şitâbân olur

beyitlerinde bugün bizim "ödüllendirme" karşılığı kullandığımız "mükâfât" kelimesi tam anlamıyla "cezalandırma" karşılığı kullanılmıştır ki bu örneklerin de sözlükte mutlaka yer alması beklenirdi. Abbâsî halifesinin Kâbe kapılarını kapatarak Mansûr'u tuzağa düşürmesi bahsinde geçen

Elem çekdi fehm itmeyen râzdan
Ne reng oldı gör halka açmazdan

beytindeki (b.1842) "reng" kelimesinin "hîle" anlamında kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. "Açmaz" ibaresi ise aslında bir satranç terimi olmakla beraber burada tuzağa düşürmek anlamında bir argo ifadesi gibi kullanılmış.

Mesnevide dikkat çeken diğer bir husus da şairin

Misâl-i dem-i hasm u hûn-i 'adû
İçüldükçe tolsun boşalsun sebû

Gel iy beste-i pây-bend-i elem
Tahammül kılup çekme bîhhûde gam

yahut

Ki sıdk-ı kelâmuñ virür bî-gümân
Saña kayd-ı bend-i 'adûdan hemân

beyitlerinde olduğu gibi -aslında şiirde pek hoş görülmeyen- "haşv"i adeta ısrarla ve kasıtlı olarak kullanmasıdır.

Kitabın sayfalarına kısaca bir göz gezdirmekle dahi anlaşılacağı üzere eserin neşre hazırlanması hususunda sarfedilen emek büyüktür. Dizgi ve baskısındaki dikkat ve itina ayrıca takdire şâyandır. Cinânî gibi ihmal edilmiş bir şâirimizin Türk dili ve edebiyatı bakımından önemli bir eserini sağlam bir metinle ilim alemine sunan arkadaşımız Doç. Dr. Mustafa Özkan'a bu gayretli hizmetinden dolayı teşekkür eder, başarılı çalışmalarının devamını bekleriz.

1 Necati Bey'in «Agladukca sıklıgı artar gül ile bülbülün/ Bilmiş ol şimden giru biz dahi aglar sıklaruz» beytinden kelimeyi "sıklamak" şeklinde telaffuz etme gereği ve "inleme" anlamı çıktığı gibi, mesela Mesihî'nin «Dindirur vakt-i seherde sıklıgın bülbülerin/ Sâz-ı dil-sûzı ile zîbâ edâsi Yûsuf'uñ»beyti gibi pek çok metinde de kelimenin "ötme" anlamında kullanıldığı görülür.

ARKA KAPAK

Farsça bir Şehname minyatürü (1600).

Kopenhag: Davids Sammling.